

ПОЛИТОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ПОЛИТОЛОГИЯ

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

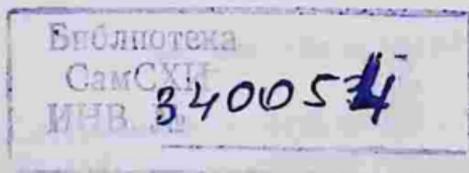
Тошкент — 2000 йил

9(54)

П-65

И. Эргашев (Кириш, I бўлим. 1,2; II-бўлим. 9,12; Хулоса),
Г. Юсупова (II-бўлим.5,10), С. Отамуродов (II-бўлим. 6,11),
Т. Жўраев (IV-бўлим.16,17,18,19,20), Ш. Ақромов (II-бўлим. 4),
У. Идиоров (III-бўлим.14), Х. Жабборов (I-бўлим. 7; III-бўлим.
13,15), Х. Қосимова (II-бўлим. 3), Т. Алимардонов (II-бўлим. 8).

Тақризчилар: В. С. Ким, Ж. Бахронов

К И Р И Ш

Бугунги кунда мамлакатимизнинг олий ўқув юртларида ўқитилаётган политология фанидан янги дастурлар, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратиш — энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Негаки, бу йўналишда чуқур ўзгаришларни амалга оширмай туриб ёшларнинг замонавий сиёсий дунё қарашини шакллантириш, уларнинг интеллектуал камолотга эришувини таъминлаш мушкулдир.

Политологиядан янги дастурлар, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратиш йўлида муайян ишлар амалга оширилаётган бўлса-да, уларни қониқарли деб бўлмайди. Бу фандан амалдаги дастурлар, ўқув қўлланмалари ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Улар халқимиз тафаккурига ёт, носоғлом ғоялар ва қарашлар таъсиридан холи эмас. Шу боисдан ҳам политологиядан янги дастурлар, ўқув қўлланмалари, дарсликларни яратиш ўта долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Муҳтарам Президентимиз И. А. Каримовнинг: «Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқийс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолатга эришувида катта таъсир кучига эга»¹, деб таъкидлашлари бежиз эмас.

Политологиядан янги дастурлар, ўқув қўлланмалари ва дарсликлар яратиш — ўта мураккаб ва кўп қиррали вазифадир. У мамлакатимизда ва хорижий давлатларда сиёсий фанни ўқитиш тажрибасини ҳисобга олишни, буюк мутафаккирларнинг сиёсий ғояларига ва бугунги кун сиёсий фанида

¹ Қаранг. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоти ва буюк келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. Т., «Ўзбекистон» — 2000, 33-бет.

эришилган ютуқларга, миллий истиқлол мафкураси тамоилларига таянишни кўзда тутди.

Тавсия этилаётган ушбу маърузалар тўплами ана шу вазифалардан келиб чиққан ҳолда тузилган. Унда замонавий сиёсий фаннинг энг муҳим, устувор мавзулари ҳозирги замон талаблари асосида кўриб чиқилган.

Албатта, мазкур маърузалар тўламида барча муаммолар ўз ечимини тўлиқ топган, деб бўлмайди. Унда муайян камчилик ва нуқсонлар бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам муаллифлар мутахассислар, олимлар, ўқитувчилар ва барча талабаларнинг савимий фикр-мулоҳазаларини, таклиф-истакларини қабул қиладилар ва уларга миннатдорчилик билдирадилар.

Маъруза матнлари тўплами мамлакатимиз олий ўқув юртларининг талабалари ва аспирантларига мўлжалланган. Шунингдек, ундан сиёсий фан масалалари билан қизиқувчи барча кишилар фойдаланишлари мумкин.

ПОЛИТОЛОГИЯ ФАНИ. СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖИ

1-мавзу. Политология фани. Сиёсий фаоллар тизимида тутган ўрни ва роли

Режа:

1. Политология фани, предмети, мақсади ва вазифаси.
2. Политология фани қонун ва тушулчалари.
3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда политология фанининг шаклланиши ва ролнинг ошиб бориши.

1. Политология фани, предмети, мақсади ва вазифаси

Политология фани ижтимоий-сиёсий фаоллар тизимида муҳим ўрин тугади, ҳамда сиёсатни ўрганишда ўзига хос хусусияти, мақсад ва вазифалари борлиги билан фарқ қилади. Сиёсат - илм-фани қизиқтириб келган анъанавий соҳа ҳисобланади. Уни нафақат политология, бошқа фан соҳалари, хусусан фалсафа, социология, иқтисод, психология, ҳуқуқшунослик, тарих ва бошқа фанларини ҳам қизиқтириб келган ва келмоқда. Бу сиёсатни мураккаб ва турли хил ҳодисаларга бой ижтимоий ҳодиса эканлигини кўрсатади. Сиёсатта, жамиятнинг бошқа ижтимоий ҳодисалари сингари, умумий ва ўзига хос хусусиятлар, жиҳатлар ҳосилдир. Бу сиёсатни турли фаоллар нуқтаи назаридан ўрганиш имкониятини беради. Айни пайтда яна шуни таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган фаолларнинг бирортаси сиёсат тўғрисида яхлит, тугал тасаввурни бермайди. Политология эса сиёсат соҳаси билан боғлиқ бўлган билимлар тўғрисида ана шу вазифани амалга оширади.

Политология - сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, халқаро тизимлар, унинг механизми ва воситалари ҳамда амалиётини ўрганадиган фандир. Демак, сиёсий таълимотларнинг шаклланиши ва ривож, сиёсий маданият ва мафкура, халқаро тизимлар ҳамда умумбашарий тараққиётнинг сиёсий муаммоларини ўрганиш политология фанининг асосий йўналишларидир.

Политология - жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсат, сиёсий жараёнлар ва сиёсий ҳокимият, унинг асосий таркибий қисмлари, давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар билан ўзаро муносабатда бўлган турли ижтимоий гуруҳлар, фуқароларнинг ўрни ва роли, ҳокимиятга муносабат, уни сақлаб туриш механизми ва воситалари, жараёнлари ҳамда амалиётни ўрганадиган фандир.

ЭГ
И.
Л
Ф
Р
Е
Н
Х
М
К
Р
Г.
К

Полигология фани бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ра-
вишда жамиятнинг сиёсий жараёнлари тўғрисида фикр юритилади.
Жамият ҳаётида сиёсий ҳокимият муҳим ўрин тутади. Жамиятнинг
сиёсий ҳокимияти, бу ҳокимиятнинг моҳияти ва тузилишини
аниқлаш, уни жамиятда тақсимланиши ҳамда унинг механизмла-
рини билиш политология фанининг муҳим объекти ҳисобланади.

Политологияни сиёсий ҳокимиятни ким, қайси сиёсий ёки
ижтимоий гуруҳлар томонидан қандай мақсадлар, манфаатлар
ва тамойиллар тизимида амалга оширилиши қизиқтиради.

Политология фани сиёсий ҳокимият, уни амалга оширишда
ўрнатилган сиёсий режим фаолияти доираси, шунингдек, му-
айян гуруҳлар мавқеи ва муносабати, ҳокимият қамрови, уни
бошқариш усуллари аниқлаб беради.

Яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида сиёсатнинг моҳиятини ёри-
тиш политологиянинг предметиدير. Унда: 1) сиёсатнинг макро ва
микро даражаларида зарурий тузулиш элементларини, унинг ички
ва ташқи алоқа ва муносабатларини аниқлаш; 2) турли сиёсий ин-
ститутлар ва жараёнларда амал қиладиган қонуниятларини, асо-
сий тенденцияларини ҳамда тараққиётнинг истиқболини аниқлаш
ва башорат қилиш; 3) сиёсат социал ўлчовининг объектив мезон-
ларини ишлаб чиқишни амалга оширади.)

Политология фанининг ижтимоий-гуманитар фанлардан
ўрнини белгилаб берадиган пазарий ва амалий шарт-шароитлар
мавжуд. Бу аввало, амалий характердаги эҳтиёжлар билан
боғлиқ бўлиб, у мамлакатда амалга ошаётган демократик жара-
ёнлар ва ўзгаришлар билан боғлиқ. Тажриба шуни
кўрсатмоқдаки, политология бу сиёсий жараёнларга таъсир
кўрсатишда катта имкониятга эга. Сиёсий жараёнларнинг бо-
риши, унда иштирок этаётган сиёсий кучлар, улар томонидан
сиёсатни идрок этилиши, уларнинг мақсад ва маслаклари, та-
шаббуслари, фаоллик даражалари сиёсатда ўз ифодасини топа-
ди. Шунингдек политология, жамият ҳаётининг, сиёсий
соҳасини ўрганар экан, унда жамиятни бошқаришнинг асосий
институтлари, давлат, партиялар ва бошқа сиёсий - ижтимоий
ташкilotларининг ўзаро муносабатларини мазмунини, харак-
терини ҳам ҳисобга олади. Чунки, сиёсий муносабатларининг
натижаси кўпроқ унга боғлиқ бўлади.

Политология фани ўрганадиган мавзулар доираси кенг
бўлиб, у ўз ичига ҳокимият билан боғлиқ аниқ мавзуларни му-
жассамлаштирган.

Политология фанида етакчи ўринни жамият сиёсий ҳаёти,
уни ҳаракатта келтирувчи сиёсий тузилмалар ва механизмлар
фаолиятини ўрганиш эгаллайди. Яъни у асосий эътиборни сиё-
сий институтларнинг асл моҳиятини ташкил этган давлат,
парламент, ҳукумат, сиёсий муассасалар ва партиялар ролин

Ўрганишга қаратади. Мавжуд сиёсий институтлар, жараёнлар, инсон, муайян гуруҳлар ва сиёсий кучлар фаолияти билан узвий боелиқ. Ҳамма гуруҳлар жамиятдаги умумғоялар ва қадриятлар йиғиндисини ифодалайди. Аммо манфаатлар, интилишлар, гоъларнинг хилма-хиллиги табиий равишда сиёсий муносабатларнинг ёки тараққиётнинг ўзгаришини умуминсоний манфаатлар асосида уйғунлаштиришни тақозо этади. Сиёсий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг умумий тузилмаси билан ҳамбарчас боеланиб кетган ва бу боелиқликда улар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тизими тарзида муҳим ўрин эгаллайди.

Агар сиёсий институтларни, гуруҳларни сиёсатнинг субъектлари тарзида тасниф қиладиган бўлсак, уларни икки турга ажратиш мумкин. Улар биринчидан, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ва бошқа ижтимоий қатламлар ўртасидаги муносабатлардан, иккинчидан эса, уларнинг сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар, ҳаракатлар билан муайян сиёсий кучлар ўртасидаги муносабатларидан иборатдир.

Демак, улар ўртасидаги сиёсий муносабатлар асосан сиёсий, партиялараро, шунингдек, давлатлараро муносабатлар тарзида амалга оширилади ва намоён бўлади. Ана шу сиёсий муносабатлар нағижасида ўзаро ҳамкорлик муносабатлари юзага келади. Ҳар қандай ижтимоий муносабатлар сингари сиёсий муносабатлар ҳам ўзаро ички муносабатлардан иборат бўлади. Бир-бирига тўлиқ мос келадиган ёки бири иккинчисини уйғунлаштирадиган мақсадлар йўлида сиёсий кучлар ўзаро ҳаракат қилиши ва консенсусга эга бўлишига сиёсий ҳамкорликка эришини дейилади.

Сиёсий кучларнинг ўзаро муносабатларида бир-бирига мос келмайдиган ҳолатлари айрим ҳолларда сиёсий ихтилофларга сабаб бўлади. Сиёсий муносабатларда бундай ҳолатларни ҳисобга олиш сиёсатдаги стратегик мақсадларни амалга оширишнинг муҳим омили ҳисобланади. Бу жараён сиёсий кучларнинг вазиятни англаб олиш, узоқни кўра билиш кабилардаги интеллектуал имкониятлари билан боелиқ бўлади.

Жамиятнинг сиёсий мавқеига кўра, унинг иқтисодий ва сиёсий тизими ўзгаради. Бу кучларнинг ўзаро муносабатларида ҳам намоён бўлади.

Албатта, «политология»да ўзаро сиёсий муносабатлар деганда, турли сиёсий кучлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг сиёсий ҳокимият доирасидаги фаолиятларини тушуниш мумкин. Чунки сиёсий муносабатлардан ташқари яна бошқа муносабатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз фаолиятларида жамиятда амалга ошириладиган сиёсий муносабатларини ўз манфаатларига мос келадиган тарзда ўзгартиришлари мумкин.

Шундай қилиб, турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, сиёсий институтлар хоҳиш-иродасидан ҳоли мавжуд сиёсий муносабатлардан фарқли равишда, сиёсий фаолият муҳим субъектив омил ҳисобланади. Чунки у инсонларнинг миллий истиқлол мафкураси, сиёсий қарашлари, мақсадлари ва дастурларига асосланади. Бундай омил жамиятда мавжуд бўлиб турган сиёсий муносабатларни мазкур гуруҳлар манфаатларининг уйғунлигини таъминлашга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Политология фани ўрганадиган мавзулар тизимида сиёсий ҳокимият марказий ўринни эгаллайди. Сиёсий ҳокимият негизида давлат ҳокимияти назарда тутилади. Чунки политология юнон тилида polis, - logos давлат, ижтимоий иш ва уни ўрганиш, таълимот маъносига пайдо бўлган, у кўпчилик ҳолларга сиёсат ёки давлатни бошқариш санъати маъноларида ишлатилиб келинмоқда. Бу номланишлар унинг умумий мавзулари моҳияти билан узвий боғлиқ. Политология сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий фаолият ва сиёсий ҳокимиятнинг ўрганувчи фандир, деб ҳам таърифлаш мумкин.

Ана шу таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, политологиянинг объектини жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий институтлар ва турли гуруҳлар ташкил қилади. Унинг предметини эса сиёсат, сиёсий муносабатлар ва ҳокимиятнинг ривожланиш қонуниятлари ташкил қилади. Фан сифатида политология 2,5-3 минг йиллик тарихга эга бўлиб, у сиёсий тафаккурнинг илк кўринишлари шаклида пайдо бўлган. Кейинчалик у мустақил фан сифатида юзага келди. У ўз шаклланиш жараёнида бошқа мавжуд ижтимоий фанлар каби ўзининг мустақил ўрганадиган масалалари доирасини ҳам вужудга келтирди. Политологиянинг асосий мавзуи ҳокимиятнинг, сиёсий ҳокимиятнинг ўрганишни назарда тутади.

Политология ижтимоий фанлар билан алоқада бўлади. Политология ижтимоий фанларнинг илмий хулосаларини қандай бўлса, шундайлигича фойдаланмасдан, балки, жамият, давлат ва фуқаролар ҳаётида бўладиган сиёсий ўзгаришлар ва уларнинг ҳокимиятга муносабатларини ҳамда бу ўзгаришларини амалга ошириш усуллари, механизмларини ўрганади, сиёсий хулоса, амалий таклифлар беради.

Политология фани муайян функцияларни амалга оширади. Уларга асосан куйидаги: назарий, методологик, амалий ва башорат қилиш вазифаларини киритиш мумкин. Политологиянинг назарий функциясига, унинг предметдан келиб чиққан ҳолда, сиёсатни урганиш асосида асосий назарий концепцияларни, қоидаларни ишлаб чиқиш назарда тутилади. Буни политология фан сифатида амалга оширади. Сиёсий ҳаёт ва жараёнлар муайян сиёсий қоидаларга таянади ва унга эҳтиёж сезади. Бунинг сиёсий қарашлар ва қоидаларнинг ягона мафкурага асосланиш ғояси асоссиз ва сиёсий фикр ривожига зид экан-

лигини кўрсатди. Сиёсий институтлар хилма-хиллиги, сиёсий плюрализм, авторитаризм ва тоталитаризм ғоясига зид равишда, аҳолининг жамият сиёсий ҳаётига кенгроқ иштирок этишини таъминламоқда. Политология методологик функцияни ҳам бажаради. Унинг моҳияти сиёсий ҳаётни тўғри англаш, баҳолаш ва билиш услублари билан қуроллантиришдандир. Сиёсий ҳаёт, сиёсий жараёнларни амалга оширишда турли қатламлар, гуруҳларнинг иштирокини ва ўрнини дифференциал таҳлил этиш; турли хил сиёсий институтларнинг фаолиятини таркибий-функционал таҳлил этиш; сиёсий тузулмаларнинг даражаларини, сиёсий жараёнлар элементларининг ўзаро алоқаларини тизимий ва яхлит ҳолда ўрганиш, сиёсий башоратни амалга ошириш орқали муҳим методологик вазифани бажаради. Политологиянинг амалий функцияси унинг амалий характери, ҳамда ҳокимият билан бўлган муносабатида ўз ифодасини топади. Унда бошқарувда маъмурий-буйруқбозлик услубидан воз кечиш, бошқаришда демократик тамойилларга асосланиш, сиёсий институтлар ва мафкуралар хилма-хиллигига асосланиш турли манфаатлар уйғунлигини таъминлайди. Башоратни амалга ошириш жамият ҳаётида муҳим рол ўйнайди. Сиёсий қарорлар қабул қилишда, сиёсий жараёнлар ва муносабатларни моделлаштиришда алоҳида ўрин тутади. Бу политологияни сиёсий ҳаёт билан узвий боғлиқлигини таъминлайди, амалийлигини оширади.

Политологиянинг вазифаси уни мустақил фан сифатида ўрганадиган асосий мавзу билан белгиланади. Шунга мувофиқ унинг асосий вазифаси жамият сиёсий ҳаёти учун муҳим аҳамиятга молик бўлган сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳокимият ва сиёсий фаолият жараёнларида намоён бўлади. Политологиянинг вазифалари унинг предмети ва амалий фаолияти билан бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, политология методологик, назарий ва амалий вазифаларни бажаради.

Политология вазифаси сиёсат ва сиёсий жараёнларни таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар чиқаришда, умумий услуб, қонуниятларни амалга оширишда намоён бўлади. Политология жамият тараққиёти, сиёсий ҳокимиятнинг шаклланиши ва амал қилиши, шахснинг ижтимоийлашуви, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва бошқа бир қатор муҳим аҳамиятга эга бўлган назария, концепциялар ишлаб чиқиш вазифасини ҳам бажаради. Политология фақат назария эмас, балки амалиёт ҳамдир. У жамият, давлат ва шахс фаолиятида содир бўладиган сиёсий жараёнларни умумманфаатларга уйғунлаштириб бориш вазифасини ҳам бажаради.

2. Политология фанининг қонуни ва тушунчалари

Политология фани жамиятдаги сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, халқаро тизимлар унинг механизми, воситалари, ҳамда амалиётни ўрганишда муайян қонуналарга таянади, ҳамда амал қилади. Инсон ва сиёсат муносабатида, инсон манфаати устуворлигига амал қилиш. Сиёсий институтлар хилма-хиллиги. Демократияга асосланиш. Мустақиллик ва эркинлик сиёсий ҳаётда, мамлакат халқларининг ҳошиш ва иродаларини номоён бўлишда муҳим рол ўйнайди.

Политология фани амал қиладиган қонуналар кўлами турли хил бўлиб, мамлакат ички ҳаёти, минтақавий ва халқаро тизимлар, умумбашарий тараққиёт соҳалари билан бевосита дахлдордир.

Политологиянинг ўрганадиган қонуналари сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар ва сиёсий фаолиятнинг давлат ҳокимияти ва фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги зарурий сиёсий механизмлари сифатида номоён бўлади.

Давлат ҳокимияти ва жамият сиёсий ҳаётида қонуналарнинг ҳаракат қилиши учун шароит яратиш, уларнинг ҳар бири доирасида ва ўзаро алоқаларида уйғун ҳаракат қилиш жараёнини вужудга келтира билиш, ўз навбатида, ундан кўзланган мақсад йўлида фойдалана билиш сиёсатда муҳим ўрин тутади. Бу қонуналарни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси, давлат ҳокимияти ва мамлакат ички сиёсий ҳаётида амал қиладиган қонуналар бўлиб, у ўз ичига: а) жамиятдаги сиёсий жараёнларда сиёсий ҳокимият механизмларидан самарали фойдаланиш; б) жамият сиёсий ҳаётининг демократиялашини; в) сиёсий бошқариш жараёнлари; г) сиёсат ва ижтимоий - иқтисодий, маданий, маърифий ҳаёт муносабатлари; д) шахс, жамият ва давлат тизимида инсон манфаатининг устуворлиги кабиларни олади. Иккинчиси, халқаро муносабатларда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий маърифий алоқалар билан боғлиқ бўлиб, улар: а) халқаро хавфсизлик ва ўзаро ишончни ривожлантириш; б) халқаро ва давлатлараро ихтилофларни бартараф этишнинг сиёсий воситалари; в) умумбашарий муаммоларни бартараф этишнинг сиёсий йўллари; г) турли хил сиёсий институтлар, сиёсий партиялар, ташкилотлар ва ҳаракатлар ўртасидаги сиёсий ҳамкорликни йўлга қўйиш ва уни барқарор ривожлантириб бориш шарт - шароитлари; е) жамият сиёсий ҳаётида сиёсий тақвонинг ўрни ва ролини сиёсий таҳлил этиш билан боғлиқдир.

Политологиянинг тушунчаларига «сиёсат», «сиёсий ҳокимият», «сиёсий жараёнлар», «сиёсий ҳаёт», «сиёсий муносабат», «сиёсий фаолият», «сиёсий партиялар», «сиёсий ташкилотлар», «сиёсий институтлар», «сиёсий тизим», «сиёсий оғи ва маданият», «сиёсий кадрлар», «халқаро сиёсий муносабатлар» ва бошқалар киради. Бу тушунчаларнинг ҳар бири ўз

сиёсий мазмунига эга бўлиб, сиёсий жараёнлар тизимида намоён бўлади. Масалан, онг муаммосини социология фани гуруҳ онги муаммоси сифатида, давлат ва ҳуқуқ назарияси эса ҳуқуқий онг муаммоси тарзида, политология фани эса сиёсий онг муаммоси тарзида ўрганади. Маданиятнинг сиёсий маданият тарзида таҳлил этади. в.х.

Политология қонун ва категорияларини ўрганишда, мавжуд сиёсий ҳаёт ва жараёнларни идрок этишда ҳар бир халқнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини ҳам ҳисобга олиш муҳим. Шунинг учун сиёсатда мамлакатлар ва халқларнинг тарихий-маданий, маънавий негизларига, қадриятларига таяниш, мавжуд сиёсий жараёнларни ҳолисона ўрганишга ва баҳолашга ёрдам беради.

3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда политология фани роlining ошиб бориши

Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда политология фанини ўрганишга ва уни ривожлантиришга реал имконият пайдо бўлди. Жамият ҳаётини эркинлашуви инсонлар олдида сиёсатни чуқурроқ идрок этишга, сиёсий жараёнларга фаол иштирок этишни тақозо эга бошлади. Бу политология фанининг ролини ошиб боришини кўпроқ тақозо этмоқда.

Жумладан, мамлакатимиз ўзининг мустақиллигини мустақамлаб бораётган бугунги кунда политология биригичдан, мамлакатимизнинг сиёсий ҳаётида содир бўлаётган сиёсий жараёнларни таҳлил қилиш ва уни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тўплаган тажрибалари билан солиштириш асосида мамлакатимиз, миллатимиз хусусиятларига ва манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ҳулосалар бериш; иккинчидан, мамлакатимизнинг халқаро ҳамжамиятга кириб боришининг қулай йўлларини белгилаш; учинчидан, мамлакатимизда демократик жараёнларни ривожлантиришнинг механизмларини вужудга келтириш ва уларнинг уйғун ҳолатда фаолият кўрсатишларига ёрдамлашиш; тўртинчидан, фуқароларнинг сиёсий маънавияти, салоҳияти ва фаолиятини ошириш, уларда мамлакатимиз олдида турган улкан вазифаларни бажаришда яқдиллик руҳиятини, жаҳонда ва минтақамизда содир бўлаётган турли ўзгаришларга сиёсий ҳушёрлик билан қараш туйғуларини шакллантириш; бешинчидан, сиёсий барқарорлик, миллатлараро тотувлик ва юксак илмий салоҳият мамлакатимизнинг мустақиллигини таъминлашнинг, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашининг асосий шартликлари ёшларимизнинг онги ва қалбига сиңдириш билан боғлиқ бўлган тарбия вазифасини амалга оширади.

Политологиянинг воқеа, ҳодиса ва сиёсий жараёнларни ўрганишда турли услублари мавжуд. Жумладан, сиёсий - қиёсий таққослаш, моделлаштириш ва мантиқий - математик услуб кабилардир. Уларни содалаштириб ва конкретлаштириб қуйидаги асосий: 1) қиёсий таққослаш; 2) эмпирик социологик; 3) сиёсий таҳлил услубига бўлиш мумкин. Бу услублардан политология кенг фойдаланади.

Жамият сиёсий ҳаётида ва халқаро сиёсий муносабатларда бўладиган ўзгаришлар умумий алоқадорлик ва ўзаро таъсир этиш натижаларига асосланган ҳолда таҳлил этишни назарда тутади. Иккинчи қиёсий таққослаш услубига бипоан сиёсий жараёнларда рўй берадиган воқеа - ҳодисаларни ўзаро таққослаш, уларни бир - бирига солиштириш асосида илмий хулосалар ишлаб чиқилса, эмпирик - социологик услуб эса, сўров, анкеталаш, тажриба ўтказиш, статистик таҳлил қилиш, математик моделлаштириш ва бошқа бир қатор ишларни бажариш билан боғлиқдир. Бу услубнинг энг муҳим томони шундаки, унга мувофиқ жамоатчилик, шахс фикрларини ўрганиш асосида тўпланган маълумотларга асосланиб сиёсий ҳодисалар ва жараёнларнинг вужудга келиш, ҳамда ривожланиш хусусиятлари ҳақида олдиндан башорат қилиш мумкин.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, политологиянинг услублари унинг назария ва амалиёт уйғунлигидан иборат фан эканлигини кўрсатиб турибди. Политологияда бу услублардан унумли фойдаланиш асосида мамлакат ва халқаро майдонда сиёсат, унинг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш истiqболлари тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Политология фанининг бугунги кунда аҳамияти ва ролининг ўсиб бориши қуйидагиларга боғлиқ.

Биринчидан, республикамиз Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, жамият сиёсий ҳаётида икки мафкуравий тузумнинг кураши ва бу курашнинг халқаро ҳаётнинг ҳамма соҳаларига соя ташлаши остида ўтган кучли қарама - қаршилиқ барҳам топди. Аммо шундан кейин ҳам бизни қуршаб турган дунё, кўлар кутганидек, осойишта бўлиб қолгани йўқ. Ундаги можароларни, сиёсий воситалар йўли билан ҳал этишга зарурят кучайиб бормоқда. Бу уни политология шуктаи назаридан атрофлича сиёсий таҳлил этиб боришни тақозо этади.

Иккинчидан, сиёсатда жаҳон тараққиётининг муҳим омили мамлакатлар ва халқлар манфаатларини уйғунлаштиришга эришиш билан боғлиқ. Бу мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар сиёсий фаолиятини умумбашарий муаммолар кўламининг кенгайиб бораётганига қаратиш ва уларни ҳал қилишдаги бирликни вужудга келтиришга қаратилган сиёсий қарашлар, назария ҳамда таҳлилларга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ.

Учинчидан, ҳозирги даврда ҳар бир шахснинг сиёсат билан шуғулланишига бўлган эҳтиёж сиёсатни англаш, унда онгли фаолият кўрсатишга бўлган эҳтиёжларнинг ортиши, мавжуд демократик жараёнлар билан белгиланади.

Тўртинчидан, ҳозирги замонда сиёсий жараёнларнинг тез ўзгариб бораётганлиги кузатилмоқда. Бу ўзгаришларнинг дунё ҳамжамияти ва инсон манфаатлари билан уйғун бўлиши учун оқилона сиёсат олиб бориш билан бирга онгли сиёсий фаолият, сиёсатга онгли муносабатда бўлиш зарур. Бу уни атрофлича ўрганишни тақозо этади.

Бешинчидан, фуқароларнинг сиёсий маданияти ва фаоллигини ошириш, жамият иқтисодий - ижтимоий, маданий - маърифий соҳаларда нодемократик ҳолатнинг олдини олиш учун унинг асосий қафолатларидан бири мамлакатимизда фуқароларнинг ҳуқуқий, маънавий ва сиёсий фаолиятини ривожлантиришни давлат сиёсати даражасида уйғун бўлишидир. Шундай қилиб, политология фанининг аҳамияти ва ролининг ўсиб бориши ҳозирги замонда инсоният тараққиётидаги ўзгаришлар, сиёсат ва сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлган ҳодисадир.

Таянч тушунчалар

Сиёсий ҳаёт, сиёсий фан, политология — фан, политология — ўқув предмети, назарий политология, қиёсий политология, политологиянинг объекти, политологиянинг предмети, политология фаннинг қонун ва тушунчалари, политология услублари, вазифалари.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Политология фанини бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан қиёсланг ва унинг предметини аниқланг.
2. Сиёсий плюрализм деганда нимани тушунасанг ва унинг афзалликларини қиёсий-сиёсий таҳлил этинг.
3. Ўзбекистонда политология фани ва унинг ривожланиши истиқболларининг сиёсий, демократик асосларини кўрсатинг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент; «Ўзбекистон», 1993, 35-83-бетлар.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1994, 29-30-бетлар.
3. Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т., «Ўзбекистон», 1996
4. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид. барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-том, Т.: «Ўзбекистон», 1998
6. И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
7. Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллини-миллат қилишига хизмат этсин. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999
8. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Асарлар, 7-том, Т.: Ўзбекистон, 1999
9. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
10. Каримов И. А «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- инновард мақсадимиз». Т.: Ўзбекистон 2000
11. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. Т., Ўзбекистон, 2000.
12. Аристотель. Соч. В 4 т. М.: Полигика, 1993. 527-528-бетлар.
13. Абу Наср Фарабий. «Фозил одамлар шаҳри»Т. Халқ мероси 1993
14. Отамуратов С., Эрганиев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология (ўқув кўлаими). - Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
15. Мухаев Р. Т. Основы политологии. М., 1996.

2-мавзу. Сиёсий қарашлар ва таълимотлар: вужудга келиши ва ривожланиши

Режа:

1. *Сиёсий қарашлар ва таълимотларнинг шаклланиши.*
2. *Шарқда сиёсий фикр ва ғоялар.*
3. *Янги даврда сиёсий қарашлар.*
4. *XIX аср охири XX аср бошида Гурб ва Шарқдаги сиёсий ғоялар.*

1. Сиёсий қарашлар ва таълимотлар

Диний қараи. Сиёсий қарашларнинг шаклланиши ва қарор топишида ўзига хос анъаналар мавжуд бўлиб, сиёсий ҳодисалар турли хил талқин этилган. Қадимги халқлар деб ҳисобланган мисрликлар, хитойликлар, ҳиндлар, бобилликлар, яҳудий, форс, греклар ва римликларнинг қарашларида ер юзидаги тартиб ва тартиботларни илоҳий куч билан боғлаб тушуниш. Аллоҳни унинг сабаби, манбаи деб ҳисоблаш анъанаси мавжуд бўлган. Бу сиёсий қарашларда диний анъана ҳисобланади.

Масалан, қадимги Хитойда император ер юзидаги тартибларни илоҳий тартиблар билан боғлаб турувчи ягона шахс деб қаралган. Давлат ҳокимиятининг турли бўғинларида ишлаётган бошқа шахслар император ҳокимияти тартиботларида амалга оширувчилари ҳисобланган. Хитой императори осмоннинг ўелигина эмас, ўз халқининг отаси ҳам ҳисобланган. Унинг ҳокимияти, ота-онанинг оилада болаларга нисбатан мавжуд бўлган ҳокимиятига ўхшашдир, деб ёндошилган.

Қадимги Мисрда эса Аллоҳ - ҳукмдор ҳокимиятнинг илк манбаи сифатида қаралган. Ерда ҳам унинг таъсири хулди шундай сақланиб қолган. Бу ўзига хос пирамидага қиёс этилган, унинг учи худо ва унинг сайлаб қўйган фиръавнлари, асоси эса оддий халқ деб қаралган. Улар ўртасида руҳонийлар ва задалар турган. Жамият ва давлатнинг хулқ - атвори инсоннинг кўпроқ қайси тоифага тегишлилиги билан белгиланган.

Қадимги Ҳиндистонда ҳам жамият ва давлатнинг келиб чиқиши илоҳий, мавжуд тартиб ва қоидалар ҳам шу асосда ўрнатилган, деган ғоялар мавжуд бўлган. Масалан, ригведларда (эр. о, 11 минг йил) дунё тартиботи илоҳий қонушларнинг ҳукмронлигига ва инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг уруғ-кастачиликка асосланган ягона ғояга таянади. Бу тартибларни:

маънавий (брахма) ва дунёвий (кшатра) томонидан, гарчи улар турли вазифаларни бажарса-да, лекин ўзаро бир-бирлари билан муносабатда амалга оширадилар. Ердаги тартиблар дунё тартиб-ботларининг бир бўлаги, унинг таъсирида амалга ошади, деб ҳисобланган. Сиёсий фикр тарихида диний анъаналарнинг энг классик кўриниши Августин (шимолий Африка, 354-430 йиллар) нинг сиёсий назариясида ўз ифодасини топган. Христиан черковига хос белгилар унинг давлатдан устун туришига асосланган. «Черковга бўйсунмаган давлат қасоскорлар тўдасидан фарқ қилмайди», деган ғоя илгари сурилади. Инсонларни эса «илоҳий одам», «ердаги одам»га бўлади. Августин қарашларига Платоннинг икки дунё; Стоикларнинг икки полис тўғрисида, зардуштийларнинг бир - бирига қарама - қарши икки асос (яхшилик ва ёмонлик) тўғрисидаги қарашларининг таъсири борлиги кўришиб туради.

Маълумки, ислом манбаларида «халиф», «амир», «имом» каби тушунчалар ҳокимият субъектлари, давлат ҳокимиятиги юригувчи шахсларга нисбатан ишлатилган.

Муҳаммад (С. А. В) дан кейинги тўрт халифа - Абу Бакр Умар, Усмон, Али ҳам ҳокимиятнинг диний ва дунёвий асосларини ўзаро яхлит ҳолда бирлаштирганлар. Алдан сўнг тахтга келган халиф дунёвий давлат тамойилларига алоҳида эътибор бера бошлайди. «Амир» диннинг ҳимоячиси унвонига сазовор бўлган, дунёвий ва давлатга хос ишларини ҳам ўзаро боғлиқ тарзда амалга оширган.

Ф. Аквинский (1225-1274 йиллар) нинг сиёсий қарашлари ўрта асрда диний анъаналардаги сиёсий қарашларнинг энг чўққиси деб баҳоланган. Ҳаётлиги давридаёқ Рим католик черковининг «доктори» фахрий унвонига муяссар бўлган. Унинг қарашлари XIX асрда Рим папаси Лев - XII томонидан «католицизмнинг ягона ҳақиқий фалсафаси», деб эълон қилинган. Ф. Аквинский ҳокимиятни талқин этишнинг илоҳий назариясини ифодалаб, уч элементнинг бир-биридан фарқини кўрсатади: моҳият, шакл (эга бўлиш ва тузилиш) ва фойдаланиш. Ҳокимият ўз моҳиятига кўра илоҳийликнинг ўрнатилишидир. Шунинг учун у инсонларга яхшилик, эзгуликни олиб келади. Фақат ҳокимиятнинг конкрет шакли, ҳокимиятга эга бўлиш усуллари, унинг тузилиши ва ундан фойдаланиш Аллоҳнинг ғояларига зид, адолатсиз бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган. Сиёсий қарашларидаги диний анъаналар

амалий ҳаётда ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, турли мамлакатларда, дунёвий динлар кўринишлари билан мос равишда дин билан давлат ўртасида ўзига хос муносабат бўлиб, Черков билан подшоҳ ўртасида, руҳонийлар билан шоҳлар, амирлар, халифалар ўртасида ҳокимият учун низолар ва ўзаро келишмовчиликлар бўлиб турган. Бу ўрта асрларда асосан теократик давлат ҳокимияти кўринишини олган.

Давлатни бошқаришда Конституциявий асосга ўтилгандан кейингина дин ва давлат муносабатининг ҳуқуқий асослари аниқ кўрсатила бошлади. Дин давлатдан, мактаб черковдан ажратилди. Бугун Ўзбекистон Республикаси ҳам Конституция асосида, дунёвий давлат қуриш вазифаларини амалга оширмоқда. Конституциянинг 61-моддасида ҳам «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган, ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди», деб қайд этилган. Бу давлат ва диннинг ўзаро муносабатларини белгилаб бериш учун асос ҳисобланади.

Юридик қараш. Сиёсий таълимотларда давлат ва ҳуқуққа ишон манфаати нуқтаи назардан ёндошиш юридик анъана сифатида қадимги дунёда мавжуд бўлган. Бу Конфуций (э. о. 552/551-479-йиллар) сиёсий қарашларида (Хитой); буддизм (Ҳиндистонда), Оташпарастликда, шунингдек, турли хил файласуфлар, мутафаккирлар сиёсий қарашларида ўзининг дастлабки ифодасини тошган. Унинг негизида «ҳуқуқ» ва «қонун» тушунчаларини таҳлил этиш турган. Масалан, Конфуций жамият маъмурий ҳуқуқ (легизм), утилитар - иқтисодий (моизм) усуллар, шунингдек, нотабий кучлар (даосизм) ёрдамида эмас, балки ахлоқий нормалар асосида бошқарилиши керак. Шу нуқтаи назардан «давлат - ягона оила» деган ғояни асослашга ҳаракат қилган, унинг асосида шахслараро муносабатларни қўйган. Бу унинг ижтимоий - сиёсий қарашининг асосини ташкил этган. Қадимги Римда юридик анъананинг шаклланишида Цицерон (э. о. 106-43-йиллар) сиёсий қарашлари алоҳида ўринга эга. У «қонунлар тўғрисида» асарида давлат шакллари тўғрисида, унинг монархия, аристократия ва демократия кўринишларининг яхши томонларини ўзида ифодалаган аралаш идора этиш усули тўғрисида сўз юритади. Асардаги табиий ва абдий ҳуқуқлар, ҳуқуқ ва давлатнинг субъекти фуқаро тўғрисидаги қарашлар, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғояларнинг пайдо бўлиши ва ривожиди алоҳида ўрин тугади. Платон ва

Аристотелнинг сиёсий қарашлари унга сезиларли таъсир кўрсатган. Қадимги Римда юристларнинг илмий изланишлари натижасида ҳуқуқшунослик фани илмда янги йўналиш сифатида шаклланган. Бу изланишларда назарий ва амалий характерга эга бўлган кенг кўламли муаммолар қамраб олинганлиги билан ажралиб туради.

Ҳамда уч даврга:

1. Илк давр (эр.о. I аср ва унинг охирлари)

2. Юқори давр (асримизнинг 11 асри)

3. Кейинги давр (193-235-йй) ларга бўлинади. Бу даврларда кўп-гина ҳуқуқшунослар давлат хизматида бўлганлар, улар саволларга жавоблар бериб, ҳуқуқ ва қонунчиликнинг ривожига ўзларининг назарий ва амалий ҳиссаларини қўшганлар. Муаммога илоҳий ва дунёвий тамойиллар асосида ёндошганлар ва кўпроқ рационализм томонида турганлар.

Сиёсий социологик қарап. Сиёсий қарашларда сиёсий социологик ёндашув антик даврга бориб тақалади. Масалан, қадимги Грецияда сиёсий ғоялар ижтимоий - сиёсий институт сифатида полис, шаҳар - давлат ва шаҳар - жамият тарзидаги қарашларда ўз ифодасини топган. Политология тушунчалари «сиёсат», «давлат», «ижтимоий иш», «ҳокимият», «сиёсий ҳокимият», «сиёсий бошқарув», «бошқарув санъати» ва бошқа номлар билан кенг ишлатилган. Сиёсий - социологик аънана тўғрисида фикр юритганда Демокрит (эр. о. 460-370-ййлар), Платон (эр. о. 427-347-ййлар), Аристотель (эр. о. 384-322-ййлар) нинг сиёсий қарашларини ҳисобга олиш муҳим. Демокрит, давлат ишларини бошқа ишларга қараганда муҳимроқ деб ҳисоблаб, ҳар бир киши давлатни қўлай бўлиши учун ҳаракат қилиши лозимлигини, кўпроқ ҳокимиятга эга бўлишга эмас, балки умумий иш учун фойдали бўлган томонларни ўйлаш кераклигини таъкидлаб, тўғри йўлдан бораётган давлатни энг катта таянч деб қайд этади. Қачон у ҳалок бўлса, ҳамма ҳалок бўлади, деб ҳисоблайди. Бундай бўлмаслиги учун унинг уч йўлини: 1) тарбия, таълим, маълумот бериш; 2) ягона фикр бўлиши; 3) бошқара олишни тўғри олиб боришни кўрсатади, ҳамда бошқарувчининг қуйидагиларга: сиёсий бошқарув санъатини эгаллаш, шундай билим ва қадрга эга бўлмаганларга ишонишни ва аксинча, бунга эга бўлганларга ишонмасликни, Полис ишларини аниқ ва тўғри баҳолай олишни, инсонларнинг кайфияти ва талабларини билишни,

психологик (руҳан) тайёр бўлишни, бошқалар устидан ҳокимиятни амалга оширишдан олдин ўз устидан ҳокимиятга эга бўлиш сирларини ўрганиши зарурлигига эътиборни жалб этади.

Платон сиёсий қарашларида дастлаб Сократ рационалиزمнинг таъсири кўпроқ сезилса-да, кейинчалик унинг «Давлат», «Сиёсатчи», «Софист», «Парменид» ва «Қонушлар» каби асарларида диний анъана кўпроқ сезилади. Платоннинг икки дунё тўғрисидаги қарашлари муҳим ўрин тутади. Ҳоҳиялар дунёси - бу ҳақиқий борлиқ бўлиб, ўзгарувчан инсон дунёсининг абадий ўзгармас илоҳий кўринишидир, ҳодисалар дунёси ҳоҳиялар дунёсининг бузилган ифодасидир. Платон сиёсатга ҳам шундан келиб чиқиб ёндошади, ҳамда идеал давлатнинг сифатларини таърифлайди. Давлатни идора этишнинг аристократия шаклини ёқлайди. Унинг бошқа шакллари: тимократия, олигархиядан демократияга ва демократиядан тиранияга ўтиши мумкин деган фикрни келтиради.

Аристотел (э.о.384-322-йиллар) сиёсий - социологик анъаналар ривожига улкан ҳисса қўшган. У ўзининг «Сиёсат», «Этика» ва «Риторика» каби асарларида ўз сиёсий ҳоҳияларини берган. Индивидларнинг сиёсий ҳаёти полисда (шаҳар - давлатда) мужассамлашади, деган фикрни илгари ташлайди. Унда инсон сиёсий мавжудот сифатида намоён бўлади. Инсонга адолат ва адолатсизликнинг фарқини англайдиган ягона мавжудот сифатида қарайди. Давлатнинг мақсади ҳамма фуқароларга фаровонлик улашишдир. Давлат индивид, оиладан кейин пайдо бўлган. Давлатнинг нисбий яхлит бўлишини маъқуллайди.

Давлат шакли, Аристотелча, ким томонидан (якка киши, нисбатан озчилик, ҳамма) ёки қандай мақсадда (умум манфаат ёки фойдасига; ёки шахсий манфаат ва фойдага кўра) амалга оширилиши билан белгиланади. Давлат шаклини тўғри ва нотўғри шаклларга бўлади. Тўғри шаклига монархия, аристократия ва политияни, нотўғри шаклига эга тирания, олигархия ва демократияни киритади ва уларнинг бир - биридан фарқини кўрсатади.

2. Шарқдаги сиёсий фикр ва ҳоҳиялар. Сиёсий ҳаётга ёндошув услубидаги ўзига хослик негизида марказлашган кучли давлат қуриш мақсади мужассамлашганлигини кузатиш мумкин. Ана шундай кузатувлар жамланган, умумлаштирилган сиёсий қарашлари мавжуд бўлган буюк алломалардан бири Абу Наср

Форобий (873-950йй) дир. У илк ўрта асрнинг буюк мутафаккирларидан бири бўлиб, фалсафий қарашлари билан бирга сиёсат тўғрисидаги фикрлари ҳақида унинг «китоб - ас - сиёсат ал - мадания», яъни шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш китоби маълумот беради. Асарда сиёсатга алоҳида илм йўналиши сифатида қаралган. Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» асарида адолатли жамиятга эришиш йўллари, «Фозил шаҳар ҳокимининг фазилатлари» тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалари, давлат ҳокимияти ва бошқарувчи кадрларни танлаш ва жойига қўйиш билан боғлиқ бўлган гоёлари бугунги кунда ҳам миллий кадрлар тайёрлаш дастурини амалга ошириш ва мувофиқлаштиришда муҳим ўрин тутади. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи тўғрисида Абу Носир Форобий шундай дейди: «Шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат - фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. Фозиллар шаҳри ҳокими аввало тўрт мучали соғомон бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон ҳалал бермаслиги лозим. Иккинчидан, бундай шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. Учинчидан, у англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларни унутмаслиги зарур. Дўртинчидан, у зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинимас аломатларини ва бу аломатлар нимани англатишини тез билиб, сезиб олиши зарур. Бешинчидан, у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида чиройли сўзлар билан ифодалай олиши зарур. Олтинчидан, у устозлардан таълим олишга, билим маърифатга ҳавасли бўлиши, ўқиш, ўрганиш жараёнида сира чарчамайдиган, бунинг машаққатидан қочмайдиган бўлиши зарур. Еттинчидан, таом ейишда, ичимликда, аёлларга нисбатан очофот эмас, аксинча ўзи тия оладиган бўлиши (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши зарур. Саккизинчидан, у ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. Тўққизинчидан, у ўз қадрини билувчи ва номусли, ориятли одам бўлиши, пасткашликлардан юқори турувчи, туғма олиёҳиммат бўлиши, улуғ олиё ишларга ингилиши зарур. Ўнинчидан бу дунё бойликларига, динор ва

дирхамларга қизикмайдиған (мол-дунё кетидан қувмайдиған) бўлиши зарур. Ўн биринчидан Табиатаң адолатларвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр - зулми, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрлашганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш туггани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга муросасиз бўлиши зарур. Ўн иккинчидан, ўзи зарур деб ҳисоблаган чора - тадбирларни амалга оширишда кўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги даркор.

Абу Наср Форобий мана шу барча хислатларнинг бир одамда жамлалиши амри маҳол, зеро бундай туғма фазилатлар соҳиби бўлган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир, - деб ҳисоблаган ва мабодо фозиллар шаҳрида шундай баркамол инсон топилмай қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтигаси, ёки бештаси камол топган инсон ҳам ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шаҳрига раҳбарлик қила олади, деб таъкидлайди. Фозиллар шаҳрида бундай одам йўқ бўлганида (мабодо вафот этганида, ёхуд бошқа жойга кетган вақтида - М.М.) ана шу имом (ҳоким) «ёхуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бирин - кетин шаҳарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади.

Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган хислатлар - фазилатлар ёшлиқдан шаклланган бўлиши зарур. Шу билан бирга бу кейинги имомда яна олтига фазилат ҳосил қилилиши зарур:

Биринчи - донишмандлик. Иккинчи - аввалги имомлар ўрнатган қонунлар ва тартибларни хотирада яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизга эга бўлиш. Учинчи - агар аввалги имомлар давридан бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонуни қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш. Тўртинчи - ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез найқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тулмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш хислатига эга бўлиш. Бу хислат ушга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади. Бешинчи - аввалги имомлар ўрнатган қонунларга, шунингдек, аввалгиларидан ибрат олиб, ўзи чиқарган қонунларга халқ амал қилиши учун қизғин сўзлаш - потиқлик хислатига эга бўлиш. Олтинчи -

зарур ҳолларда ҳарбий ишларга моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш, яъни ҳам жанг қилишни, ҳам саркарда сифатида жангу - жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиши керак.

Форобий, мабодо шу хислатларнинг барчасини ўзида жамлаган бир одам топилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу хислатларга эга бўлишса (яъни бири - донишманд, иккинчиси - қолган хислатлар соҳиби бўлса) шу икковини фозиллар шаҳрига раҳбарликка қўйиш зарур, агар бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу хислатларга эга бўлишса (яъни - бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа хислатлар бўлса) ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур, деб ҳисоблаган. Унингча, шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса, ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шаҳрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур хислатлар бўлсаю, аммо, донишмандлик бўлмаса, фозиллар шаҳри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шаҳар ҳалокатга юз тугади.

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий - Низомулмулк (1018-1092 йй) Шарқ тарихи ва маданиятига ўзининг «Сиёсатнома» (ёки Сияр ул - мулк) асари билан ўчмас из қолдирган. «Сиёсатнома» асари мавзу жиҳатидан кенг қамровлиги билан ажралиб туради. У 50 фаслдан иборат бўлиб, унда давлат бошқарувига тегишли қоида ва қонунлар, усул ва воситалар, қози ва қозихона ишлари, қўшин ва сарбозлар, хизматчи ва шахсий сарбозлар, почта ва разведка ишлари, элчиларга муносабат, шоҳ ишлари, шахсий соқчилари тўғрисида маълумот ва маслаҳатлар берилган. Давлатни идора этишда амалдорлар (маъсул кадрлар) катта ўрин тутишларини, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишда ўзига хос талаб даражасида қараган. «Сиёсатнома» амалдорларни тарбиялаш, асраш, ҳимоялаш ва зарур бўлса жазолаш билан боғлиқ тавсиялар берилганлиги билан сиёсатчи ва давлат раҳбарларининг эътиборини жалб этади.

Давлатда марказий ҳукумат (ижро ҳокимияти) кучли бўлса, шунда давлатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, раият ўз мақсадига ета олади, жамият сулҳ ва адолатда, мурувватда яшайди, деб кўрсатади. «Сиёсатнома», жиддий сиёсий ҳужжат бўлиб, марказий ҳукуматнинг парчаланishiга қарши қаратилган асардир. «Сиёсатнома» марказлашган давлат тузишга даъват этиб, кучли давлат маҳкамаси, армия ва бошқа текшириш воситаларини яратишга чақиради. «Сиёсатнома» асарининг

Ўзбек тилига илк бор таржимаси 1997 йилда амалга оширилди. (Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Тошкент, «Адолат», 1997). У маданий, сиёсий тарихимизни билишга, сиёсий фикр ва қарашлар ривожига хос анъаналарни ўрганишимизда ва тиклашимизда ижобий омил бўлиши, шубҳасиз. Низомулмулк шахсига, ўз даврида Амир Темур, Алишер Навоий, «Дастур ул - мулк» асарининг муаллифи Самандар Термизий ва бошқалар катта баҳо берганлар.

Амир Темур (1336-1405 йиллар) ўзининг сиёсий қарашларини «Темур тузуқлари» асарида элтик йилдан ортиқ давр (1342-1405 йй.) тарихи билан бирга, давлат ва унинг тузилиши тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар беради. Асарда давлат ва унинг амал қилиш тамойиллари, меъёрлари, муносабатлари уни барпо этиш, мустақкамлашни кенгаш орқали амалга оширишда ўз ифодасини топганлигини таъкидлаш лозим. Амир Темур зукко, тажрибали сиёсатдон ва давлат арбоби сифатида, давлатнинг марказий аппарати ва маҳаллий ҳокимиятнинг қандай, қайси ижтимоий тоифаларга таянишини, уларнинг манфаатларини уйғунлаштириш, мансабдор шахсларнинг бурч ва вазифаларини белгилаб берар экан, жамиятни маълум ижтимоий - сиёсий гуруҳларга таянган ҳолда бошқариш лозимлигини таъкидлаш билан, уларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар манфаати билан бирга ҳисобга олиш зарурлиги тўғрисида ҳам муҳим фикр билдиради. У жамиятни 12 тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда бошқариш ишларини амалга оширган. Улар: 1) саййидлар, уламо ва шайхлар; 2) билимдон кишилар; 3) дуоғўй тақводорлар; 4) амирлар, сарҳанглар, сипоҳсоларлар; 5) сипоҳ билан раият; 6) доно ва ишончли кишилар; 7) вазирлар, саркотиб ва девон битикчилари; 8) ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар; 9) муҳаддислар (ҳадис олимлари ва ровийлар); 10) сўфийлар ва орифлар; 11) ҳунар ва санъат аҳли; 12) сайёҳ ва тижорат аҳлиларидан иборат.

Давлатни идора этишда вазирлар, амирлар ва ноибларнинг ролига алоҳида эътибор бериб, соҳибқирон Амир Темур сadoқатли, ахлоқий пок, адолатпеша, тинчликсевар ва ташаббускорларни қадрлаган.

Амир Темур вазирлар тўрт фазилатга эга бўлишлари шартигини таъкидлайди: 1) аслик, тоза наслик ва улуғворлик; 2) ақлу фаросатлилиқ; 3) сипоҳ билан раият аҳволидап бохабарлик ва уларга ғамхўрлик кўрсатиш; улар билан яхши муомалада бўлиш;

4) сабру бардош, мулойимлик. У жойлардаги улусларга мустақил сиёсат юргизишга ҳам имконият берган. Ерларни ўзлаштирганлар ҳукумат томонидан рағбатлантирилган. Темур давлат бошқарувида жамият аъзоларини, мавжуд тоифаларга бўлган муносабатда уларни «ишонч билан қўрқув» ўргасида сақладим, десада амалда, унда ишонч, кечиримлик, сабр - қаноат тамойиллари устувор бўлиб, мамлакат, давлатнинг куч - қудратини адолат асосида қурганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. У адолат орқали кучли марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлган. Давлат ишларини юритишда ислом билан бирга дунёвий илмга, тамойилларга алоҳида эътибор берган ва уларга амал қилган.

✓ Алишер Навоий (1441-1501-йиллар) сиёсий ғояларини «Садди Искандарий» достонида асослаб берган ва унда ижтимоий адолатли тузум ғоясини адолатли шоҳ тимсолида баён қилган. А. Навоий бу муаммони адолатли шоҳ - адолатли давлат - адолатли қонунлар - адолатли тартиб сифатида поэтик тасвирлаган. Шунингдек, даҳо шоир турли халқлар, ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги оқилона, маърифатга асосланган муносабатлар ижтимоий барқарорликка олиб келишини гўзал тимсоллар орқали куйлаган.

Навоий ҳаётининг мезони инсон, унинг фаолияти, сифати ва фазилатлари деб билиб, инсон ўз ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган ишга бағишланган, касб - ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Навоий сиёсий қарашларида кўпроқ адолатли қонунларга асосланган маърифатли шоҳ ҳокимиятини орзу қилиб, уни озми - кўпми Хусайин Бойқаро давридаги вазирлик фаолиятида амалга оширишга уринган. Алишер Навоийнинг бу каби илғор сиёсий қарашлари кейинчалик Бобурнинг давлат фаолиятида ва унинг бугун дунёга машҳур «Бобурнома» асарида янада бойитилган ва Бобурийларнинг амалий сиёсатида маълум маънода ўз ифодасини топган эди. ✓

Шарқда, хусусан Марказий Осиёда сиёсий фикрлар ва таълимотлар тўғрисидаги анъаналарга дунёнинг айрим бошқа давлатларига хос бўлган: а) фалсафий - ахлоқий қарашлар; б) диний қарашлар; в) фуқаролик; г) ижтимоий концепциялар тўғрисидаги ғояларнинг муайян даражада ўзига хос кўринишида мавжуд бўлмаганлигини кўрамиз. Характерли жойи шундаки, бундай ёндошувлар сиёсий фаилар нуқтаи назаридан таҳлил

этилмаган бўлсада, ammo «сиёсат» алоҳида илм йўналиши сифатида қайд этилади. Бу меросимиз ҳозирги даврда демократик жамият тўғрисидаги илмий назарияни ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга тадбиқ этишда катта аҳамиятга моликдир.

3. Янги даврдаги сиёсий қарашлар. Бу давр сиёсий қарашларида давлатнинг пайдо бўлиши ва қарор топиши муаммоси сиёсий фикр ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади ва унинг устувор йўналишига эга бўла бошлайди. Давлат, жамият ва шахс тўғрисидаги қарашлар тизимида индивид - фуқарога алоҳида эътибор берилади. Шунинг учун бу даврдаги сиёсий қарашлар «фуқаролик тўғрисидаги қарашлар» деб ҳам аталади. Сиёсий соҳада уйғониш даврининг ўзига хос жиҳатидан бири ҳам шундаки, инсон унинг марказига қўйилади. Масалан, Н. Макиавелли (1469-1527-йиллар) сиёсатнинг назарийчилари унинг «илмий усул»ларини ишлаб чиқишга маъсул эканлигини қайд этади. Бу даврда сиёсатда ахлоқий қадриятларнинг мақсадга мувофиқлиги ғояси асосида «макиавеллизм» тушунчаси пайдо бўлади ва сиёсий қарашларда «Сиёсий Республиканизм назарияси» илгари сурилади. Бундай қарашлар XVII - XVIII асрда Англия ва Америкада сиёсий фикр ривожига сезиларли таъсир этади. Макиавелли ўзининг «илмий усулини» сиёсатга нисбатан прагматизм ва утилитар ёндашувга таянган ҳолда асослайди. Сиёсий фанлар воқеаларнинг ҳақиқий моҳиятига кириб борган ҳолда уни тушунтириб бериши кераклигини қайт этади. Шу усулда ҳокимият ва бошқариш нуқтани назаридан сиёсат ва давлатнинг айнан баҳосини беришга ҳаракат қилади. Макиавелли сиёсий қарашларида «мақсад воситани оқлайди», деган тамойилга асосланади. У ҳар қандай мақсаднинг қонуний бўлишини таъкидласа, мамлакатларнинг сиёсий ҳаёти, давлатчилик тарихи тажрибаси буни ҳамма вақт ҳам тўғри ёки мутлоқ фикр эмаслигидан далолат беради. Макиавеллининг фикрича ягона мақсад борки, бу мақсад ноахлоқий воситани, яъни давлатни яратилиши ва уни сақлаб қолишни оқлайди, деб кўрсатади. Натижада, унинг таъсирида айрим сиёсий кучлар ўз фаолиятларида унга таяндилар. (М: Франциядаги 1789 йил революцион етакчилари ва Россияда большевиклар в.б.)

Бу даврда Макиавелли томонидан илгари сурилган ғоя айрим сиёсий кучлар томонидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланилганлигини ва бу жамиятлар, халқлар сиёсий ҳаётида катта

салбийи оқибатларга сабаб бўлганлигини кўриш мумкин. Шу ўринда сиёсий фаолиятда «адолатни кучда» деб билиш билан «куч адолатдадир» деган қараш ва тамойилларда катта фарқ борлигини таъкидлаш зарур. Бунда муаммога гарбона ва шарқона ёндашувлардан бири ўзига хос ифодасини топганлигини кўрамиз.

Макиавелли жамиятни идора этиш тўғрисида аниқ бир шаклни илгари сурмайди. У «якка ҳокимиятни» ҳам, «республика» бошқарув шаклини ҳам маъқуллайди.

У ўзининг «Государ» номли асарида Республикани тўғри ёки қулай шакли деб, айни пайтда Рим Республикаси модели тўғрисида фикр юритиб, «аралаш» шаклини ёки ҳокимиятнинг демократик, аристократик ва монархия элементларининг мавжудлиги, унинг муқаммаллигини таъминлаб берган, деб ҳисоблайди.

Бундай сиёсий қарашлар кейинчалик Томас Гоббс (1598-1679 йиллар) қарашларида ривожлантирилади. Гоббс, монархияни - ҳокимиятнинг энг қулай шакли, деб ҳисоблайди. Буни ўзининг «Левиафан» асарида инсонларнинг давлат пайдо бўлунигача бўлган давридаги ҳаётини тасвирлаб, унда «хаос» ва «ихтилоф»лар ҳукмрон бўлганлигини таъкидлайди, ёки бу ҳукмронликни «ҳамманинг ҳаммага қарши уруш» ҳолати сифатида қайд этади. «Ижтимоий келишув»га «хаос»дан чиқишдаги муҳим йўл сифатида қаралади. Монархнинг асосий вазифаси қонунни сақлай билишда, деб тушунади.

Англия файласуфи Ж. Локк (1632-1704 - йиллар) қарашларида ҳам сиёсатда фуқаролик концепцияси илгари сурилади. Локк таълимоти, нисбатан реал ҳаётга асосланганлиги билан ажралиб туради ва чекланган монархни ўрнатишни ёқлайди.

У сиёсий фикр тарихида биринчилардан бўлиб, «шахс», «жамият» ва «давлат» тушунчаларининг таҳлилини беради, ҳамда шахсни жамият ва давлатдан юқори қўяди. Локк, инсон туғилгандан бошлаб табиий ҳуқуқларга эга бўлади, деб кўрсатиб, «ҳаёт» ёки «яшаш», «эркинлик» ва «мулкка эга бўлиш» ҳуқуқларини ана шундай ҳуқуқлар жумласига киритади. У хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқини қўйидагича асослайди, биринчидан, хусусий мулкка эга бўлиш инсоннинг ўзини ва унинг оиласининг яшаш учун зарур бўлган эҳтиёжни таъминлаш учун керак, инсон зарур нарсаларга эга бўлган тақдирдагина, ўзининг ривожланишига алоҳида эътибор бериши мумкин. Локк, фикрича хусусий мулк муғлоқ қадрият эмас,

аксинча, эркин жамиятга эришиш воситасидир. Инсонлар мулк жамғаришда эркин бўлишлари керак. Иккинчидан, мулкка эга бўлиш инсоннинг индивидуаллиги шаклланишига таъсир кўрсатади, деб ҳисоблайди. Локк, давлат жамият, жамият ўз навбатида, шахсга бўйсунити зарурлигини таъкидлайди. Давлат ва жамият бир нарса эмас, давлат ҳокимиятнинг қулаши, жамият ривожининг охиридан далолат бермайди. Жамият янги давлат ҳокимиятини ўрнатиши мумкин. Давлат шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида фаолият кўрсатади. У шахсдан кучлироқ бўлиши мумкин эмас, чунки шахс жамият-ни, жамият эса давлатни ташкил этади. Локк қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти бўлишини ёқлайди. Қонун чиқарувчи ҳокимиятга устуворлик беради, чунки у давлатнинг сиёсатини белгилайди, деб кўрсатади.

Франция маърифатпарвари Шарл Луи Монтескье (1689-1755 йиллар) ўзининг «Қонушлар руҳи» асарида «идора этиш тарзига» ёки «қонунлар руҳи»га таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беради. «Кўпгина нарсалар, - деб ёзди Монтескье, - иқлим, дин, қонунлар, идора этиш шакллари, ўтмиш сабоқлари, ахлоқ, одатлар халқнинг умумий руҳининг натижаси сифатида инсонларни бошқаради».

Монтескье ҳокимиятнинг бўлиниши назариясини «аралаш идора этиш» гоёсининг давомидир, деб кўрсатиб, ҳуқуқнинг, қонуннинг устуворлигини қайд этади. Шу асосда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бир - бирларини тўлдирган ҳолда ҳокимиятни сақлаб туришлари мумкин, деган хулосага келади.

Сиёсий фикрлар ривожини Европадаги давлатлар қурилиши билан узвий боғлиқ ҳолда борди. Бу давр намояндалари унитар мустақил давлатнинг камчиликларини ҳисобга олиб, сиёсий назарияни амалиёт билан боғлаб олиб боришга, сиёсий тенглик ва демократияни янги тарзда таҳлил этишга, ҳамда амалга оширишга ҳаракат қила бошлайдилар. Ж. Мэдисон (1751-1836 йиллар) республиканизмнинг кўзга кўринган назарийчиларидан бири бўлиб, у халқ - сиёсий ҳокимиятнинг ягона манбаи, сайловлар - республикавий идора этишнинг муҳим хусусияти, деган қоидага асосланади. У кўпчилик фракциясига эҳтиёткорлик билан ёндашади, ҳокимиятдан фойдаланиб, озчиликнинг манфаатларини поймол этиши мумкинлиги хавфлини олдини олиш чораларига алоҳида эътибор билан қарайди.

Озчиликнинг эркинлигини кафолатлаш зарурлигини ҳимоя қилади. Ж. Мэдисон демократиянинг вакиллик орқали идора этиш шакли билан бирга либерал идора этиш ҳам зарурлигини асослайди. Давлат ҳокимиятининг бўлинишини, уларнинг ҳар бирининг нисбий мустақиллигини ва тенглигини тан олади.

Сиёсатнинг «социал концепцияси» фуқаролик концепциясининг давоси сифатида шаклланди. У энди алоҳида индивид - фуқарога эмас, айрим ижтимоий гуруҳга таяна бошлади. Миллат, синфлар, инсонлар, индивидлар муайян гуруҳларнинг, бирлашмаларнинг маҳсули сифатида қаралади.

Француз маърифатпарвари Ж.Ж. Руссо (1712-1778 йиллар) эса сиёсатда фуқаролик концепциясининг қатъий ифодачиси ва тадқиқотчисидир. Индивидлар давлатни яратади ёки айни пайтда индивидларнинг ўзи давлатнинг маҳсулидир, деб ҳисоблайди. Руссо айни пайтда 3 та ташқи омилни қайд этади: 1. Ижтимоий тенгликни қўллаб қувватлайди, мулкни жамият аъзоларига нисбатан тенгсиз тақсимланишига қарши чиқади; 2. Сиёсий яхлитликни ҳимоя қилади; давлатда хусусий ҳамкорлик бўлиши мумкин эмас, деган ғояга таянади. 3. У вакиллик ҳокимиятини - куллик деб ҳисоблайди. Бир сўз билан айтганда, Руссо демократиянинг бевосита шаклини қўллаб чиқади.

Э. Беркга (1729-1797-йиллар) Англия консерватори сифатида табиий ҳуқуқларни тан олмаслиик ғояси хосдир. Унингча, давлат ва жамият инсоннинг ихтироси эмас, балки табиий ривожланишнинг натижасидир. Давлатнинг асосий вазифаси тартиб ва қонунни сақлашдан иборат. Ҳокимиятнинг вакиллик шаклини қўллаб чиқади. Берк Парламентга - Англиядаги ҳокимиятнинг ҳақиқий шакли сифатида қарайди ва унинг фаолияти халқ томонидан назорат этилиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

А. Токвиль (1805-1858-йиллар) «Америкадаги демократия» номли асарида ўзига хос либерал сиёсий назарияни яратади. Уни сиёсий тенглик билан сиёсий эркинлик ўртасидаги муносабат кўпроқ ўйлатади. Сиёсий апатия - сиёсий марказлашув ва ижтимоий бўйсундиришнинг бошланишидир, деб ҳисоблайди. Демократиянинг ижобий ва салбий жиҳатлари бўлиши мумкинлиги тўғрисида фикр юритади.

XIX асрнинг 40-йилларидан сиёсий фикр ривожини мустабид тузумни асослаган қарашлар билан боғлиқ. Улар томонидан муайян

ижтимоий гуруҳга, «синфга» таяниш, уларнинг сиёсий қараш манфаатларини «ҳимоя» этиш, улар ёрдамида «пролетар инқилобини» амалга ошириш ғояси илгари сурилади. Тенглик, демократия, эркинликни таъминлашда улар «пролетариат диктатурасини» ўрнатиш зарурлигини, шу орқали адолатли демократик жамиятни қуриш мумкинлигини асослашга уриндилар. «Синфий кураш»га жамиятни ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қарадилар.

Бу ғояда сиёсий ҳокимиятга эга бўлиш, яъни диктатуранинг пролетариат кўлига ўтиши туб масала сифатида қаралди. Октябр тўнғариши Россияда большевизм кўринишида тоталитар, маъмурий буйруқбозлик жамиятининг ўрнатилишига олиб келди. Собиқ СССР Конституциясида ҳокимиятнинг вакиллик ва бевосита шаклларида фойдаланиш кўрсатилган бўлсада, амалда ҳақиқий демократик жамиятни ўрнатилишига эмас, аксинча, мустақиллик, эркинлик, инсон ҳуқуқларига зид бўлган тамойиллар марказ билан республикалар ўртасидаги ўзаро муносабатларда, жамият сиёсий ҳаётида ўзининг ифодасини топди. Бу сиёсий қарашларнинг ғоявий жиҳатдан бир томонлама, нодемократик ва сохта эканлигини ҳаёт кўрсатди.

Бугунги Россияда янги демократик тартиботларнинг мураккаб ривожланиши шароитида сиёсий фанлар ривожиди янгирақ қарашлар пайдо бўлмоқда.

4. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Шарқдаги сиёсий ғоялар. XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Шарқ мутафаккирлари сиёсий қарашларининг миллий озодлик ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлганлигини кўрамиз. Бу ғарбнинг Шарққа нисбатан олиб борган сиёсатини мустамлакачиликка асосланганлиги билан боғлиқ. Унинг негизиди, бир томондан, янги ҳудудларга эга бўлиш, бойлик орттириш бўлса, иккинчи томондан, дунёни бўлиб олиш, халқларни тутқунликда, қарамлик ва тобелликда ушлаб туриш сиёсати мустамлакачилик сиёсатига хос хусусият тарзида намоён бўлади. Дастлаб, бу Шарқни ўрганиш мақсади билан бошланган бўлсада, охир оқибатда унинг сиёсий мақсадлари кейинчалик аниқ маълум бўлди. Мустамлакачиликка қарши ғоялар ва ҳаракатлар бошланди. Европада бу «Социализм учун кураш» шиори билан бошланган бўлса, Шарқда Европанинг таъсир доирасидан чиқиш, мустақиллик ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Маълумки, собиқ коммунистик мафкура асосчилари «миллий - озодлик ҳаракатларини» қўлаган бўлса-да, амалда халқларнинг озодлигини бўғишга қаратилган назариясини яратган эдилар. Шарқда миллий - озодлик кураши ўз тарихий илдизларини ўрганишнинг бошланиши билан характерланади. Масалан, М. Ганди (1869-1948 йиллар, Ҳиндистон,) М. Иқбол (1877-1938 йиллар) асарлари, нутқ ва чиқишлари шарқ халқларини уйғотишга даъват этадиган, уларни мустақилликка ундайдиган сиёсий ғоялари билан ажралиб туради.

Масалан, М. Ганди инглизларнинг урф-одатлари саноати ютуқлари асосида содир бўлган эркисизлик, қарамликка нисбатан байкот эълон қилади. Халқни маърифий йўл билан мустақил бўлишга чорлайди. Гандизм унинг номи билан боғлиқ бўлиб, озодлик учун курашда куч ишлатмаслик тамойилига асосланади. Мустамлакачи ҳокимиятга қарши, ўзаро зиддиятли ҳолатларни ён беришлар, мураса ва консенсус асосида ҳал этишга ундайди. Сиёсатни ахлоқ билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Бу даврдаги сиёсий қарашларда давлат ва халқлар мустақиллиги, эркинлик, демократия учун ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ғоялари илгари сурилади.

ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида жадидчилик ғоялари. ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида Туркистон ўлкасида «Жадидчилик» ҳаракати пайдо бўлди. Бу ҳаракатнинг халқимизнинг миллий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан ўтмишида ўзига хос ўрни мавжуд.

Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намояндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётта эришишнинг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Чор Россиясининг чекка ва мустамлака ўлкаси бўлган Туркистонда мактаб - маорифнинг янгиланиши, янги адабиётнинг вужудга келиши, миллий театр, матбуотнинг туғилиши ва йўлга қўйилиши ҳам жадидчилик ҳаракатининг самараларидир.

Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида бир хиллик бўлмаган: идора машругачилик (конституцион монархия) дан жумҳуриятчилик (республика) намояндалари қарашларида хилма-хиллик бўлгани, баъзи масалаларда жиддий фарқ борлигини инкор қилмаган ҳолда, жадидизм муайян қарашлар тизими сифатида шу давр эҳтиёжларини ифодалар эди.

Жадидчилик ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида саҳнага эндигина чиқиб келаётган шароитда Туркистонда чоризм ҳарбий-мустамлака маъмуриятига қарамлик кескин қарши чиқишга имкон бермас эди. Шубҳасиз, ана шу тарихий вазият жадидчилик ҳаракатида ҳам ўз аксини топди. Унда мустамлакачилик режимига қарши қаратилган ғоялар билан бирга иккиланишлар, мўътадиллик ғоялари уйғунлашган эди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланишида матбуот ўзига хос ўринга эга бўлди. Уларнинг газета ва журналлари ўлкада кенг тарқалиб мусулмон аҳолисининг сиёсий онги ўсишида муайян рол ўйнади.

1906 йилдан бошлаб Туркистон жадидлари ўзларининг «Тараққий», «Хуршид» номли газеталарни нашр қила бошладилар. Гарчи бу нашрларда мўътадиллик, иккиланишлар ва журъатсизликлар маълум даражада сезилиб турсада, аммо чоризмнинг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсатини қораловчи кескин мақолалар ҳам босилиб турди.

Жадидчилик ўзининг яхлит ташкилий низоми ва дастурига эга бўлмаган. Чунки у ташкилий жиҳатидан сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилмаганди.

Жадидлар ҳаракатининг Туркистондаги намояндаси, унинг асосчиларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийдир (1879-1919-йиллар). Беҳбудий Самарқанд шаҳрида руҳоний оиласида дунёга келади. У болалик чоғларида илм - фанга қизиқади, ҳисоб, ҳуқуқ, дин, араб ва форс тилларидан чуқур сабоқ олади.

У ҳаж қилиб Макка ва Мадинага боради, Миср ва Туркия шаҳарларига саёҳат қилади. Биринчи рус илқилоби арафасида Беҳбудий Петербург, Москва, Қозон, Уфа ва Оренбург каби Россия шаҳарларида бўлади. Бу сафар унда чуқур таассурот қолдиради. Беҳбудий шу давр янги маданияти билан яқиндан танишади ва унинг йирик намояндалари билан мулоқотда бўлади.

Беҳбудий миллий манфаатларни ҳимоя қила оладиган, иқтисодий ва сиёсий қарамликдан, қолоқликдан қутулиш муаммоларини биладиган замонавий билимга эга кадрлар бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Агар биз маданият ва иқтисод соҳаларида бошқа миллатларга қарам бўлишни истамасак. Биз миллий судьялар, адвокатлар, ўқитувчилар, давлат арбоблари, инженер, саводли тижоратчиларни тайёрлашимиз зарурлигини таъкидлайди.

Россия мусулмонларининг миллий оозодлик ҳаракати натижасида 1905 йилда ташкил топган мусулмонлар партияси Бехбудийнинг фаолиятини юксак баҳолайди ва Туркистон масалалари бўйича у билан маслаҳатлашиб туради.

Бехбудий ўзининг турли партияларга бўлган муносабатини ифодалаб, у кадетларни қўлаб - қувватлашга чақиради. Лекин у мусулмонлар партиясига хайрхоҳлигини билдиради. Бу партия ўзининг умумий сиёсий талаблари ва эътиқоди билан кадетлар партиясига яқин турсада, у мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилиш учун тузилган. Шунинг учун Туркистон мусулмонлари, сиёсатда кадетларни қўлласада, мусулмонлар партиясига қўшилиши даркор. Бу партияга хизмат қилиш унинг тарафдорлари бўлиш динимиз, ватанимиз ва миллатимизга хизмат қилишдан иборат, деб ҳисоблайди.

Бехбудийнинг асарлари, мақолалари ва ислоҳ лойиҳаларида баён қилинган ғоялар жадидлар ҳаракатининг асосий дастур ҳужжатлари, ҳаракат қўлланмаси бўлиб хизмат қилди. Унинг ғояларини ташвиқот қилишда Бухорода чиқарилган «Турон» газетаси (1912 й.) катта аҳамиятга эга бўлган.

Бехбудий озодликка олиб боришда маърифатнинг ролини яхши тушунади. У шундай ёзади: «маориф бўлимида ишлаб турган мусулмонларнинг бошини силангиз. Мафкурага ёрдам этингиз. Ўртадан ниқобни кўтарингиз, Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар. Ҳар иш қилсангиз, жамият ила қилингиз. Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар...»¹

Бехбудий жадидчилик ҳаракатининг бошқа бир қанча раҳбарлари Мунаввар қори, Фитрат билан биргаликда умрининг охирига дақиқаларигача ўз халқининг маънавий юксалиши учун хайрхоҳ бўлиб қолди. У ўзининг эрксевар ғоялари учун таъқиб остига олинди ва ўлдирилди.

Жадидчилик ҳаракатининг яна бир кўзга кўринган вакиллари-дан бири Мунаввар қори Абдурашидхон ўғлидир. 1878 йили Ташкентда туғилди. Унинг отаси ўз даврининг маърифатли кишиси эди.

Мунаввар қори ҳам бошқа жадидчилар каби Ватан равнақи ва миллат тараққиётининг асосий омили сифатида халқни саводли ва маърифатли қилиш деб қарайди. У ана шу фикрдан келиб чиқиб, Ташкентда 1901 йилга келиб, янги услубдаги

¹ Ш. Турдиев. Маҳмудхўжа Бехбудий. «Мулоқот», журнали 1994. 3-4 сонлар, 47-бет.

мактаб очади ва унга ўзи раҳбарлик қилиб, мусулмон болаларини ўқита бошлайди. У томонидан очилган мактаб кейинчалик намунавий мактаб даражасига кўтарилади.

Мунаввар қорининг қарашларига хос асосий характерли томон шундаки, у Туркистонни чоризм мустамлакасидан озод қилиш, мустақил мусулмон давлатини ва миллий бирликни вужудга келтириш асосида тараққиётга эришиш учун кураш олиб борди. Унинг бошчилигида «Иттиходи тараққиёт», «Миллий иттиход» каби ташкилотлар тузилиб (1920-1930 йй.), яширин ҳолатда эркинлик ғояларини кенг халқ оммасига тарғиб қилиб келди. Олиб борилган ишлар зое кетмади: халқ оммасининг зўравонликка қарши нафрати кучайди ва унинг миллий сиёсий онги ўсди.

Мунаввар қорининг миллий тараққиёт учун олиб борган ғоялари тўғрисида собиқ зўравон шўролар ҳукумати уни қаттиқ таъқиб остига олди. У 1931 йил 26 апрелда собиқ СССР Халқ Комиссарлари кенгаши қошидаги «Бирлашган бош Сиёсий бошқармасининг судлов коллегияси қарори» асосида отиб ташланди.

Жадидлар ва миллий озодлик ҳаракати. Чор ҳукуматининг ағдарилиши ўлкада мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулм илдиэларини чуқур дарзага учратиб, миллий озодлик туйғуларининг кучайишига олиб келди. Ўлка туб аҳолисининг сиёсий онгида ва курашида муайян ўзгаришлар содир бўлиб, «Шўрои Исломия», «шўрои Уламо» сингари партиялар ташкил топди. «Шўрои Исломия»нинг ташкилотчиларидан бири жадид Мунаввар қори Абдурашидов эди. Бу партиянинг вақтинчалик илк дастурида қуйидаги асосий вазифалар белгиланди:

1. Туркистон мусулмонлари ўртасида замон талабларига мос сиёсий илмий ва иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш зарурлигини тарғибот қилиш.
2. Туркистон мусулмонларининг ягона бир мақсад ва ягона ғоя асосида бирлаштириш учун барча зарур чора ва тадбирларни амалга ошириш.
3. Халқни янги муваққат ҳукуматни қўллаб - қувватлашга чақириш.
4. Мамлакатни идора этиш шакллари ҳақида маълумотлар тарқатиш ва таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш.

Бу дастурда Туркистоннинг бошқарув тузуми ҳақида аниқ бир фикр кўрсатилмаган бўлсада, «Шўрои Исломия» партияси раҳбарлари Мунаввар қори, Мустафо Чўқоев, Бехбудий ва бошқалар Туркистонда мухторият таъсис этилишини, молия, ад-

лия, бошқарувда маориф ва бошқа соҳаларда мустақиллик ўрнатилиши зарурлигини ҳамда матбуот эркинлигини талаб қилдилар.

Собиқ шўролар тузуми даврида жадидларнинг қисмати фожиа бўлди. Уларнинг кўпчилигига юқорида баён қилинган талаблари учун миллатчи, «пантуркист» ва «панисломист» деган тамға босилиб, қатағон қилинди, жадидлар ғоялари ва ҳаракатига қора чизик тортилди.

Мустақиллик шарофати билан Туркистон халқларининг эрки, мустақиллиги ва миллий давлатчилик ғоялари учун курашган ва-танпарварларнинг муборак номлари тикланди. Улар яратган бебаҳо маънавият дурдоналари яна халқимизга қайтарилди.

Жадидик ҳаракатининг хусусиятлари. Жадидчилар ҳаракатининг Туркистонда сиёсий жараёнлар ривожланишига кўшган ҳиссаси ҳақида фикр юритганда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим. Биринчидан, бу маърифатчилик ҳаракати сифатида бошланган эди. Аммо унинг асосий мақсади фақат маърифатчилик доираси билан чекланмаган, балки халқнинг умумий саводини ва маърифатини кўтариш ғояси илгари сурилган.

Иккинчидан, улар динга қарши курашган эмаслар, балки шариатга қатъий риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмларни бериш асосида ислоҳ қилиш учун ҳаракат қилганлар. Аммо истибдод ҳукумати жадидчиларни дин пешволарига қарши қўйиш учун ҳаракат қилганлар ва шу йўл билан миллатимизнинг маърифатли бўлишига қарши кураш олиб борганлар.

Учинчидан, жадидчилик ҳаракати Россияда вужудга келган большевиклар партияси билан бир вақтда шаклланди. Аммо большевикларнинг партияси динга қарши ҳукуматни зўравонлик йўли билан қўлга киритиш ва йўқсилларнинг (пролетариат диктатурасининг) ҳукуматини ўрнатиш учун кураш олиб борган бўлсалар, жадидчилар маърифатни кўтариш, халқнинг сиёсий онгини ошириш ва жамият ҳаётида фаол иштирок қилишларини таъминлашга имконият яратиш учун ҳаракат қилдилар.

Жадидчилар ҳаракати XX аср бошларида Туркистонда кенг ёйилиши тасодикий ҳодиса эмас, балки ўлкада етилиб келган сиёсий ижтимоий - иқтисодий ва маданий - маърифий тараққиётнинг қонуний ифодаси бўлди.

Худди ана шу жиҳатлари билан ҳам жадидчилар ҳаракати фақат маърифатчилик ҳаракати эмас, балки сиёсий ғоялар ривожланишининг ўзига хос бўлган кўриниши ҳисобланади.

Америкада сиёсий фашларнинг пайдо бўлиши. Политологиянинг жамият ҳаётидаги ўрни, фан сифатида унинг ўзига хос хусусиятларини, шаклланиш ва қарор топишини Америка Қўшма Штатлари мисолида аниқ тасаввур этиш мумкин, чунки ижтимоий - сиёсий билимнинг бу соҳаси бу ерда ўзининг тарихий анъаналарига ва илдиэларига эга. Политологиянинг фан сифатида АҚШ да пайдо бўлиши ҳам тасодифий эмас. У кўпгина омиллар билан боғлиқ. Жамият олдида турган назарий-услубий муаммолар политологияга эътиборни жалб этишни тақозо этади.

Америкада политологиянинг ривожланишини қуйидаги учта босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин: 1. XIX асрнинг охиридан биринчи жаҳон урушигача бўлган давр. 2. Икки, яъни биринчи ва иккинчи жаҳон уруши ўртасидаги давр. 3. Иккинчи жаҳон урушидан кейин даврдан ҳозиргача бўлган давр. Биринчи давр политологиянинг Америкада қарор топиш даври ҳисобланади. Бу даврда Американинг йирик университетлари (Колумбия, Корнелл, Йельс, Гарвард, Гринстон ва б.) да олий мактаб ёки сиёсий фаъллар бўлимлари ташкил этилди. Шундай мактаблардан бири Колумбия Университетида 1880 йилда ташкил этилган сиёсий фаъллар мактабидир. Америка политолоэлари бунн сиёсий фаълларнинг махус фан сифатида пайдо бўлиши деб ҳисоблайдилар.

Сиёсий фаъллар, анъанавий давлат - ҳуқуқий фаъллардан фарқли равишда, давлат ва жамият алоқадорлиги, давлат, ҳуқуқат ва бошқа сиёсий институтлар фаолиятининг таҳлилига эмперик ёндашувга алоҳида аҳамият бера бошлайди. АҚШ да худди шу мақсадда, 1906 йилда маҳаллий даражада, 1914 йилдан эса федерал даражада эмперик тадқиқотлар ўтказишга ихтисослашган марказлар ташкил этилади.

А. Бентли, В. Вильсон, Ф. Гуднау, Ч. Билд, Л. Лоуэлл, Г. Форд, А. Харт ва бошқаларнинг изланишлари натижасида, Америка политологиясида икки жаҳон уруши ўртасида муҳим ўзгаришлар амалга ошади. Бу Европада ва мамлакат сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар, айниқса, фашистик ва авторитар тартиботлар ўрнатилиши билан боғлиқ. Шунингдек, бу даврда Америка политологиясини ижтимоий ва табиий-илмий билимларининг бошқа соҳалари билан яқинлашганлигини ҳам кўрамиз. Бу

алоқа, айниқса, социологияда яққол сезилади. Масалан, Н. Андерсоннинг «Бродяга» (1923й), Л. Виртинг «Гетто» (1928 й.) ёки Роберт Парк ва Эрнест Барджеснинг «Социологияга кириш» (1921 й.) асарлари чоп этилади.

Америка политологлари бу фан йўналишига алоҳида эътибор берадилар. Масалан, Ч. Мерриам ва Г. Госнелл «Овоз бермаслик: сабаблари ва назорат усуллари» (1924 й.) китобида сайловчиларнинг сайлов компанияси арафасидаги хулқ - атворларининг турли жиҳатларини тадқиқ этадилар. Улар сиёсий партияларга муносабат, сиёсий мафкуранинг айрим муаммоларини, жамоатчилик фикрини таҳлил этсалар, У. Липман «Жамоатчилик фикри» (1922 й.) китобида индивидларнинг сиёсий хулқ - атворлари билан боғлиқ жиҳатлари шаклланишида тафаккур стереотипларининг ўрни ва родини ўрганади.

Америка политологиясининг психология билан, хусусан Фромм, Уотсон, Миза, Холлуэлл, Янг, Скиннернинг З. Фрейд ғояларига таянган ҳолдаги изланишларини кўриш мумкин. Бунга Г. Лассуэлнинг «Психопатология ва сиёсат» асарини (1930 й.) алоҳида келтириш мумкин. Урушдан кейинги йилларда Америка политологиясида туб ўзгаришлар содир бўлди. Бихеовиоризм - сиёсий ҳаётни таҳлил этиш усули сифатида психология, социология ва политология фанининг усули сифатида қарор топди. Бу усулнинг муаллифи сифатида А. Бентли «Бошқариш жараёнлари» (1908 й.) асарида сиёсий жараёнларда маффаатдор гуруҳлар хулқ - атворини ўрганишда, биринчи навбатда, сиёсий фанларга аҳамият бериш керак, деган ғоя билан чиқди. Кейинчалик бу фикр Ч. Мерриам ва Г. Лассуэл томонидан ривожлантирилди.

Бихеовиоризмнинг амал қилиш тамоғиллари: а) муайян сиёсий мақсадларга эришиш учун инсонларнинг фаолияти; б) эмперик ва таҳлил этилган далилларга таяниш; в) аниқ фанлар усулларидан фойдаланишнинг зарурлиги; г) тадқиқотнинг илмийлигини асослаш мақсадида хулосаларни рад этиш, уларнинг сохталлигини кўрсатишнинг мумкинлиги. Булар айрим шахс ёки гуруҳнинг хулқ - атворларини, сиёсий ҳаётдаги ўрнини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий таъсир кўрсатишда «гуруҳ» назарияси катта қизиқиш уйғотади. Ҳозирги даврда Америка политологлари куйидаги асосий: 1. Америка бошқаруви ва сиёсат. 2. Қиёсий сиёсат. 3. Халқаро муносабатлар ва жаҳон сиёсати. 4. Сиёсат назарияси ва фалсафаси.

5. Ижтимоий бошқарув ва сиёсат каби йўналишларда тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Политологиянинг шаклланишида Америка политологларидан Ч. Мерриам (1874-1953 йй.), Г. Лассуэл (1902-1979 йй), Г. Моргантау (1904-1980 йй.) ларнинг ўринларини алоҳида таъкидлаш лозим. Ч. Мерриам сиёсий қарашларида сиёсий фанларни амалиёт ва реал ҳаёт билан боғлаш, миқдорий таҳлилдан фойдаланиш, америка демократиясига қатъий ишонч ва уни инсоннинг табиий ҳолати билан тўла мос келадиган жамиятни сиёсий идора этиш шакли сифатида қарайди. Г. Лассуэл эса, унинг шогирди сифатида Америкада эътиборли сиёсатшунослардан бўлиб, сиёсатни тадқиқ этишнинг услубий муаммоларига, сиёсий руҳий таҳлил назариясига эътибор беради. З. Фрейднинг ёндашув ва усулларидан кенг фойдаланиб, сиёсатни таҳлил этишда уни тадбиқ этади. Лассуэл сиёсатчиларни уч турга: маъмурий, ташвиқотчи ва назарийчиларга ажратади. Унинг сиёсий қарашларида сиёсий ҳокимият ва унинг тақсимланиши, сиёсий етакчининг ўрни ва роли, ташвиқот, оммавий ахборот воситаларининг ўрни, сиёсий ҳулқ - атвор муаммолари асосий ўрин тутати. Г. Моргантау прагматизм ва сиёсий реализм мактабининг намояндаларидан бири сифатида ташқи сиёсатнинг назарий масалаларини, миллий маффаат муаммоларини таҳлил этади.

Францияда сиёсий фан. Францияда политология сиёсий фан сифатида XIX асрнинг охирларидан шакллана бошлаган. Бу шаклланиш конституцион ҳуқуқнинг сиёсийлаштирилиши, унга сиёсий масалаларнинг аста-секин кириб бориши, конституцион ҳуқуқнинг социология билан яқинлашиши ва боғланиши асосидати ижобий йўналишнинг ривожлана бошлаши, ҳамда айрим тадқиқотчиларнинг конституцион ҳуқуқ доирасидан чиқиши, сиёсий фанларнинг қарор топиб бориши жараёниларида ўз ифодасини топган. Бунда рус ҳуқуқшуноси, проф. М.Я. Острогорскийнинг «Демократия ва сиёсий партияларнинг ташкил топиши» номли асарининг 1903 йилда Францияда чоп этилиши ўзига хос жиддий туртки бўлган. Шундан кейин, А. Зигфрид, М. Шеваль, М. Прело ва А. Сульеларнинг қонунчилик, ижро ва ижтимоий ҳокимиятнинг долзарб муаммоларига бағишланган асарлари чоп этилади. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан кейин, хусусан, 60-70 йилларда Франциялик Р. Арон, М. Дюверже асарларида сиёсий масалалар кенг таҳлил

этига бошланди, сиёсий фанлар Францияга хос хусусиятлар билан бойитади. Бу сиёсий институтлар ва муносабатлар, сайлов тизими ва сайловлар, ижтимоий бошқарув ва сиёсат каби соҳаларда яққол кўринади. Масалан, М. Ориу институтлар назариясини сиёсий фикр тарихида биринчилардан бўлиб илгари сурди. Унинг фикрича, институт - бу аниқ ижтимоий муҳитда амалга ошириладиган муайян ғоядир. Бу ғояни амалга ошириш учун турли социал гуруҳларнинг сиёсий органлари ва ҳуқуқларини ифодалаган ҳокимиятдан кенг фойдаланадилар. Ғояни амалга оширишдан манфаатдор бўлган турли социал гуруҳ аъзолари ўртасида ўзаро муносабат бўлиб, улар ҳокимият органлари томонидан назорат қилинади ва муайян тартибқоидалар билан тартибга солиб турилади, деб ҳисоблайди. М. Прело эса, институтлар сиёсий фанларнинг энг ишончли таянч бўлаги ҳисобланади, деб қараган. М. Дюверже институт, инсонлар ўртасидаги муносабатнинг ўзига хос моделидир, деган хулосани беради.

Француз политологларининг эътиборини жалб этган кейинги муаммо сайлов тизими ва сайловлар ҳисобланади. Чунки институтлар у ёки бу даражада сайлов тизимига ва унинг ўзи кўп жиҳатдан сиёсий институтлар тузилишига мослашган бўлади. Шунингдек, ижтимоий бошқарув ва унинг сиёсий таҳлилига ҳам эътибор қаратилади. Ҳозирги Францияда давлат бошқарувининг кучайиши билан бирга ижтимоий ўз-ўзини бошқарувнинг кучайиши кузатилмоқда.

Раймон Арон (1905-1983 йй.) Франция сиёсий ҳаётида алоҳида ўринга эга. Унинг «Инсон тиранларга қарши» (1946 й.), «Буюк парчаланиш» (1948 й.), «Демократия XX аср синовида», «Тинчлик ва миллатлар ўртасида уруш» (1962 й.), «Демократия ва тоталитаризм» (1965 й.), «Сиёсий тадқиқотлар» (1973 й.) в. б. асарларида фалсафа, сиёсий назария ва сиёсий фанлар ўртасидаги муносабат, инсонлар гуруҳларининг сиёсий ва носиёсий кўринишлари, сиёсий ҳокимият ва унинг жамиятга тақсимланиши, етакчининг шахсий мослиги, шунингдек, халқаро сиёсий назариялар таҳлил этилган.

М. Дюверже (1917 й.) ўзининг: «Сиёсий фанлар методлари» (1959 й), «Сиёсий режимлар» (1961 й), «Диктатура тўғрисида» (1961 й), «Сиёсатга кириш» (1964 й), «Халқсиз демократия» (1967 й), «Республика монархияси» (1974 й) ва бошқа асарларида сиёсат билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг назарий - услубий жиҳатларини, политоло-

гиянинг предметини, демократиянинг кўринишларини, сиёсий партиялар фаолиятини атрофлича таҳлил этган.

Юқорида келтирилган маълумотлар гарчи тўла бўлмаса ҳам, хорижий давлатларда сиёсий фанларнинг ўз ўрнига эга эканлигини, ҳамда жамият сиёсий ҳаётида муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга хулосалар билан ривожланиб бораётганлигини кўрсатади.

Турли мамлакат халқларининг сиёсатга турли хил ёндошиши табиий. Шарқда, хусусан республикамызда сиёсатнинг моҳиятидан келиб чиқиб, уни инсон манфаатларига йўналтирилган ҳолда сиёсат, сиёсий ҳокимият ва сиёсий тизимга мавҳум тарзда эмас, балки унга тизимий ёндошиш мавжудлиги билан ажралиб туради.

Политология фани Ўзбекистонда бугунги кунда кўпроқ сиёсат фалсафаси таҳлилида кўринади. Бу кўп жиҳатдан халқимизнинг менталитети билан ҳам боғлиқ. Бизда сиёсатга фалсафий ёндошиб, сиёсий масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилиш тарихий - маданий, ахлоқий негизларга эга бўлса, Америкада бихеовиоризм, яъни сиёсатни ҳулқ-атвор билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилган сиёсий қарашлар таркиб тошанилигини, Германияда сиёсатнинг назарий масалаларини ўрганиш, Францияда сиёсат социологияси ва бошқа айрим давлатлар мисолида ҳам унинг аниқ ўзига хос жиҳатлари мавжудлигини кўрамиз.

Ўзбекистонда ҳам сиёсатга фалсафий-ахлоқий, диний, фуқаролик ва ижтимоий концепциялар асосида ёндошувлар билан бирга уларнинг негизида фозил шаҳар ҳокими, комил инсон ғояси ва манфаатлари, инсоннинг маданий - маърифий ривож, маънавияти, жамоа ва шахс манфаатлари сиёсий ҳокимият ўртасидаги муносабатда уйғунлашиб, ҳокимиятга, ҳокимият бошлиғига катта ҳурмат билан қараш анъанаси мавжуд бўлганлиги билан ажралиб туради.

Таянч тушунчалар

Бу мавзуда унинг таянч тушунчалари политологияда ўрганиладиган тушунчаларга мос келади. «Сиёсий қарашлар ва таълимотлар тўғрисидаги қарашлар» мавзунинг махсус тушунчаси ҳисобланади.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсий қарашлар ва таълимотлар ривожини таҳлил этинг, ҳамда босқичларга бўлиб чиқинг
2. Шарқ ва ғарбдаги сиёсий қарашларни қиёсий таққосланг.
3. Ўзбекистонда сиёсий қарашларнинг манбаларини, тарихий, миллий-маънавий илдизларининг ўзига - хос жиҳатларини аниқланг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Амир Темура - фахримиз, гуруримиз. - Т., «Ўзбекистон», 1996.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т., Шарқ, 1998.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-том, Т.: «Ўзбекистон», 1998
4. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
7. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., Ўзбекистон. 2000.
8. Каримов И. А «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- шировард мақсадимиз». Т.: «Ўзбекистон» 2000.
9. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустақкам ирдасига ишонаман. - Фидокор. 2000 йил 8-июн.
10. Аристотель. Политика. Соч. Т.4. - М.: «Мысль» 1983.
11. Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. - Т., «Халқ мероси». 1993.
12. Бобур М.. Бобурнома. - Т., 1989.
13. Макиавелли. Государь. М.: 1990.
14. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Т., Маънавият, 1996.
15. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр Ул - Мулк. - Т., Адолат, 1997
16. Темурнома. - Т., 1990.
17. Темур тузуқлари. Т., 1991.
18. Отамуратов С., Эргашев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология (ўқув кўланма) - Т., «Ўзбекистон», 1999, 14-40-бетлар.

СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАР ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

3-мавзу. Сиёсий жараёнлар

Режа:

1. Сиёсий жараён тушунчаси.
2. Сиёсий жараён мавжудлиги тартиблари.
3. Сиёсий жараён турлари.
4. Сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёни.
5. Сиёсий иштирок.
6. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги.

1. Сиёсий жараён тушунчаси

Сиёсат турли шаклларда намоён бўлади. Унинг хилма-хил жиҳатлари ва таркибий қисмлари мавжуд. Политологияда сиёсатнинг шакли, мазмуни ва муносабатларини (жараён) ажратиш қабул қилинган.

Сиёсатнинг шаклини унинг ташкилий тузилиши, институтлар, меъёрлар ҳосил қилади ва улар ёрдамида сиёсатнинг барқарорлиги ва мувозанати таъминланади.

Сиёсатнинг мазмунини унинг мақсадлари, қадриятлари, муаммолари, сиёсий қарорларни қабул қилиш воситалари ва механизмлари ташкил этади.

Сиёсий жараёнларда сиёсат турли ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар, индивидлар муносабати сифатида намоён бўлади ва сиёсий фаолиятнинг мураккаб, кўп субъектли ва кўнқиррали табиати очиб берилади.

Сиёсий жараёнлар таҳлилида биз ҳокимиятга ингиловчи ёки сиёсий қарорларга таъсир ўтказишни истаётган субъектлар, элита-лар, манфаат гуруҳлари, партиялар, оммавий ахборот воситалари, шунингдек, ихтилофли манфаатлар, мафкуралар, мақсадлар, қадриятлар уларни келишгириш усуллари билан шуғулланамиз.

Зукко ўқувчи, аввалги маърузалардан олган билимлари асо-сида, биз юқорида санаб ўтган масалалар сиёсий тизим тарки-би билан мос келишини пайқаган бўлса, ажаб эмас. Ҳақиқатдан ҳам «сиёсий жараён» категорияси XX аср ўрталарида политологияда қарор топган сиёсий тизим тушунча-си билан чамбарчас боғлиқ.

Сиёсий жараён - сиёсий тизим фаолиятининг шакли. У сиё-сий тизимнинг вужудга келиши, амал қилиши, янгилиниши ва инқирозли ҳолатларини унинг барча таркибий қисмлари

алоқалари, таъсири ҳаракати жараёнида ўрганиш, аниқ ва яхлит тасаввур қилиш имконини беради.

Аммо шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, «сиёсий жараён» тушунчаси политологияга оид адабиётларда турлича талқин этилади. Бир ўринда у «сиёсат» категорияси билан бир маънода қўллансада, баъзи муаллифлар ундан сиёсий ҳаётни ҳаракатда кўрсатувчи категория сифатида фойдаланадилар. Ғарб политологиясида сиёсий жараён индивидлар, гуруҳлар, уларнинг маданиятлари мулоқоти тарзида тушунилади.

Ҳозирги вақтда «сиёсий жараён» категорияси кўпроқ авторитаризмдан демократияга ўтаётган жамиятлардаги ривожланиш хусусиятларини ақс эттириш учун қўлланади.

Ҳўш, «сиёсий жараён» тушунчаси нимани англатади?

«**Жараён**» тушунчаси бирор йўналишга эга ҳаракат, ҳолатларнинг изчил алмашилиши, бирор натижага эришишга қаратилган фаолиятлар бирлигини англатади.

Ўз навбатида «**сиёсий жараён**» тушунчасини сиёсий ҳолатлар ва ҳодисаларнинг ички боғлиқликка эга занжири, сиёсат субъектларининг ҳокимиятга қаратилган ҳаракатлари ўзаро муносабати бирлиги, деб таърифлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Энди ушбу тушунчанинг аҳамияти тўғрисида ҳам икки оғиз сўз: ўтган, XX аср, сиёсат соҳасига янгидан-янги субъектларнинг кириб келиши билан характерланади. Эндилликда сиёсат бир шахс, бир гуруҳ ва ҳатто, синф эҳтиёжларини амалга оширувчи соҳадан, кўплаб ва ҳилма-ҳил манфаатларнинг рақобатидан иборат, тасодифларга тўла «ўйин» майдонига айланади. Ана шундай вазиятда сиёсий тизимларни яхлит ҳолда ўрганиш учун, унинг ҳаракатини, таркибий қисмларининг алоқаларини тўғри ақс эттирувчи назарий моделга эҳтиёж мавжуд. Сиёсий жараён тушунчаси ана шундай назарий модел сифатида хизмат қилади.

Сиёсий жараёнларни жамиятнинг бошқа соҳаларида кечаётган ўзгаришлар билан алоқадорликда кузатиш муайян давлатчиликнинг вужудга келиши ва шаклланишини ва унинг жамиятга таъсирини ўрганиш имконини беради.

Сиёсий жараёнларни уларнинг ички моҳияти нуқтаи назардан ўрганиш-ҳокимиятни амалга ошириш усулларини кузатиш, таҳлил қилиш имконини беради.

Сиёсий жараёнлар қуйидаги йўналишларда амал қилади:

1) Сиёсий тизим ташкилотларини шакллантириш. Бунда сиёсий тизим таркибида янги ташкилотлар тузилади ва улар ўргасида меъёрий муносабатлар ўрнатилади.

2) Сиёсий тизимни қўллаб-қувватлаш унда барқарорликни анъаналар, тадбирлар, ҳуқуқий ва мафкуравий кўрсатмалар во-ситасида таъминлаш;

3) Сиёсий қарорларни қабул қилиш ва ижро этиш.

2. Сиёсий жараён мавжудлиги тартиблари

Сиёсий жараён ҳокимиятни ҳаракатда, ўзгаришда ўрганади. Шу туфайли **сиёсий жараён мавжудлигининг уч таркиби** ажрати-лади: турғунлик, ривожланиш, инқироз тартиблари.

1) Турғунлик тартибида шаклланиб бўлган сиёсий муносабатлар одатдаги чегараларда тутиб турилади. Бу тартибда сиёсат субъект-лари фаолиятида консерватизм ва анъаналарга содиқлик етакчи бўлади.

2) Ривожланиш тартибида жамият ичидаги ва халқаро муно-сабатлардаги ўзгаришларга мувофиқ равишда сиёсий тизимнинг бошқарув ва амал қилиш услублари ўзгара бошлайди. Сиёсий элита жамиятда рўй бераётган ўзгаришлар, мамлакат ичида ва халқаро майдонда кучлар нисбати ўзгаришини тўғри ҳис қилиб, шунга мос бошқарувнинг мақсад ва услубларини белгилайди.

Т. Парсонс сиёсий жараёнларнинг ривожланиши унинг мазмунан бойиши, мураккаблашиши, тузилмалар кўпайишига, яъни ҳокимият тузилмаларининг ташқи ижтимоий шароитларга мослашиш қобилияти ошишига олиб келади, деб ҳисоблайди.

Инқироз тартиби - сиёсий яхлитликнинг йўқолиши, марказ-да қочма кучларнинг ортиб бориши, ҳокимият қабул қилаётган қарорларнинг бажарилмаслиги, сиёсий ҳокимият легитимлиги-ни йўқотиб боришини англатади.

Демократияга ўтаётган мамлакатларда ислохотлар натижаси-да ижтимоий ўзгаришлар жуда тез кечади, ижтимоий институт-лар серҳаракат бўлади ва натижада гуруҳлар, жамоалар, инди-видлар ўзаро алоқалари кўпайиши билан бирга ривожланиш-нинг стихиялилиги ва ихтилофлилиги ҳам кучаяди. Бу шароит-да, бутун замонавийлашув жараёнида жамиятни барқарорликда тутиб туриш учун сиёсий тизимни унинг ҳаракатида, ихтилоф-ларнинг вужудга келиши ва ривожланишида кузатиш имкони-ни берувчи ва бу борада тавсиялар, ҳамда йўриқлар ишлаб чиқувчи сиёсий жараён тушунчасининг аҳамияти беқиёс.

3. Сиёсий жараён турлари

Политологияда сиёсий жараёнларни туркумлашнинг бир қанча усуллари мавжуд. **Маданият турларига кўра** америкалик

политолог Л. Пай сиёсий жараёнларнинг ғарб ва ғарбга мансуб бўлмаган икки модели ҳақида фикр юритади. У қиёсий политология доирасида, ғарбнинг ўзига хослиги ва ғарбга мансуб бўлмаган жамиятнинг ноёблигини намоён этувчи идеал моделни яратди.

Л. Пай маданиятлардаги фарқлар асосида нима учун демократик ғарб жамиятлари ривожининг маҳсули эканлигини ва унинг бошқа маданиятларда ўзлаштирилиши қийинлигини тушунтиради¹.

Сиёсатда устивор услубларга кўра ғарб политологлари Ж. Ричардсон, Г. Густафсон ва Ж. Жорданлар сиёсий жараёнларнинг тўрт турини кўрсатишади: Биринчи тури - консенсусли (келишувли) ва сиёсий муаммоларга пассив муносабатда бўлишга асосланади; иккинчи тури - ҳам консенсусли, аммо унда муаммолар баён этиш билан уларни ҳал қилишнинг фаол муносабати тўғрисида сўз юритиш мумкин; учинчи тури - давлатнинг муаммоларини баён этишдаги ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларини яқинлаштиришдаги фаоллиги билан белгиланади; тўртинчи тури - муаммоларни кўйишда пассив, лекин долзарб масалаларини ечишда фаол, шунинг учун манфаатли гуруҳлар қаршилигини енгишга асосланган.

Ўтиш даврини бошидап кечираётган жамиятларда сиёсий тизим мувозанатини таъминлаш услубларига кўра уч турга бўлинади: технократик, идеократик ва харизматик.

Технократик турдаги сиёсий жараёнда сиёсий ўзгаришларга олиб боровчи омиллардан сиёсий технологиялар ва талбирларга мойиллик кучли бўлади. Жараён ишпирокчилари қонунчилик ва сиёсий анъаналар доирасида фаолият кўрсатадилар. Бу турдаги жараёнлар инглиз-саксон мамлакатлари учун хос. Аҳолининг кўпчилиги анъаналарга ҳурмат билан қарагани учун бу жамиятларнинг сиёсий тизимлари барқарор, сиёсий институллари самаралордир.

Идеократик турдаги сиёсий жараён анъанавий жамиятлар учун хос. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан хилма-хил жамиятни умуммиллий ғоя асосида бирлаштириш мумкин.

Харизматик турдаги сиёсий жараён шарқ маданияти учун хос. Унинг доирасида сиёсий етакчи ролига юқори баҳо берилади.

Сиёсий жараёнларнинг кўрсатиб ўтилган турлари соф ҳолда деярли учрамайди. Улар бир-бирини тўлдириб келади.

¹ Қараг: Р.Т. Мухасев, Политология. – М.; 1998, 348-349 бетлар

4. Сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёни

Сиёсий қарор - ҳокимият амал қилиши билан боғлиқ вазифалар, босқичлар, воситаларни белгиловчи жараён. Сиёсий ҳокимиятнинг хусусияти шундаки, унда сиёсий талаб аниқ ифодаланмаган бўлса ва шу талабни ифодалаётган субъектлар доимий таъйиқи сезилмаса, тизим бундай талаб ва эҳтиёжлар жамият ҳаёти учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлса ҳам, жавоб бермайди. Шунинг учун турли даражадаги сиёсий жараёнлар иштирокчиларининг бош вазифаси - ўз манфаатлари ва талабларини давлат ҳокимияти институтлари қабул қилаётган бошқарувга доир қарорлар киритишдан иборат.

«Сиёсий қарорлар сиёсий ҳокимиятти ижтимоий жараёнларни бошқаришга айлантириш технологиясидир. Сиёсий қарорларни қабул этишининг уч босқичи кўрсатилади: 1) тайёргарлик босқичи; 2) қарорларни қабул қилиш босқичи; 3) қабул қилинган қарорларни амалга ошириш босқичи. Биринчи босқичда умумий ижтимоий контекстдан сиёсий руҳдаги талаб ва зиддиятлар ажратиб олинади. У ёки бу масалани «долзарб» деб, бошқаларни «сиёсий эмас», деб тўхтатиб туриш имконияти аслида ҳокимиятга эгалликни аниқлатади. Негатики, сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёни муайян субъективликка йўл қўяди.

Иккинчи босқичда ечимни талаб этаётган муаммоларни топиб, муҳокама қилинганидан сўнг сиёсий мақсадлар ва уларга эришиш йўллари белгилаб берилади. Сиёсий мақсадлар одатда муқобил (бир-бирини истисно этувчи имкониятларнинг ҳар бири) тарзида баён этилади. Қарорларни муайян шахслар (сиёсатчи) ёки гуруҳлар (расмий ва норасмий) қабул қилишлари мумкин. Шу ўринда сиёсий қарорларни қабул қилувчи субъектлар тўғрисида батафсил тўхтаб ўтиш жоиздир. Сиёсий қарорларни қабул қилувчи субъект бўлиб конституцияга мувофиқ ёки бошқа сабабларга кўра қарор ишлаб чиқариш ва қабул қилишга алоқадор шахслар, жамоат ташкилотлари аъзолари ёки уларнинг давлат ҳокимияти сайланма органларидаги вакиллари в.ҳ. бўла оладилар.

Қарорларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг турли босқичларида ижтимоий субъектлар турлича иштирок этадилар. Масалан, биринчи босқичда аҳолининг барча қатламлари қатнаша олса, иккинчи босқичда давлатнинг ваколатли органлари, партия ва жамоат ташкилотлари етакчи ўринни эгаллайди. Сиёсий қарорларни қабул қилишнинг бир нечта усуллари мавжуд: 1) компромисс - ўзаро ёнбосишлар натижасида эришилган битим; 2) консенсус (келишув) - қарор овоз бериш йўли билан эмас, келишув йўли

орқали қабул қилинади. Келишув, барча томонларнинг қарорга қўшилмасаларда, умумманфаатлардан келиб чиқиб, унга қарши чиқмасликларини билдиради; 3) устулик-сиёсатда бирор сиёсий куч ёки давлатнинг бошқа сиёсий куч ёки давлатларга писбатан бошқа мавқеъни эгаллаши. Бунда тарафлар қудратли субъект қарорларини ўз манфаатларига мос деб эътироф этишади. Бу халқаро муносабатларда кенг қўлланилади.

Учинчи босқичда ҳокимият қабул қилинган қарорларни ҳаётга татбиқ этади. Қабул қилинган қарорлар сиёсатнинг барча субъектларини қониқтирмайди, лекин уларни амал қила бошлашини таъминлаш зарур. Қарорларни татбиқ этишда муҳолиф кучлар билан бирга ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ҳокимиятнинг қуйи органлари ҳам қаршилиқ кўрсатиши мумкин. Шунинг учун ҳам қабул қилинган қарорлар қонун шаклида бўлиши, бажарилиши учун масъул шахслар белгиланиши, адресли бўлиши (яъни қайси гуруҳлар, қатламларга қаратилганлигини аниқ айтилган бўлиши) талаб этилади.

5. Сиёсий иштирок

Сиёсий иштирок - ижтимоий-сиёсий жамоа аъзоларининг ички сиёсий муносабатлар ва ҳокимият таркибига жалб этилганлиги (муайян босқичда эса-халқаро ҳамжамият муносабатларига ҳам). Сиёсий иштирок тушунчаси демократия концепцияларида, сиёсий модернизация ва сиёсий ривожланиш, сиёсий маданият, сиёсий партиялар доирасида асосий тушунчалардан бири сифатида қўлланади.

Сиёсий иштирок субъектларига индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар киради.

Кўлами жиҳатидан сиёсий иштирок:

- маҳаллий;
- минтақавий;
- умумдавлат;
- халқаро сиёсат даражасида амалга оширилади.

Сиёсий иштирок тўғридан-тўғри (бевосита) ва бавосита амалга оширилиши мумкин; умумий ва чекланган; ихтиёрий ва мажбурий; анъанавий, фаол ва пассив, легитим ва полегитим, қонуний ва қонунга хилоф бўлиши мумкин.

Сиёсий иштирок шакллари ҳам турлича. Уларга:

- ахборот қабул қилиш ва узатиш;
- сиёсат ва давлат арбоблари, ҳамда ташкилотлари билан мулоқот;
- сайлов ва бошқа сиёсий кампанияларда иштирок;

- намоёнларда, сиёсий иш ташлашларда, оммавий норозилик ҳаракатларида, озодлик урушлари ва инқилобларда;
- бошқарув ва ўз-ўзини бошқарувда;
- қонунлар яратиш, уларни ҳимоя қилиш ва уларга амал қилишда;
- сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар фаолиятида ишгирик киради.

Сиёсий ишгирик қўйидаги вазифаларни бажаради:

- турли манфаатлар, талаблар, умидларни ифодалани, мувофиқлаштириш, амалга ошириш;
- сиёсатчилар ва бошқарув аппарати ходимларини танлаш, улар фаолиятини назорат этиш;
- бошқарувга доир қарорлар ва сиёсат йўналишини белгилашга аҳолини жалб этиш;
- сиёсий ижтимоийлашув;
- ихтилофларни олдини олиш ва бартараф этиш;
- бюрократия билан курашиш, фуқароларни сиёсат ва бошқарувдан бегоналашувига қарши кураш.

Сиёсий ишгирик кўринишлари, усуллари, даражалари ва шакллари аввало жамият сиёсий тизимининг хусусиятлари, сиёсий маданияти, кўплаб барқарор ва ўзгарувчан ички ва халқаро омиллар белгилайди.

Сиёсий ишгирик учун энг қулай шароитни демократик ва ҳуқуқий давлатлар яратади.

Шунингдек, ишгирик имкониятлари ишгирик манбаларига ҳам боғлиқ: бўш вақт, пул ва бошқа моддий заҳиралар, маълумот, ахборот, билим ва ундан амалда фойдалана билиш, ОАВларига эҳтиёжнинг қондирилиши, сиёсий партиялар ва бошқа ташкилотларга аъзолик.

Фуқаронинг сиёсий ишгирикдан манфаатдорлиги масаласи, унинг кадриятлари, сиёсатга қизиқиши, унинг фуқаролик бурчи, ўзини бирор сиёсий оқим, ҳаракатга мансублигини аниқлаши каби сиёсий-руҳий хусусиятлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Сиёсий-руҳий бегоналашув кўпинча сиёсий лоқайдлик ёки экстремизмга олиб келади.

3. Сиёсатда ишгирик бир қанча даражада амалга оширилади:

1. Шахс ва гуруҳлар даражасида-микросиёсат ҳосил бўлади. Бу ерда фаолият урф-одат, анъана, эскидан қолган муомала тартиби билан белгиланади. кундалик турмуш икир-чикирлари доирасида шахс ёки гуруҳлар манфаатларининг тўқнашуви ва келишуви жараёни ана шундай кечади. Мамлакатлар, минтақалар, жаҳон даражасида-макросиёсат амалга ошади. Бу даражада махсус тайёрланган шахслар муайян роллар,

кўникмалар, вазифаларни амалга оширишади. Микросиёсат барча инсонлар даҳддор. Макросиёсатда сиёсий агентлар сиёсий институтлар вакиллари фаолият кўрсатади.

Сиёсатни амалга ошириш учун унинг барча даржаларида зарур нарсалар қўйидагилар:

1. Шахслар-сиёсий фаолият субъектлари.
2. Механизмлар-анъаналар, урф-одатлар, қоидалар, қонунлар сиёсий фаолият субъектларига таъсир этиш услублари.
3. Институтлар-сиёсий фаолият субъектларининг сиёсий фаолият механизмлари билан алоқадорликда амалга оширувчи тадбирларни қўллаб-қувватловчи, туртки берувчи, назорат қилувчи ва текширувчи ташкилотлар.

6. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги

1. Ўзбекистонда **фуқаролик жамияти қурилиш вазифалари сиёсат ва сиёсий муносабатлар иқтисодий, ижтимоий, шахсий муносабатлардан мустақил равишда мавжуд эмас.** Натижада сиёсатнинг жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларига: иқтисодий, ижтимоий, маънавий ривожланишга ўзига-хос ўрни мавжуд. Шунинг учун ҳам фуқаролик жамиятини ривожлантириш Ўзбекистондаги демократик ислохотларнинг энг муҳим қирраси бўлиб қоляпти.

2. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар асосан ҳокимият ва жамият ўртасидаги мулоқот, келишув асосига қурилади. Жамият ўз талабларини ҳокимиятга вакиллик органлари, манфаат гуруҳлари томонидан етказишини биласиз. Ана шу вакиллик тизими (партиялар, ОАВ, нодавлат ташкилотлари в.х.) шаклланиш жараёнини бошидан кечиряпти.

3. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар давлатнинг ислохотчилик роли ва фаол сиёсат олиб бориши билан характерланади. Бу - бизнинг давлатчилик анъаналаримиз билан белгиланади. Урта Осиёда «ҳокимият - жамият» муносабатларида доимо давлат асосий роль ўйнаган. Бугун «фуқаро-жамият-давлат» тизими қарор топмоқда.

4. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар иштирокчиларининг кўпчилигини асосан давлат институтлари ташкил этади. Бу яна фуқаролик жамиятининг у қадар ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Айни вақтда сиёсий жараёнлар иштирокчилари (субъектлар) сонини ортишига қаратилган ҳаракатлар кучаймоқда.

5. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар сиёсий тизим мувозанатини таъминлаш услубларига кўра жамиятни бирлаштириш учун миллий ғояга кучли эҳтиёж сезилади ва айни вақтда, сиёсий етакчининг роли катта бўлади.

Сиёсий жараён таркиби

<p>Сиёсий муносабатлар. Субъектларнинг ҳокимият доирасидаги сиёсий манфаатларини бошқариш ва мувофиқлаштириш борасидаги алоқалар.</p> <p>Сиёсий муносабатларнинг амалга ошиши натижасида сиёсий жараённи янгиланиши, сиёсий ғоялар, билимлар, тажриба, қадриятлар, ахборот ва х.қ., шунингдек сиёсий фаолият шакллари ва усулларининг тўпланиши ва узатилиши рўй беради.</p>	<p>Сиёсий жараён субъектлари. Сиёсий жараён иштирокчилари. Уларга шахслар, қатламлар, этнослар, конфессионал ва демографик гуруҳлар (ижтимоий) ва сиёсий институтлар киради. Иккита муҳим жиҳатни бирлаштиради:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) онглилик ва 2) фаоллик. 	<p>Сиёсий хулқ. Шахс ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда, ўз сиёсий манфаатларини ҳимоя қилишда иштироки шакли.</p> <p>Сиёсий иштирок. Сиёсат субъектларининг сиёсий муносабатларга жалб қилинганлиги.</p>
--	---	--

Таянч тушунчалар

Сиёсий жараён, сиёсий жараён турлари, замонавийлашув, тараққиёт, сиёсий замонавийлашув, сиёсий иштирок, сиёсий қарор, сиёсий жараён таркиби: сиёсий муносабатлар, сиёсий жараён субъектлари, сиёсий хулқ.

Мустақил иш учун топшириқлар.

1. Маърузада олган билимларингиз асосида бирор мамлакатнинг сиёсий жараёнларини таҳлил қилишга ҳаракат қилинг.
2. Сиёсий жараён субъектлари схемасини чизинг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т. «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий ис-тиқболининг асосий тамойиллари. - Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. – Т., «Ўзбекистон» 1996.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-том, Т. «Ўзбекистон», 1998
5. И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
6. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллитни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Асарлар, 7-том, Т. «Ўзбекистон», 1999.
8. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
9. Каримов И. А «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз». Т.: «Ўзбекистон», 2000.
10. Каримов И. А. Миллий мафкура - келажак пайдевори. Халқ сўзи. 2000 йил 7-апрел.
11. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. - Фидокор. 2000 йил 8-июн.
12. Р. Т. Мухаев. Политология. М., 1998. 345-346-бетлар.
13. Т. Парсонс. Система современных обществ. М., 1998 г.

4-мавзу. Сиёсий тизим

Режа:

1. Сиёсий тизим тушунчаси, моҳияти ва вазифалари.
2. Сиёсий тизимда давлат, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари.
3. Сиёсий тизим ва сиёсий муносабатлар.

Сиёсий тизим жамиятда ҳокимият ва бошқарувни шакллантириш ва амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар йиғиндисидан иборатдир.

Сиёсий тизимнинг жамиятнинг бошқа тизимларидан қандай фарқи бор?

Биринчидан, бу фарқ унинг доирасида қабул қилинадиган қарорларнинг бутун жамият учун мажбурийлигини англатади. Иккинчидан, унинг ижтимоий муҳит ва аввало жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмаси билан боғланиб кетганлигидир. Сиёсий тизимнинг учинчи хусусияти — унинг мустақиллиги билан белгиланади.

1. Сиёсий тизим тушунчаси, моҳияти ва вазифалари

Жамиятнинг сиёсий тизими маълум тузулмадан иборат бўлиб, унинг элементлари ўзаро боғланган ва барқарор birlikдан иборатдир. Сиёсий тизим жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш, мавжуд имкониятларни амалга оширишга сафарбар қилувчи механизмдир. Демак, сиёсий тизим сиёсий ҳокимиятни шакллантирувчи ва амалга оширувчи воситалари бўлган, давлат ташкилотлари ва муносабатларнинг йиғиндисидир.

Унинг моҳияти қуйидаги вазифаларда ўз ифодасини топади. Сиёсий тизим ўзида жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, этник ва миллий тузулмаларини, демографик жараёнларни, аҳолининг маълумот даражаси, ижтимоий онг ҳолатини, маънавий-руҳий ва маърифий-мафкуравий ҳаётни, халқаро аҳволни акс эттиради. Сиёсий тизим орқали манфаатларнинг асосий гуруҳлари аниқланади. Зеро, ҳозирги шароитда жамиятимиз сиёсий тизими олдида аввало энг мураккаби бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишда турли манфаатлар мувозаанатини тўғри аниқлаб олиш вазифаси бўлиши мумкин.

Сиёсий тизим мувофиқлаштириш ва яхлит ҳолга келтириш вазифаларини ҳам бажаради. Сиёсий тизимни барқарорлаштиришни таъминлаш учун сиёсий ҳаёт ишгирок-

чилари манфаатларининг, улар ўртасида вужудга келадиган тизимларни ҳисобга олиб, жамиятдаги мавжуд ижтимоий қатламлар, гуруҳлар, кучларни, шунингдек, ташкилотлар ва ҳаракатлар манфаатларини мувофиқлаштиради.

Сиёсий тизимни ташкил этувчи элементлар (унсурлар) сиёсий ҳокимиятни шакллантириш ва амалга оширишда туга ёлган ўрнига қараб қуйидаги тўртта кичик (гуруҳлар) тизимлар гуруҳига ажратилади: биринчиси ташкилий тизим бўлиб, ўз ичига давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларни; иккинчиси маданий-мафкуравий тизим бўлиб, унга сиёсий маданият, сиёсий онг, мафкура, жамоатчилик фикри киради; учинчи меъёрий (норма) тизим бўлиб, ўз ичига сиёсий-ҳуқуқий, ташкилий, ахлоқий, сиёсий ва бошқа меъёруларни, тўртинчиси ахборот коммуникация тизими бўлиб, у ўз ичига оммавий информация воситалари, коммуникациялари ва илмий инфратузилмаларни олади.

Жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи ана шу кичик тизимларнинг ҳаммаси ҳам сиёсий мақсадларни амалга ошириш учун ўз вазифасига эга.

Жамият сиёсий ҳаётида ташкилий тизимга кирувчи давлат ва сиёсий партиялар сиёсий мақсадларни амалга ошириш учун тузиллади. Қолган тизимлар эса сиёсий мақсадлар учун эмас, балки маълум гуруҳларнинг маданий, жисмоний ва малака манфаатларини қондиришга хизмат қилади.

Маданий-мафкуравий тизимнинг вазифаси мамлакатда амал қиладиган сиёсий партияларнинг маълум ғоялар ва қарашларга таянишлари билан боғлиқдир. Сиёсий партиялар ўзларининг жамият тараққиётининг ўналишлари, ҳокимият учун кураш услублари ва концепцияларидан келиб чиқиб, турли ғояларни илгари суришлари мумкин. Таъбир жоиз бўлса, шуни таъкидлаш лозимки, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар жамиятнинг сиёсий тизимида ўзларининг муносиб ўринларига эг бўладиларки, қачонки улар мамлакатда амал қиладиган ҳуқуқий нормаларга тўла-тўқис риоя қилсалар. Акс ҳолда уларнинг фаолияти давлат томонидан тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Бугунгача дунёдаги сиёсий партияларнинг фаолиятларида либерал, консерватив, радикал, миллий, социалистик ва бошқа турдаги мафкуралар илгари сурилганлиги маълум. Демократик давлат маълум бир мафкуравий концепцияга таянса ҳам, у ёки бу мафкурани давлат мафкураси сифатида белгиламайди.

Жамиятнинг сиёсий тизими ва унинг ташкилий тузилмалари маълум сиёсий меъёрга таяниб фаолият кўрсатадилар. Акс ҳолда унинг фаолияти уйғун ва барқарор ривожлана олмайди.

Сиёсий метёр – бу давлат ва сиёсий тузилмалар даражасида тан олинган сиёсий ахлоқ ҳисобланади. Унинг асосий ҳужжати конституция бўлиб, у жамият ва давлат ҳаётининг нормаларини ўзида ифода эттиради.

Оммавий ахборот воситалари, коммуникациялари инфратузилмалар тизими жамият ривожига катта ўрин тутлади. Унинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни матбуот, радио ва телевидениеларни ўз ичига олганлиги сиёсий жараёнларни ҳолисона етказиш ва баҳолаш, халқни уни ижросини таъминлашда сафарбар этиш билан белгиланади. Хуллас, сиёсий тизимдаги унинг асосий ўрни сиёсий фаолият билан боғлиқ.

Сиёсий тизимнинг юқоридида келтирилган кичик тизимлари бир-биридан мустақил равишда фаолият кўрсатадилар ва айни пайтда улар бир-бирларига боғлиқдир. Уларнинг ўзаро уйғун ҳолатдаги фаолияти сиёсий тизимнинг барча механизмларининг нормал ишлашини таъминлайди.

Умумлаштириб олганда, сиёсий тизимнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- а) Жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш;
- б) Имкониятларни сафарбар этиш;
- в) Жамият тизими барча элементларини бирлаштириш; легитимликни, ҳақиқий сиёсий ҳаётнинг зарур даражасига расмий-сиёсий ва ҳуқуқий нормалар билан эриштирилишини тушунилади.

2. Сиёсий тизимда давлат, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари

Сиёсий тизимда давлат марказий ўринни эгаллайди. Зеро жамиятда мавжуд бўладиган барча ташкилотлар давлат фаолияти билан боғлиқ бўлади. Давлат ўзининг мукамал мақомига эга бўлиб, унинг асосий белгиларига қуйидагилар кирилади. 1. Маълум ҳудудга 2. Ўз аҳолисига 3. Маълум бир ташкилотларга эга бўлади. У ихтиёрий, мажбурий, ижтимоий-сиёсий ташкилот ҳисобланади. У ишонтириш, мажбур қилиш, умумманфаатларни амалга оширишда турли вазиятлар (манипуляция) ни қўллаш ва солиқ йиғиш кабиларда танҳо ҳуқуқга эга. Давлатнинг яна бир муҳим белгиси – унинг суверен бўлишлигидир.

Аввало бу, бизнингча, жамиятимизда содир бўлаётган ҳозирги ўтиш даврида давлат бошқарувнинг барча соҳаларини ислоҳ қилиш ва тартибга солиш ва уларни тобора мустақамлаб, такомиллаштириб боришида ўз ифодасини топмоқда.

6.4
Бу тўғрида Президент Ислам Каримов жуда доно таълимот беради: «Ўтиш даврида жilовини қўлдан бермаслиги керак. Шундагина у давлат бўла олади. Жilов қўлдан кетган жойларда аҳвол қандай аяғчи эканини кўриб турибмиз»¹.

Постсовет маконидаги давлатларнинг кўпчилигида мустақилликнинг дастлабки йилларида иқтисодиёт бўйича парокандалик рўй берганлиги маълум. Ўша пайтларда айрим мамлакатларда (айниқса Россияда) бошқарув жilови давлат қўлидан кетганини ҳамма билади. Давлат ва ҳокимият ички мафкуравий курашлар, мансаб ва амал учун олишувлар ва бошқа турли сиёсий жанглар билан банд бўлиб қолди.

Ўзбекистонда ҳам дастлаб шунга ўхшаш айрим воқеалар рўй берганини биламиз. Бироқ давлат тўғри ва оқилона йўлдан бориб, унга ўз вақтида барҳам берди. Бутун жilовини ўз қўлига олди. Шундай бўлиши ҳам зарур эди. Бу давр, шарт-шароит тақозоси бўлиб, унинг илдизи узоқ-узоқ тарихий даврларга бориб тақалади.

6.4
Тарихга назар ташлаб, давлат бошқариш одобини, жамият сиёсий тизимини ушлаб туриш йўл-йўриқларини таҳлил қилиб кўрсак, хоразмшохлар, газнавийлар, теурийларнинг бу борадаги тузуклари ибратлидир. Умуман олганда, ўзбек халқи давлатни идора қилиш усулларини жуда яхши билган ва бошқа мамлакатларга ўрнак бўлган. Демак, бу борада, яъни давлат вазалтанатни идора қилишда тажриба ва малакаларга эга.

6.4
Мустақилликга эришган давлатимиз ўша отабоболаримиздан мерос бўлиб қолган тажрибаларга, урф-одатларга, маданий-маърифий анъаналарга суянган ҳолда иш олиб борапти. Президент И. Каримов олиб бораётган сиёсат ҳам шу анъаналарга мос келади. Чунончи, у ёзади: «Маълумки бозор иқтисодиётига ўтишда халқнинг туб манфаатларини кўзлаб, энг устивор ва энг муҳим йўналишларни давлатнинг ўзи ташлаб олиб, уларни амалга оширишда унинг ўзи етакчилик қилади»². Шундай қилиб давлат ўзида қуйидагиларни муассамланггиради: 1. Ўз ҳудуди доирасида умумий ижтимоий-сиёсий ташкилот бўлиши. 2. Бутун жамият помидан ички, ташқи ва халқаро сиёсатни олиб бориши. 3. Қонунлар чиқаришда. 4. Одил судловни амалга оширишда танҳо ҳуқуқга эга бўлиши лозим.

¹ Каримов И.А. Биздан обод ва обод Ватан қолсин. Т.: 1994, 274-6.

² Ўша аср. 271-6.

Бундан ташқари, давлатнинг сиёсий тизимдаги ўрни, жамият ҳаётида бажарадиган қўйидаги функциялари алоҳида кўзга ташланади. Булар: ички, ташқи ва халқаро функциялардир.

Давлатнинг ички функциясини ўз ҳудудида яшайдиган халқ билан давлат ташкилоти ўртасидаги муносабатларни амалга ошириш ташкил қилади. Улар хўжалик, ташкилотчилик, маданий ва тарбия соҳаларидан иборат. Бу борада давлатнинг мафкуравий тарбия жараёнида жамият аъзоларининг ахлоқий вазифа ва бурчларини адо этишга сафарбарлик ҳиссиётларини шакллантиришга жиддий эътибор қаратилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон давлати ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилишда Президент Ислам Каримов етакчилигида қатъий ва изчил йўлни таъналади. Истиқлол шарофати билан жамиятнинг сиёсий тизимида маънавий-мафкуравий иқлим тубдан ўзгарди.

Ўзбекистон сиёсий тизимининг истиқболли аввалло замонага мослашган ва унга ҳос миллий истиқлол мафкураси жамият фуқаросининг эътиқодига айланаб қолиши ва уни ҳеч қандай куч енга олмайдиган даражага кўтаришни талаб қилади. Бизнинг миллий истиқлол мафкурамиз ҳам «миллий давлатчилик тизимимиз», «Юртимиз руҳи», «ўзига ҳос ўзига мос турмуш тарзи», «умуммиллийлик», «фидойилик», «ватаншарварлик» каби гоя ва тушунчаларга асосланган бўлиши шарт. «Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бош тарихимизга, отабобларимизнинг муқаддас соғлом муносабатини қарор топтиришимиз зарур» деб таъкидлайди Президент И. А. Каримов «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавобларида.

Давлат ўзининг ташқи функциясида бошқа давлатлар билан турли соҳаларда муносабатларини амалга оширади. Бутунги кунда жаҳон сиёсатини шакллантириш, умумбашарий муаммоларни ҳал қилишда халқаро ташкилотларнинг роли тобора ошиб бораётганлиги сабабли давлатнинг яна бир функцияси мустақил йўналиш сифатида шаклланди. У халқаро функция бўлиб ўз ичига давлатнинг халқаро ва минтақавий ташкилотлар фаолиятларида иштирок қилиш ҳамда ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда халқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда фаоллик кўрсатишни ташкил қилади.

Бундан ташқари давлат ўзининг қўйидаги тузилмасига эга бўлади:

1. Қонун чиқарувчи.
2. Ижро.
3. Суд ҳокимияти.

Улар демократик жамият шароитида бир-бирларидан мустақил равишда фаолият кўрсатадилар.

Давлат ва инсон ўртасидаги муносабатларда фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари муҳим аҳамиятга эга. Чунки фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари давлат ҳокимиятини ривожлантириш, ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги фаол иштирокини таъминлаш каби умумий масалалар билан бевосита боғлиқ.

Мамлакатимиз Конституциясининг 32-моддасида республика фуқароларининг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқининг икки шаклда бўлиши белгилаб қўйилган. Унда «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар». Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширадилар», деб белгиланган¹.

Фуқаролар маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлашда, ҳамда уларнинг фаолиятида иштирок этиш орқали ўз сиёсий ҳуқуқларини амалга оширади. Бу органлар жамоатчилик асосида ташкил этилиб, фаолият кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасига биноан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари шаҳарда, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда икки ярим йиллик муддат билан барпо этилади ва янгилаб турилади, ўзини-ўзи бошқариш тамойилининг кенгайтирилиши бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтилаётган ҳозирги даврда давлатнинг жамиятдаги ролининг бир мунча ўзгариши ва айрим соҳаларда, ҳатто, камайтириши билан боғлиқ бўлиб, бу муаммони мамлакатимиз мустақил равишда ҳал этаяпти.

Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари референдумларда уларнинг бевосита иштирок этиш йўли билан ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Конституциясининг 9-моддасида белгилаб қўйилганки, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим моддалар халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Масалан, Республикаимизнинг Мустақиллик Конституцияси лойиҳаси 1992 йилда икки марта умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Худди шундай тартибда Олий Мажлис тўғрисидаги Қонуни лойиҳаси, Меҳнат Кодекси ва бошқа қатор ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари халқимиз эътиборига муҳокама учун тақдим этилди. Биринчидан, муҳокама жараёнида мутахас-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 15-бет.

сислар ва кенг халқ томонидан тушадиган таклиф ва мулоҳазалар мазкур ҳужжатлар лойиҳаларини такомиллаштириш имконини беради. Иккинчидан, бундай муҳокамалар халқнинг ҳуқуқий онгини билиб олишга, уларнинг хоҳиш-иродасини янада аниқроқ ифодалашга кўмаклашади. Республика фуқаролари жамият ва давлат ҳокимияти ўз вакиллари орқали иштирак этиши ва жамоат бирлашмалари органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади, яъни фуқароларнинг давлат ва жамоат органларига сайланган вакиллари уларнинг хоҳиш-иродасини эркин ифодалайди, амалга оширади, уларнинг манфаатларини кўриқлайди, истакларини бажарилиши борасида фаолият кўрсатади. Давлат бошқарувида фуқароларнинг энг олий даражадаги вакили Ўзбекистон Республикаси Президентидир. У давлатимиз Олий мансабдор шахсидир. Ўзбекистон Президенти Давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўз навбатида, Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонушларга рияз этилишининг кафили ҳамдир¹.

Амалдаги Конституцияга биноан халқ томонидан сайланган Олий Мажлиснинг 250, Қорақалпоғистон Жоқорғи Кенгесининг 75, ҳар бир вилоят ва Тошкент шаҳрининг 60 тадан, ҳар бир туман ва шаҳарнинг 30 тадан олмаган депутатлари давлат ҳокимият органларида фуқароларнинг қонуний вакиллари бўлиб, улар халқ номидан давлат вазифаларини адо этадилар.

Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатдан кейин сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари ҳам муҳим ўринга эгадирлар. Жумладан, сиёсий партиялар турли ижтимоий қатлам ва гурӯҳнинг манфаатлари мақсадларини ифода этиб, сиёсий ҳокимиятга амалга оширишда иштирак қилади ёки уларга бевосита таъсир кўрсатади.

Дунёда партиялар хилма-хилдир. Кўпинча улар ўз ижтимоий моҳияти ва вазифалари, гоёлари ва дастурларига, жамият сиёсий тизимидаги ички тузилма ва ўрнига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Сиёсий партиялар тизими: а) Бир партиявийлик; б) икки партиявийлик; в) кўп партиявийлик асосида амалга ошади. Ҳозирги замон политологлари кўппартиявийлик тизимларини афзал кўриб, уларни демократик ривожланиш талабига мос эканлигини ҳимоя қилиб чиқмоқдалар. Шунинг учун ҳар бир партиявийлик тизимидан кўппартиявийликка ўтишни демократия ривожланиши томон олға ташланган қадам, деб

¹ Қаранг. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 29-30 беплар.

қарамоқдалар. Жамиятнинг демократик характери мавжуд демократик институтларнинг тутган ўрни билан боғлиқлиги уни демократик жараён сифатида қарашга асос беради. Аммо жамиятнинг демократик даражаси фақат партиялар сони билан белгиланмайди. Бир партиявийлик ёки кўп партиявийлик тизимларини вужудга келишига бир қатор конкрет — тарихий омиллар таъсир кўрсатади.

Чунончи, ижтимоий кучларнинг жой-жойига кўйилиши нисбати, жамоатчиликнинг мавжуд партиянинг (партияларнинг) фаолиятидан қониққанлиги ёки қониқмаганлиги, турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзларининг сиёсий партияларини вужудга келтиришга тайёргарлик даражаси, жамиятда устунлик қилувчи сиёсий маданият, демократик анъаналарнинг мавжудлиги ёки йўқлиги ва ҳоказолар.

Демократик давлат куришни мақсад қилган Ўзбекистонда кўп партиявийликнинг вужудга келиши учун барча қонуний асослар яратилгандир. Ана шунга мувофиқ, бутунги кунда Ўзбекистонда ҳам кўп партиявийлик тизими вужудга келди ва фаолият кўрсатмоқда.

Жамиятнинг сиёсий тизимида давлат ва сиёсий партиялар билан жамоат ташкилотлари ҳам фаолият кўрсатадилар. Жамоат ташкилотларига касаба уюшмалар, ёшлар, ижодий, маданий, илмий ва бошқалар киради. Улар ўзларининг моҳияти, сиёсий тизимда тутган ўринлари билан давлат ва сиёсий партиялардан фарқ қилади. Биринчида, улар давлат мақомига эга эмаслар ва сиёсий ҳокимият учун кураш олиб бормайдилар; иккинчида, улар мамлакат аҳолисининг барча қисмини ўзига бирлаштирадилар, учинчида, улар томонидан қабул қилинадиган қарорлар ва ҳужжатлар мамлакат аҳолиси томонидан мажбурий равишда бажарилиши мақомига эга эмас; тўртинчида, улар сиёсий мақсадларни эмас, балки маълум гуруҳларнинг моддий, маданий, ижодий ва илмий соҳадаги манфаатларини қондиришни мақсад қиладилар.

Бироқ жамоат ташкилотлари маълум бир ижтимоий гуруҳларни ўз атрофига бирлаштирганликлари ва уларнинг манфаатларини ифода этганликлари учун давлат фаолиятига ўзларининг таъсирини ўтказадилар. Шунинг учун давлат жамоат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилади ва уларнинг таъсирчанлик имкониятларидан фойдаланади.

Шундай қилиб, жамият сиёсий тизимини такомиллаштиришда кўп партиявийлик тизимининг ривожланиши, давлат, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг ролини ошиб бориши катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам демократия-

ни ривожлантиришни мақсад қилган мамлакатларда жамият сиёсий тизими тузилмалари сиёсий фаоллигининг ошишига муҳим вазифа сифатида қараб келинмоқда.

3. Сиёсий тизим ва сиёсий муносабатлар

Сиёсий муносабатлар инсонлар, турли ижтимоий қўшмақлар билан давлат ўртасидаги муносабатлардир. Улар ўртасидаги муносабатлараро муносабатлар сиёсий тизимнинг ижтимоий асосини ташкил қилади ҳамда уларнинг ўзаро муносабатларини акс эттиради.

Сиёсий муносабатлар сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида, раҳбарлик ва бошқарув органларини ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларга бўлган таъсирида вужудга келади. Шунингдек, улар сиёсий тизимнинг моҳияти ва вазифаларини, сиёсий ҳокимиятнинг амалга ошириш услубларини, ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиб беришда муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий тамойиллар ва нормалар сиёсий тизимнинг муҳим таркибий қисмидир. Улар сиёсий тизимнинг норматив асосларидан иборат. Уларнинг бир-бирларидан фарқи сиёсий идора қилиш усулларига боғлиқ. Белгиланган нормалар асосида сиёсий тизимни мустаҳкамлашга қаратилган сиёсий муносабатлар тартибга солиб турилади. Тўғри, ҳар қандай жамиятга устиворлик қилаётган сиёсий тамойиллар ва нормаларга риоя қилинши истамайдиган айрим ижтимоий кучлар ҳам бўлади. Ўз навбатида, ўша тамойиллар ва нормалар ёрдамида сиёсий ҳаётнинг ҳамма иштирокчилари амал қиладиган сиёсий ҳаётнинг қарорларини асослаб бериш ва ўзига хос бўлган тартиб нормалари аниқлаб олинади.

Жамиятнинг сиёсий тизими муайян сиёсий кучлар ва партияларнинг сиёсий орти ва сиёсий маданиятида ўз ифодасини топади. Улар, аввало сиёсий ҳаёт иштирокчиларининг конкрет ижтимоий ва сиёсий амалиётининг таъсирида вужудга келади. Сиёсий мафкура сиёсий ортида муҳим ўринни эгаллайди. У инсон сиёсий руҳиятини ўзгартириш ва ривожлантириш вазифасини бажаради.

Сиёсий мафкура сиёсий партиялар манфаатларини энг муҳим кўринишда намоён қилади, уларнинг ижтимоий тараққиётидаги, хусусан жамиятнинг сиёсий тизимидаги ўрни ва ролини асослаб беради. У маълум ижтимоий гуруҳлар, кучларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий туруҳлар, кучларнинг асосий вазифасини бажаради, устивор йўлни танлашга, сиёсий қарорлар ишлаб чиқилиши ва қабул қилинишига, сиё-

сий қарашларга таъсир ўтказади. Сиёсий мафкура жамият сиёсий тизимида сиёсий кучларни *бирлаштириш* ёки *пароканда-лаштириш* ёхуд барқарор ривожланишни таъминлаши мумкин.

Мустақилликнинг тўққизинчи йили ва бутунги кун Ўзбекистон халқи олдиға ана шундай вазифани кўндаланг қўяди. Шаклланаётган ўзбек миллатининг сиёсий мафкураси турли сохта, зўраки ғояларға ақидаларға далил ва жанговар қарши тура оладиган, мафкуравий бўшлиқларни янги ҳаёт нафаси билан тўлдирға оладиган, миллий истиқлол ғоясига эгамиз. У Ислом Каримов айтапидек, инсон учун яшайдан-янги кашфиётларға ҳақиқий маънодаги туртки бўлажак. Ўзбекистон халқининг миллатидан қатъий назар миллий – мақсади, миллий ғояси ўз аксини топган ва уни асосида жамиятимиз барқарорлиги қарор топмоқда.

Сиёсий тизим, биринчидан, жамоатчилик фикрини инобатта олиши, уни амалға ошириш механизмини яратиши лозим. Сиёсатни ёки қарорни жамоатчилик фикри билан ҳисоблашмай мажбуран қабул қилиш кутилган самара бермайди. Унда (М: тоталитар тизим) уларни амалға ошириш учун мажбурлаш, жазолаш ва қатагон қилиш қабиларға эҳтиёж туғилади. Бунға, мустабид тузум вақтида вужудға келтирилган маъмурий буйруқбозлик мисол бўлади.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш учун, сиёсий қарорлар кутилган натижа бериши учун юқорида амалға оширилаётган ҳамма чора-тадбирлар жамоатчилик фикрини ва мақсадларини нисбатта олган ҳолда қабул қилинмоқда. Токи қабул қилинаётган ҳамма қарорлар жамоатчилик томонидан кутилган манфаатларға жавоб берсин. Шундай қилиб, сиёсий тизимни нормал амал қилиши учун «кўзгу» керак. Шундай ўзига хос ролни жамоатчилик фикри ўйнайди.

Кенг жамоатчилик фикрини сўраш элнинг буюк вакиллари, донишманд шахслар мулоҳазалари асосида иш юритиш соҳибқирон Амир Темур салтанати даврида айниқса, кенг тус олган эди. У жамоатчилик фикрининг беқиёс катта кучға эга эканлигини чуқур англаган давлат арбоби, уни шакллантириш ва мақсадға беҳато йўналтириш қобилиятиға эга улуғ салоҳият соҳиби ҳам эди. У кўп марталаб ўзидан 5-6 ва ҳатто 10 ҳисса ортиқроқ куч қўшинға эга бўлган рақиблар устидан голиблик қилишда, катта-катта мамлакатларни забт этишда юксак руҳий пафас, музаффар қўшиннинг жўшқин фикри, ишонч кучидан фаол фойдаланар эди.

Буюк соҳибқирон жамоатчилик фикрини уйғотиш ва уни фаоллаштиришда руҳ кучини ошириш муҳим аҳамиятға эга эканлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Амир Темур мамлакат халқларини осойишгалик, меъёр даражасидаги фаровонликда ҳаёт кечиретишларни таъминлаш, ирқий камситишларга чек қўйиш, ислом қоидалари ва қонун устиворлигини таъминлаш муаммолари устида жиддий фаолият юргизди. Бу хусусда соҳибқирон Амир Темур ёзади: «Салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (Ҳазрати Муҳаммад) нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш вожиб бўлган анҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдирган ҳолда уларни мустаҳкамладим. Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди»¹. Бунда унинг қомусий билимдонлиги, юксак салоҳият, лозим бўлганда ҳаёт истиқболларини башорат қилиш намуналарини намоеън этганлиги бугунги кунда янги демократик, адолатли тамойилларга асосланган давлат қуриш сиёсатини амалга ошириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Жамиятнинг сиёсий тизими ташкилотлар, муносабатлар, сиёсий онг ва сиёсий маданият билан тутамайди, унинг ана шундай таркибий қисмлари (сиёсий идора қилиш усуллари ҳам шулар жумласига киради) ҳам борки, уларни ҳисобга олиш, сиёсий ўзгаришларни чуқур англаб олиш зарур. Улар орасида шахсларнинг сиёсий жараёнларда иштироки алоҳида ўрин эгаллайди. Сиёсий иштирок тушунчаси — жамият сиёсий ҳаётида демократиянинг шаклланиши ва унинг реал ҳаётта тадбиқ қилина боришида шахсларнинг сиёсий фаоллигининг ошиш жараёнини англатади.

Шахсларнинг сиёсий иштирок жамият ҳаётида сиёсий муносабатларнинг янги босқичга кўтаради ва бу жараён сиёсий тизимнинг ҳам такомиллашиб боришига ўзининг таъсирини ўтказиб боради.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятнинг сиёсий тизимини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий шarti эканлигини ҳисобга олиб, хусусан Ўзбекистонни «кучли давлатдан кучли жамият сари» ривожланишида жамият ҳаётида фуқароларнинг фаол иштирок этишларига эришиш муҳим аҳамиятга эга.

Таянч тушунчалар

Тизим, сиёсий тизим, сиёсий тизим тузилиши, унинг функциялари, сиёсий тизимда давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, сиёсий тизим вазифалари, сиёсий тизим ва сиёсий муносабатлар, сиёсий иштирок тушунчаси.

¹ Амир Темур ўнгилари., Т., «Наврўз» 20-бет.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Мустақиллик ва Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос сиёсий тизимини шакллантиришдаги хусусиятларини ёзма изоҳланг.
2. И. А. Каримовнинг Ўзбекистонда «кучли давлатдан кучли жамият сари» концепцияси мазмунини таҳлил этинг.
3. Сиёсий ва ҳуқуқий нормалар тушунчасининг фарқи нимада?
4. Тоталитар-авторитар-демократик тушунчаларни изоҳланг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳди барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохатларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т., «Ўзбекистон», 1996 й.
4. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон», 1998 й.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999 й.
6. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишгончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблари, Т. Ўзбекистон, 2000.
7. Джумаев Р. З. Политическая система Республики Узбекистан: Становление и развитие. Т., ФАН, 1996 г.
8. Отамуротов С., Эргашев И., Акрамов Ш., Қодиров А. Политология. Дарслик қўлланма. Т., «Ўзбекистон», 1999 й.
9. Отамуротов С. О., Хусанов С. Маънавият асослари (маъруза матнлари) Тошкент, 1999 й.
10. Политология. Курс лекций. Москва, Центр, 1999 г.

5-маву. Демократия. Демократиянинг асосий концепциялари

Режа:

1. Демократия тушунчаси ва мазмуни.
2. Демократиянинг замонавий моделлари. Антик демократия.
3. Демократия ва Шарқ.

1. Демократия тушунчасининг маънаси ва мазмуни

Ҳозирги даврнинг бутун мураккаблиги ва зиддиятларига қарамай унинг сиёсий соҳасидаги умумий йўналиши - демократия эканлиги шубҳасиз. Бу ҳақда кўп гапиришади, кўп ёзишади, қарорларнинг тўғрилигини у билан асослашади, сиёсий фаолиятнинг услублари, воситалари, мақсадларини, рўй бераётган жараёнларни унинг номи билан изоҳлашади. Янги ташкилот, ҳаракатлар, шу жумладан, миллий ҳаракатлар ҳам демократик либосларга бурканади. Инқироздан чиқишнинг ягона йўли-ижтимоий-сиёсий ҳаётни демократлаштириш ва жозибали идеал-демократик жамиятдир, деган фикр қайта-қайта такрорланади. Инсоният орзулари, интилишлари, қундалик ҳаёти ана шу ғоялар билан суғорилган. Лекин, айрим манбаларга қараганда, жаҳондаги 200 мамлакатдан атиги 40 тасинигина тўла қонли демократик деб аташ мумкин. Жаҳондаги бирор мамлакатни демократиянинг ёрқин намунаси сифатида кўрсатиш қийин.

XX асрнинг иккинчи ярмида олимлар, мутахассислар, ёзувчилар, давлат арбоблари ўртасида демократия тўғрисида айтилган фикрларнинг ниҳоятда хилма-хиллигини кузатамиз.

Д. Хелднинг «Демократия моделлари» (Oxford, 1987) асарида қайд этилганидек, сиёсий фикр тарихи ва замонавий сиёсий назарияларда демократиянинг ўнлаб алоҳида моделлари мавжуд. Политологияда ушбу тушунчанинг хилма-хил маънолари ичидан унинг жамият сиёсий ҳокимияти тизими сифатидаги белгилари, хусусиятлари ва тавсифлари ўрганилади.

Демократия - халқ ҳокимияти сифатида таржима қилинади. Бу маънода, ёки «бошқарувда тўғридан-тўғри иштирок» маъносида демократияни қабила-уруғчилик жамиятларидаёқ учратиш мумкин. Ғарб сиёсатшунослари демократиянинг мукамал шаклини Юнонистоннинг шаҳар-давлатлари билан боғлайдилар.

Қадимги Юнонистонда «демократия» термини «демос» - халқ, тенг ҳуқуқли фуқаролар йиғини, фуқароларнинг асосий қисми маъноларида қўлланилган. «Кратос» - куч, ҳокимият, қудрат, бошқарув, ғалаба маъноларини аниқлаган. Демак, биринчи хулосамиз шуки, қадимги юнонларнинг ўзи «демокра-

тия» тушунчасини талқин этишда яқдил бўлмаганлар. Уларда демократия куйидаги маъноларни билдирган:

- исёнкор йўқсиллар тантанаси;
- камбағаллар ҳукмронлиги;
- полис ишида барча фуқаролар иштироки;
- расмий тадбирлар орқали (сайлов, навбат, тайинлаш)

бошқарувни амалга ошириш.

Демократик бошқарувнинг юнунча синоними «изократия» (ўз-ўзини бошқарув) дир.

Қадимги Юнонистон тарихи — демократик ва олигархик давлатлар ўртасидаги кураш тарихидир. Аммо демократия тушунчасига тарихий ёндошиш лозимлигини унутмаслик керак. Тарихий ривожланиш жараёнида у ҳам мазмунини ўзгартириб борган.

Янги даврда:

- эркинлик;
- фуқаролик;
- халқ суверенитети;
- миллий суверенитет;
- миллий давлат.
- ғоялари ривожланди.

Бу тушунчалар воситасида шохлик ҳокимиятини чеклашнинг қонуний механизмлари ишлаб чиқилди. ХУП асрда Буюк Британияда парламент ва қирол ўртасидаги кураш натижасида «хуқуқлар тўғрисида баёнот» (1628), «Хабеас корпус акти» (1679), «Хуқуқлар таълимотида билль» (1689) каби ҳужжатлар ҳокимиятнинг аниқ чегараларини белгилаган хуқуқий кафолатларни ишлаб чиқди. Бу тенденция «АҚШ мустақиллиги декларацияси», АҚШ Конституцияси, XVIII аср охири Буюк Француз Инқилобининг «Инсон ва фуқаролар хуқуқлари декларацияси» да ривожлантирилди.

Ҳозирги вақтда демократия - халқни ҳокимият манбаи, деб эътироф этувчи, фуқаролар тенглиги, озчилик хуқуқларини ҳимояловчи, давлатнинг асосий органлари - сайловлар натижасида шаклланувчи сиёсий ҳокимият тизими, сифатида тушунилади.

2. Демократиянинг замонавий моделлари. Антик демократия

Илмий адабиётларда демократиянинг уч асосий замонавий модели: либерал, идентитар, плюралистик ажратиб кўрсатилади.

Мумтоз либерал демократия модели.

Либерализм ижтимоий фикр тарихида биринчи бор индивидни жамият ва давлатдан, икки мухтор соҳани - давлат ва фуқаролик жамиятини бир-биридан ажратди, давлатнинг

фуқаролик жамияти ва шахс билан муносабатларини қонун ва вазифалар жиҳатидан чеклади, озчиликнинг кўпчиликка нисбатан муҳторияти ва ҳуқуқларини ҳимоя қилди, барча фуқароларнинг сиёсий тенг ҳуқуқлилигини баён этди, шахсни сиёсий тизимнинг бош элементи сифатида фундаментал, бегоналашмайдиган ҳуқуқлар билан таъминлади.

Демократиянинг бу модели ўз мумтоз кўринишида (XIX-XX аср боши) қуйидаги белгиларга эга.

1. Ҳокимият манбаи бўлган халқ қаторига мулкдор - эркакларгина киритилиб, қуйи қатламлар, аввало ёлланма ишчилар, аёлларни сайлов ҳуқуқига эга фуқаролар сафига кўшилмаслиги. Фарб демократияларининг кўпчилигида XX аср боши ва ўрталаригача мулкий в.б. цензлар (талаблар, чегаралар) мавжуд бўлган бўлиб, уларсиз инсон овоз бериш ҳуқуқига эга эмас эди. (АҚШнинг баъзи штатларида ўзига хос мулкий ценз-сайлов солиғи-1962 йилдагина бекор қилинди).

2. Индивидуаллик эканлиги, яъни шахсни ҳокимиятнинг бирламчи ва бош манбаи, деб билиши, индивид ҳуқуқларининг давлат қонувларидан устуңлигини тан олиши. Ҳимояланиш мақсадида инсон ҳуқуқлари Конституцияда белгиланади, уларнинг тўлиқ бажарилишини эса мустақил суд назорат этади.

Шу билан бирга, либерал демократиянинг ижтимоий-сиёсий чекланганлиги, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қила олмаслиги, тенгсизликнинг зўрайиши, шахс сиёсий ишгирикнинг чекланганлиги, давлат «тушги қоровул» роли билангина чеклаб қўйилиши унинг муҳим камчиликлари ҳисобланади.

Коллективистик демократияни кўпинча **идентитар** деб аташади. Бу унинг халқ (миллат, синф) яхлитлиги, бирлигидан келиб чиқиши, унда ягона ироданинг у баён этилгунга қадар мавжудлиги ва бу ирода билан ваколатли ҳокимият фаолиятининг айнанлиги, ўхшашлигини акс эттиради.

Кўпгина фарқларига қарамай турли коллективистик демократия назариялари бир қатор **умумий белгиларига** эга. Уларга қуйидагилар киради: 1) халқни коллективистик талқин этиш, халқни ягона, бир турдаги, объектив мавжуд бўлган умумий манфаат ва иродага эга бутунлик сифатида тан олиш; 2) халқ ичида қарама-қаршилик йўқлиги, сиёсий мухолифотни душман ёки ёт нарса сифатида қараш ва уни куч воситасида йўқ қилиш; 3) эркишликни коллективистик, (ангик даврдагига яқин) яъни фуқаронинг ўз давлати ва жамияти ишида фаол, тенг ҳуқуқли ишгиروي сифатида тушуниш; 4) амалда ҳокимиятнинг ўзини халқ (синф, миллат) билан бир нарса сифатида кўрсатувчи тоталитар, яъни ҳамма соҳага кириб борувчи мутлоқ табиатга эга эканлиги, шу жумладан, алоҳида шахсларнинг ҳимоясизлиги; 5) давлат-бир бутунлик сифатида-ўз таркибий қисмларининг

тинчлигидан манфаатдор бўлганлиги сабабли-инсон ҳуқуқлари масаласининг умуман йўқ қилиниши; 6) умумий сиёсий сафарбарлик, фуқароларнинг бошқарувда асосан органлар ва мансабдор шахсларни қонун доирасида мустақил ва қабул қилинган қарорлари учун масъул раҳбарлар сифатида эмас, халқ иродасини амалга оширувчилар, унинг хизматкорлари сифатида қаралади; 7) ижтимоий демократияни тарғиб этиш, асосий диққатни сиёсий ҳуқуқларни юридик жиҳатдан эътироф этишдан фуқароларнинг бошқарувда иштирок этишлари учун ижтимоий шароитларни яратишга кўчириш.

Коллективистик демократия назарияси ўзининг ноқобиллигини амалда кўрсатди. Уни қўллашга интилиш тоталитаризмга олиб келди. Шу билан бирга, бу назарий ва амалий тажриба сиёсий фикр ривожланиши ва демократик бошқарув шакллари тараққиётига ўзига хос таъсир кўрсатди.

Плюралистик демократия модели.

Ғарб демократияси либерал сиёсий тизимдан ўсиб чиққан ва унинг асосий ташкилий тамойилларини мерос қилиб олган. Уларни конституционализм, ҳокимиятлар бўлиниши в.х., шунингдек, шахсий эркинликлар, инсон ҳуқуқлари, озчилик муҳторияти в.х. каби қадриятлар киради. Замонавий демократияга берилаётган баҳолар ва атамалар турлича. Уни кўпинча плюралистик, деб аталади, негаки у аввал мавжуд бўлмаган ижтимоий манфаатлар (иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний, гуруҳий, ҳудудий в.х.) ва уларни баён этиш шакллари (сиёсий партиялар, жамиятлар ва иттифоқлар, ижтимоий ҳаракатлар, фуқаролик ташаббуслари) хилма-хиллигига асосланади.

Шундай қилиб, замонавий демократия - хилма-хил ижтимоий гуруҳларга ўз манфаатларини баён этиш ва рақобатли курашда уларнинг мувозанатини аке эътирувчи, муроса-мадорга асосланган бошқарув шаклидир.

Плюралистик демократия назарияси дунёнинг кўп мамлакатларида эътироф этилди ва амалда қўллашга бошланди. Аммо унинг ғоялари шубҳасиз эмас ва танқид қилиб келинади. Бу назариянинг бошланғич камчиликларидан бири-воқеликни идеаллаштириш, аҳолининг гуруҳларга мансублиги ҳиссини, фуқароларнинг манфаат гуруҳларида иштирокини ошириб юбориш. Реал ҳаётда, Ғарб мамлакатларида, аҳолининг учдан бир қисмидан кўп бўлмаган миқдори манфаат гуруҳларида бирлашган. Шунинг учун ҳам плюралистик модел асосидаги демократия кўнглилик ҳокимияти бўлмайди.

Замонавий давлатлар сиёсатида турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларининг аке этиши ҳар ҳолда уларнинг сиёсий таъсирининг тенгсизлиги масаласини ҳал этади. Фуқароларининг турмуш шароитлари ва манфаатлари яқин давлатларда демократиянинг плю-

ралистик модели ижтимоий тенгсизлик юқори даражада сақланиб келаётганларга қараганда воқеликка кўпроқ яқиндир.

Плюралистик демократия модели ҳам камчиликлар ва заиф томонлардан ҳоли эмас. Аммо бугунги кунда халқ ҳокимиятчилиги идеали ва реал ҳаётга бундан яқинроқ моделлар мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам плюралистик демократия модели сиёсий фикр ва амалиётга кенг таъсир кўрсатади. Асосий диққатни халқнинг сиёсат субъекти сифатида мураккаб гуруҳий таркибига қаратгани ҳолда бу назария, албатта, замонавий демократияларнинг барча жиҳатларини аке эттира олмайди ва бир қатор бошқа концепциялар билан тўлдирилади. Репрезентатив (ваколатли) ва партиципатор (сиёсий иштирок) демократия концепциялари ҳокимият амал қилиши жараёнининг ўзига диққатни жамловчи назарияларга киради.

Репрезентатив демократия - халқ олдида маъсул, малакали ваколатли бошқарув ғоясига асосланган.

Репрезентатив демократиянинг анча аниқ таърифини немис олими Ральф Дарендорф беради: «ўзининг том маъносига қарама-қарши ўлароқ, - деб ёзади у, - демократия «халқ ҳокимияти» эмас; бунақаси умуман бўлмайди. Демократия - бу халқ томонидан сайланадиган, керак бўлса унинг ўзи чақириб оладиган ҳукумат; бунидан ташқари бу - ўз йўналишига эга бўлган ҳукумат»¹.

Партиципаторлик демократияси.

Демократиянинг халқ ҳокимияти сифатидаги метёрий идеалига тўлиқ мос келишига ва унинг замонавий давлат ва жамият тузилишига мослашишига даъвогарлик қиладилар. Бошқарувда кўп одамларнинг иштирок этиши қарорлар қабул қилиш учун интеллектуал потенциални кенгайтиради, уларнинг энг маъқулларини ташлаш эҳтимолини оширади ва, демак, сиёсий тизим барқарорлиги ва бошқарув самарадорлиги ортади. Бундан ташқари, фуқароларнинг сиёсий жараёнда фаол иштироки мансабдор шахслар устидан самарали назоратни таъминлайди, ҳокимиятни суийстеъмол қилишнинг, депутатларнинг халқдан узилиб қолишини, амалдорлар бюрократлашувининг олдини олади.

3. Демократия ва Шарқ

Миллий онгда туб элементлар мавжудки, улар ҳар бир халқнинг руҳи, менталитети, табиатини белгилайди ва, хусусан, шу халқнинг сиёсий тизимини ҳам белгилайди. Шулар ҳар бир халқ ўзи билган сиёсий ташкилотларни таштайди.

¹ Дарендорф Р. Дорога к свободе. // Вопросы философии. 1990. № 9. 91-стр.

Ғарбда бозор иқтисодиёти ва демократия институтлари қарор топиши жараёни бир неча асрларни ўз ичига олган. Агар АҚШда либерал - демократик институтларга асосланган республика тузуми XVIII асрда ўрнатилган бўлса, Францияда XIX аср охиридагина шаклланиб бўлди. Италия ва Германияга келсак, бу ерда демократия иккинчи жаҳон урушида кейинги батамом қарор топди, Юнонистон, Португалия ва Испанияда эса - бу жараён 70 - йилларнинг ўрталарида тугади.

Ғарбда демократия индивиднинг гуруҳдан устунлиги ғоясига асосланади. Бу ерда индивидуал эркинликлар ва ҳуқуқлар масаласи энг долзарб масала, Шарқда эса бошқача. Бу ерда кўпинча гуруҳ, жамоа манфаати ва ҳуқуқлари устун қўйилади.

Ҳар бир халқ менталитети ва жамият заминида муайян шароитларда бозор муносабатлари ва сиёсий демократия кадриятларини ўзлаштиришга тайёр элементлар мавжуд. Бу фикрлар Осий-Тинч океани минтақаси мамлакатлари ривож хусусиятларини кузатиш натижасида айtilган. Ушбу мамлакатларда жамоа ва поғоналашув кадриятлари ва қоидаларга боғлиқлиги кучли. Ғарб демократик моделидаги индивидларни жамият ва давлат таъсиридан ҳимоя қилишга уринишлардан фарқлича, масалан, япон модели «шахсни ўз - ўзини чеклаши», уни жиловлаш, уни жамият ва давлат манфаатлари тизимига уйғун киришини таъминлаш вазифасини қўяди. Бу ерда анъана ва замонавийликнинг ўзига хос синтезига эришилган. Модернизация жараёни ижтимоий-маданий ва сиёсий- маданий соҳалардаги энг муҳим анъаналарни сақлаган ҳолда амалга оширилган. Бу ерда монархия, бурҷ, келишув, жамоага содиқлик, шахс манфаатларининг гуруҳ манфаатларига бўйсуниш каби кадрятлар сақланган. Зиддиятларни ҳал қилишда патернализм руҳидаги норасмий механизмлар қўлланади, ёш-жинсдаги фарқлар ва ижтимоий ва касбий фарқлардаги тенгсизлик сақланади ва бундай ўзига хосликлар жуда кўп.

Юқорида айtilганлардан хулоса қилиш мумкинки, демократияни муглақо индивидуал эркинликка боғлаш хатодир. Худди шунингдек, бугунги кунда ислом маданияти мусурмон давлатларда демократик тартиботларни ўрнатишда энг катта тўсиқ деб ҳисоблаш ҳам хатодир. Туркия, Миер, Марокан, Малайзия каби давлатларнинг ижобий мисоллари мавжуд. Ислолда **фитна** - бирликни емириш хавфи ва **умма** - жамоа ролини таъкидлаш билан бирга **бидоат** - янгилашиш ҳам муҳим ўрин тутади.

Жамият замини, халқ менталитетида демократия кадриятлари, қоидалар, шартларини қабул қилиш ва қайта ишлаб чиқариш учун тайёр элементлар мавжуд бўлиши керак. Япония в.б. давлатлар тажрибаси кўрсатишича, бу ерда модернизация жараёни авторитар тартиботлар шароитида борган. Бу

ердаги иқтисодий ўсишни кучли марказлашган давлат таъминлаган. Давлат бозор иқтисодиёти муносабатлари ва қадриятларини қарор топтирувчи катализатор вазифасини ўтаган. Бу ерда бозор ва давлат иштироки ўртасида зарурий мувозанат, нисбат топилган.

Микродаражада жамоаларнинг анъанавий таркибларида аслида ички демократия амал қилади, уларда қарорлар қабул қилишнинг жуда самарали шакллари ва услублари мавжуд. Шунингдек, жамоа манфаатларини устун қўйишга мойиллик фуқароларнинг қонунни ҳурмат қилишларини ўзига хос қафолати бўлиб хизмат қилади, консенсусга эришишни оsonлаштиради. Бу ҳолда жамиятда мавжуд хилма - хил этник, конфессиянал, уруғ-қабилла в.б. гуруҳлар, бирликлар, алоқалар сиёсий маданиятнинг ягона бирлашиши, унинг қадриятлари, йўналишлари ва қоидалари қаторидан уйғун ўрин олиши мумкин. Шу маънода Японияни ёшиқ гуруҳлар очиқ жамияти деб баҳолади. Яъни, сиёсий макроструктура парламент демократияси, конституционализм, ҳуқуқий давлат, кўп партиявийлик ва демократиянинг бошқа белгилари кўринишида жамоа, коллективизм асослари сақланган ҳолда амал қилади.

Ўзбекистонда ҳам демократияга ўтиш ўзига хос йўлдан борилмоқда. Унда миллий анъаналар, урф-одатларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш, миллий давлатчилик анъаналарини асраб-авайлаб сақлаш ва ривожлантириш йўлидан шошилмасдан, изчил, босқичма-босқич борилмоқда.

Марказий Осиёда мамлакатни идора этишда қадимдан жамоатчиликнинг эркин фикрига алоҳида эътибор берилиб келинган. Халқнинг фикрини билиш, турли ижтимоий гуруҳлар ва табақалар билан бамаслаҳат иш юритиш - кўплаб ҳукмдорлар, беклар, ҳокимлар учун қонун-қоида ҳисобланган. Давлат ишлари жамоатчилик билан биргаликда, муросаюмадора, мурувват, бағрикенглик ва сабр-тоқатлилик билан юргизиб келинган.

Афсуски, шўро даврида ушбу қадриятларга жиддий пуғур етказилди. Мамлакатда бошқаришнинг бузуқ, маъмурий-бўйруқбозлик шакли вужудга келди. Бошқариш кўп ҳолларда ўзбошимчаликка ва бебошликка айланиб кетди. У бирёқлама тус олди. Бу тузум халқ ва ҳокимиятнинг, фуқаро ва давлатнинг оқилона ва уйғун муносабатларини йўққа чиқарди, халқни ҳокимиятдан, ҳокимиятни халқдан бегоналаштирди.

Бутунги кунда Ўзбекистонда миллий давлатчилик анъаналарини тиклаш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор берилганлиги тасодифий эмас. Чунки, кенгаш, маслаҳат, муросаюмадора, сабр-тоқатлилик бағрикенглик-мамлакатда ижтимоий

муаммоларни ҳал этишнинг ва демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қарор топтиришнинг зарурий шартидир.

Юқорида айтилган фикрлардан хулоса шуки, демократия барча муаммоларни ҳал қилиб берувчи сирли калит ёки «орзудаги жамият» эмас. Унинг тоталитаризм ва авторитаризмдан муҳим фарқи шундаки, у жамиятни ташкил этувчи озод ва эркин фуқароларнинг иродаси, манфаатлари, эҳтиёжларини кўплиги ва бир-бирига ўхшамаслигини эътироф этгани ва бу хилма-хилликни қадрлагани ҳолда фуқароларга келишув, ён босиш, муҳокама, мунозаралар учун расмий, очиқ, қонуний йўлларни очиб бериш ва кўпчиликка маъқул қарорларни ишлаб чиқишидадир. Демократик жамиятда инсон якка ҳоким ёки гуруҳ иродасига кўра эмас, ўз иродаси ва имкониятларига кўра ўз ҳаётини қуради ва фарзандлари ҳамда ўзининг бахти учун энг аввало ўзи замин яратади.

Таянч тушунчалар

Демократия, замонавий демократия, мумтоз либерализм демократияси, плюралистик демократия, репрезентатив демократия, партиципаторлик демократияси, Шарқона демократия.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсий тизимнинг қайси тури барқарорроқ, ҳаётийроқ ҳисобланади? Нима учунлигини тушунтириб беринг.
2. Ҳар қандай монархияни - тоталитар, ҳар қандай республикани - демократик тартибда асосланади, деб айта оламизми?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. - Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И. А. Амир Темур - фахримиз, гуруримиз. - Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-том, Т.: «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
6. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
8. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
9. Каримов И. А. Миллий мафкура - келажак пойдевори. Халқ сўзи. 2000 йил 7-апрел.

10. Каримов И. А «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман». - Фидокор. 2000 йил 8-июн.
11. Азизхўжаев А. А. Демократия - халқ ҳокимияти демакдир. - Т., «Ёзувчи», 1996.
12. Жўраев Н., Файзуллаев Т. Тараққиётнинг «Ўзбек модели». Жамият ва бошқарув. 1998. 1-сон.
13. Темур тузуклари. - Т., «Фан», 1990.
14. Пугачев В. Л., Соловьев А. И. Введение в политологию. М., 1999.
15. Ильин М. В., Мельвиль А. Ю., Федеров Ю. Е. Демократия ва демократизация. Полис. 1996. № 5.
16. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? Полис, 1999, № 1.
17. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. - М.: 1999.

6-мавзу. Мустақиллик ва Ўзбекистонда демократик жамиятга ўтиш жараёни

Режа:

1. Мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлган давлатларда сиёсий ўтиш даврининг зарурлиги.
2. Ўзбекистонда ўтиш даврининг бошланиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Ўтиш даврида демократик жараёнларни шакллантириш асосида фуқаролик жамиятини қуришнинг негизларини вуъжудга келтириш жараёнлари.

1. Мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлган давлатларда сиёсий ўтиш даврининг зарурлиги

Мамлакатлар тараққиёт тажрибалари кўрсатмоқдаки, мустақилликни қўлга киритган давлатлар ўзларининг юксак даражаларига бирданига эмас, балки маълум бир тарихий босқичларни босиб ўтганлар. Ана шу босқичларнинг биридан иккинчисига ўтишларида, албатта, ўз бошларидан маълум бир оралиқ босқични босиб ўтганлар. Бундай босқич барча мамлакатлар учун умумий қонуният ҳисобланиб, политологияда ўтиш даври дейилади.

Хўш, ўтиш даври нима учун умумий қонуният ҳисобланади? Чунки мамлакатнинг бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтиши жуда мураккаб жараён ҳисобланади. Бу давр эскининг ўлиши, янгининг шаклланиши билан боғлиқдир. Бу жараёнда тараққиёт талабларига жавоб бермаётган, давлат сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча механизмларини тугатиб, унинг ўрнига тараққиёт эҳтиёжларига жавоб берадиган янги механизмларни шакллантириш жараёнлари кечади.

Ўтиш даврининг зарурлиги ва унинг ўта мураккаб муаммоси — бу эски тузум, унинг тартиб қоидалари, анъаналар, бошқарув тизими, маънавий-мафкуравий салоҳияти ва дунёқарashi билан яшаган аҳолини тубдан янги шаклланаётган тузумга ўрганиш, мослаштириш, яна ҳам аниқроғи, уларни кўникиши билан боғлиқдир.

Бугунги кунда дунёнинг тараққий қилган мамлакатлари тажрибалари кўрсатмоқдаки, улар қандай тарихий босқичларни босиб ўтмасинлар, уларнинг бугунги юксак даражага, аҳолининг фаровонлигига эришишларини таъминлаган асосий

омил — демократик тараққиёт йўлини танлаганлиги ва эга бўлгандир.

Ўтиш даври тараққиётнинг алоҳида босқичи эмас, балки демократик тамойилларга асосланган жамиятни вужудга келтириш учун зарур бўлган, заминларни тайёрлаш учун зарур бўлган оралиқ муҳлат ҳисобланади.

Маълумки, демократия фақат моддий ва маънавий тараққиёт омили бўлибгина қолмасдан, шунинг билан бирга, шу жамият инсоннинг ўз-ўзини англаштиши, қадр-қимматини таъминлашни ҳам кафолатлайди.

Демократия тамойилларни таъминлаган ва тараққиётга эришган бир қатор мамлакатларнинг тажрибаларидан маълумки, бу жамиятта ўтишнинг асосан учта йўли вужудга келди. Уларнинг биринчиси классик йўл ҳисобланади. Ўтиш даврининг бу йўлининг хусусияти шундаки, у узоқ тарихий даврда амалга ошади ва мамлакат иқтисодий ҳаётида хусусий мулкчилик етакчи ўрин эгалайди. Бу аҳолининг хоҳиш иродасидан ва моддий аҳолининг мураккаб ҳолатига тушишидан қатъий назар, уларни шаклланаётган тартибга ўрганиш ва кўнишга мажбур қилиб боради.

Шунинг учун бу йўлни ўз бошидан кечирган Оврупа мамлакатларида жуда катта сиёсий бурҳонлар, инқилоблар содир бўлган эди. Бу йўлдан борган мамлакатлар 2, -2,5 асрдан иборат бўлган ўтиш даврида демократик кадриятларни шакллантирдилар ва юксак тараққиёт даражаларига кўгариддилар.

Ўтиш даврининг иккинчиси инқилобий йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, давлат ҳаётида вужудга келтирилган иқтисодий салоҳият, фан, техника ва технология имкониятлари ҳамда аҳоли турмуш тарзининг нисбатан юқори даражасига эришилганлиги асосида мамлакат сиёсий ҳокимияти бир тизимдан иккинчисига ўтади. Яъни эски ҳокимият ва бошқарув ўрнига янгиси, хусусан демократик тамойилларни таъминлашга йўналтирилган ҳокимият ўрнатилади. Бу ўз навбатида мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий-маърифий соҳаларининг жадал суратлар билан ўзгаришига олиб келади. Инқилобий йўл учун асосий шарт шуки, бунда демократик тамойилларнинг бир қатор куртаклари, албатта, эски тизим шароитида шаклланаётган бўлишидир. Хеч бўлмаганда ана шу шароитнинг вужудга келиши зарурдир. Ўтишнинг бу йўлини собиқ жаҳон социализм тизимига кирган Оврупанинг айрим мамлакатлари ўз бошидан ўтказмоқдалар. Тўғри, уларнинг айримларида бу жараён ўта мураккаб кеч-

моқда. Муҳими, ана шу мураккаб ҳолатларга қарамасдан, демократик жараёнлар ривожланиши учун имкониятлар вужудга келмоқда.

Ўтиш даврининг **учинчи** йўли, босқичма-босқич ёки эволюцион йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, ҳокимият қўлга ўтач, унинг эски механизмлари бирдан йўқотилиб юборилмасдан, аста-секинлик билан тугатилиб борилади, уларнинг ўрнига янгилари вужудга келтирилади. Сиёсий соҳада амалга ошириладиган ана шу тадбирларга мос равишда янги иқтисодий тизим ва маънавий-мафкуравий салоҳият шакллантирилади.

Хўш нима учун аста-секинлик билан **ўтиш** зарурияти туғилади? Чунки, мустақиллик туфайли ўтиш даври бошланиши янги сиёсий тизимнинг иқтисодий заминлари, халқнинг моддий даражалари бир томондан заиф бўлса, иккинчи томондан эски тузумга мослашган бўлади. Бундан ташқари халқнинг дунёқараши, моддий бойликларни яратишга бўлган муносабатларида эски тузум асоратлари кучли бўлади. Ана шу сабабларга кўра, ўтишнинг эволюцион йўлида, эскиларидан ҳам уддабуронлик билан фойдаланилади ва янгиси вазминлик билан яратилади.

Ўтишнинг эволюцион йўлининг ижобий томони шундаки, халқни янги сиёсий ва иқтисодий ҳаётга аста-секинлик билан «мослаштирилиб» борилади. Бу эса, жамиятда содир бўлиши мумкин бўлган социал «портлашларнинг» олдини олиш, қарама-қаршилиқларни бартараф этиб бориш имкониятини яратиб беради.

Тажриба кўрсатмоқдаки, мустамлака ва ярим мустамлакада бўлган мамлакатларнинг қайси бири ўтишнинг учинчи, яъни эволюцион йўлини танлаган бўлса, улар ўз олдига қўйган мақсадларига эришиб келмоқдалар. Бундай мамлакатларнинг қайси бири ўз мустақиллигини қўлга киритандан кейин, янги жамиятга ўтишнинг инқилобий йўлидан борган бўлсалар, уларда катта социал «портлашлар» содир бўлмоқда. Бунинг оқибатида жамият гуруҳларга бўлиниб, улар ўртасида ҳокимият учун курашлар содир бўлмоқда ва фуқаролар урушлари вужудга келмоқда.

Ўтишнинг у ёки бу йўлини танлашда умумий қонуниятлар билан бирга ҳар бир мамлакат ва миллатларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш ҳам катта амалий аҳамиятга эгадир. Шу маънода биронта мамлакатта бошқа мамлакатларнинг тажрибаларини айнан тадбиқ қилиб бўлмайди. Аммо, уларнинг барчаси учун ўтиш даврининг зарурлиги умумий қонуният ҳисобланади.

2. Ўзбекистонда ўтиш даврининг бошланиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон сиёсий мустақиллигини қўлга киритишнинг ҳуқуқий асосларининг яратилиши Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида 20-июн 1990 йил қабул қилинган «мустақиллик декларацияси»нинг қабул қилиниши билан бошланди. Унинг ўз сиёсий мустақиллигини тўла қўлга олиши, ҳамда янги жамиятга ўтиш даври 1991 йилнинг 31 августида Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари ўтказилган олтинчи сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти»нинг эълон қилиниши ва «Ўзбекистон республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши Ўзбекистоннинг амалда ўз мустақиллигини ва сиёсий ҳокимиятни қўлга киритганлиги билан характерланади.

Ўзбекистоннинг ва МДХнинг бошқа давлатларида янги жамиятга ўтиш бир қатор хусусиятларга эга. Жумладан, ўтиш даврининг классик йўлини ўз бошидан кечирган мамлакатларнинг аксарият қисми ўз мустақиллигига тўла эга бўлган ҳолатда, янги жамиятга ўтиш жараёнини амалга оширган эдилар. Ўтишнинг инқилобий йўлидан борган мамлакатлар эса, жаҳон социализм тизими барбод бўлиши ва уларнинг мустақил йўлни танлаши билан бошланган эди. Ўзбекистон эса амалда собиқ марказга қарам ҳолатидан, мустақилликка эришиш билан ўтиш даври бошланган.

Ўзбекистон учун сиёсий ўтишнинг мураккаблиги шунда эдики, давлат ҳокимияти, бошқарув тизими ва бошқа институтлар собиқ марказ томонидан вужудга келтирилган ва тоталитаризм тизими ўзининг тўла ҳукмронлигини ўрнатган эди. Бу тизимни бир «зарба» билан тугатиш, яна ҳам аниқроғи қонунларни бугун қабул қилиб, эртага улар асосида демократик жамиятга ўтиш мумкин эмас эди. Чунки тоталитаризм тизими қудратли куч сифатида ўз таъсирини барча соҳаларга ўтказиб, жамиятда амалда системага айланган эди. Бундан ташқари аҳолининг ҳам тоталитаризм иллатларидан қутилиши янги дунёқараш ва тартиботларга қўниқиб боришини таъминлаш мураккаб эди. Боз устига мустақилликнинг дастлабки йилларида қарамлик ҳолатига тушиб қолиш хавфи бутунлай тугамаган эди.

Ана шундай вазиятда демократик жамиятга ўтишнинг энг мақбул йўлини танлаш зарур эди. Республикамиз президентининг бу мураккаб ҳолатдан чиқиб кетиш борасида танлаган эволюцион йўли ўзининг тўғри эканлигини ўтган давр ичидан амалга оширилган ишлар натижалари тасдиқлади.

Ўзбекистонда танланган эволюцион йўлнинг муваффақияти шундаки, унга биноан ўтиш даври бошланган пайтда давлат ҳокимиятининг айрим механизмларидан, айниқса унинг кадрлар салоҳиятидан ҳам унумли фойдаланилди. Бу эса янги қурилмақчи бўлган демократик жамиятнинг кадрларини давлат ҳокимияти механизмларини вазминлик билан аста-секин шакллантириш имкониятини берди.

Ўзбекистонда ўтиш даврида амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар кўлами тўғри белгилаб олинди. Ўтиш даври шунинг учун ҳам умумий қонуниятки, у эски умри тутаган жамият асоратларига билан янги қурилмақчи бўлган жамият барҳам беради. Ўтиш даврида янги жамиятнинг механизмлари ва асослари вужудга келтирилади. Хусусан, *сиёсий соҳада* бу даврда эски давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими тугатилади, янги жамиятнинг ҳуқуқий базалари вужудга келтирилади ва шу асосда давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими шакллантирилади: Иқтисодий соҳада, демократик жамиятнинг асосий шартини бўлган эски иқтисодий тизим тугатилади. Инсоннинг манфаатларига хизмат қилувчи, унинг қобилиятини юзага чиқарувчи ва эркин фаолият курсатишни таъминловчи бозор муносабатларига ўтишнинг шарт-шароитлари, ҳуқуқий асослари яратилади ва аста-секин уларни реал ҳаётга тадбиқ қилиш амалга оширилади. Маънавий-мафкуравий соҳада ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилади. Жумладан эски тузумга хизмат қилган, инсонларнинг онги ва қалбига зўравонлик билан киритилган тоталитар мафкура ва дунёқарашдан озод бўлинади ва янги демократик жамиятнинг маънавий-мафкуравий салоҳияти вужудга келтирилади. Жамиятда турли фикрлик тамойилининг устивор бўлишига эришилади.

Кўриниб турибдики, ўтиш даври ниҳоятда мураккаб босқич ҳисобланади. Унинг моҳияти ва вазифаларини теран англаш, ҳамда шу асосида фаолият кўрсатиш кутилган мақсадга эришишнинг гарови ҳисобланади.

Мамлакатимизда ўтиш даврида ва амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар изчиллик билан реал ҳаётга тадбиқ қилинмоқда. Энг асосийси, демократик жамиятга ўтиш учун

зарур бўлган ўтиш даврининг биринчи навбатдаги асосий вазифалари ва иккинчи навбатдаги вазифалар йўналишлари тўғри белгилаб олинди. Улар мавҳум ҳаёллар асосида эмас, балки президент томонидан ишлаб чиқилган аниқ концептуал назариялар асосида амалга оширилмоқда. Айниқса бу концепциядаги давлатнинг бош ислоҳотчилик роли зарур эканлигининг илмий асослашиши жуда катта амалий аҳамиятга эга бўлди. Чунки ўтиш даврида давлат жамият ҳаётининг жиловини қўйиб юбориши қўлга киритилган мустақилликни ҳам хавф остига қўйиши мумкин эди.

Давлат мамлакатда амалга ошириладиган ислоҳотларга бошчилик қилмас экан, мамлакатда гуруҳбозлик, манфаатларни ҳимоя қилиш баҳонасида турли зиддиятларнинг вужудга келиш хавфи мавжуд бўлиши ҳам мумкин эди. Бундай ҳолат МДХ мамлакатларнинг кўпчилигида содир бўлганлиги фикримизга ёрқин мисол ҳисобланади.

Бундан ташқари, демократик жамиятнинг вужудга келиши давлатнинг «йўқ» бўлиши эмас, балки унинг механизмларининг табиий ишлаш тизимига ўтишини билдиради. Шу маънода ҳам ўтиш даврида унинг ислоҳотларда ўрни ва ролининг сақланиб қолиши мамлакатда содир бўлиши мумкин бўладиган турли салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун амалий аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистонда таъланган ўтишнинг эволюцион йўли бугунги кунда жуда катта назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам уни жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари ўрганмоқдалар ва ўзлари учун мақбул бўлган томонларини қабул қилмоқдалар.

3. Ўтиш даврида демократик жараёнларни шакллантириш асосида фуқаролик жамиятининг негизларини вужудга келтириш йўллари

Демократик жамият халқнинг ҳокимият фаолиятида иштирок этишини таъминлашга қаратилган. Аммо, бу вазифани осонлик билан амалга ошириб бўлмайди. Чунки юқорида таъкидланганидек, эски тузум асоратларидан қутилиш ва янги жамиятнинг ҳуқуқий, иқтисодий базаларини ва маънавий-мафкуравий салоҳиятини вужудга келтириш, ҳамда демократик жараёнларнинг бошланишига эришиш катта фаол меҳнат қилишни талаб этади.

Айниқса, демократик жараёнларни амалга оширилишида изчиллик талаб этилишини эсда сақлаш лозим. Чунки демократик

жамият қонунлар устиворлигини таъминлаш билан белгиланади. Қонунлар бузилган, улар назар-писанд қилинмаган ҳар қандай ҳолатларда демократия бўлмайди, балки зўравонлик вужудга келади.

Демократик жамият учун зарур бўлган барча имкониятлар ўтиш даврида яратилади. Барча соҳаларда демократик тамойиллар босқичма-босқич амалга оширилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтиш даврининг муҳлатини ва вазифаларининг амалга оширганлик даражаларини мамлакатда демократиянинг умум эътироф этилган тамойилларнинг қай даражага эришганлиги белгилаб беради.

Демократик жамият ҳам ўз навбатида фуқаролик жамиятига ўтишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Фуқаролик жамияти инсониятнинг идеали бўлиб, у сиёсий қарашлар тарихида алоҳида ўринни эгаллаб келмоқда.

Фуқаролик жамияти тўғрисида Аристотел ва Платон, Кант, Гегель ўз асарларида фикрларини баён этганлар. Жумладан Аристотел жамиятни бошқаришда унинг қонуний асосларида асосий эътиборни қаратган.

Буюк бобомиз Абу Наср Фаробий давлат ва жамиятни бошқариш масалаларини таҳлил қилган. Хусусан у ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида фаолиятнинг тузиллини тўғрисида, фозиллик ва жоҳиллик сабаблари, фозиллар шаҳри ҳокими, унинг фазилатлари тўғрисида қимматли фикрларни билдирган.

Адолатли жамият ва уни бошқариш масалалари Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва Алишер Навоий ҳам ўз асарларида кенг эътиборларини қаратганлар.

Уларнинг билдирган фикрлари фуқаролик жамиятини қуришда катта аҳамиятга моликдир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда демократик жараёнларни ривожлантириш асосида мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуриш борасида назарий ва амалий ишлар бажарилди. Шу жумладан фуқаролик жамиятининг моҳияти ва уни ривожлантириш масалалари тўғрисида Президент И.А. Каримов томонидан билдирилган фикрлари моҳияти жиҳатдан теран ва жуда бой, ҳаётийлиги билан алоҳида аҳамиятга моликдир. У Ўзбекистоннинг фуқаролик жамиятини қуришга интилаётганлигини таъкидлаб, бу жамиятнинг маъносини характерлаб: «бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа

тошпириш, яъни ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир», — деб кўрсатди.

Фуқаролик жамияти қурилиши жараёнида давлат икки хил йўл билан, яъни жамият ҳаётининг қонуний асосларини яратиш, ҳамда қатъий назорат ўрнатиш орқали яратувчилик ишларини амалга оширишга шарт-шароит тайёрлаб беради. Фуқаролик жамиятида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари умуммиллий манфаатларга дахлдор энг муҳим вазифаларнигина амалга оширади. Мудофаа, давлат хавфсизлиги, ташқи сиёсат, пул-молия ва солиқ тизимини шакллантириш, қонунчиликни ривожлантириш шулар жумласидандир.

Ўзбекистонда демократик жараёнларни такомиллаштириш ва фуқаролик жамиятини қуришда ўз-ўзини бошқаришнинг энг муҳим имкониятларидан бири бўлган маҳалланинг роли ниҳоятда каттадир. У ўзбек халқининг энг муҳим қадриятларга айланган ва миллий давлатчилигимиз ривожланишига ўзининг катта таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Демократик жамиятни қуриш жараёни ва жамият ижтимоий тузилишида, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар, миллий муносабатлар, оила-турмуш муносабатларида ҳам муайян ўзгаришлар билан характерланади. Давлатнинг ўрни ва мавқеига янгича қарашнинг амалда жорий этилиш билан ижтимоий муносабатларда инсон ва умуминсоний тамойиллар, қадриятларга алоҳида аҳамият берила бошланди. Сиёсий, иқтисодий ва молиявий ислохотлар ижтимоий муносабатларда ҳам демократик тамойилларнинг устиворлиги таъминланади.

Худди ана шу ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш орқали фуқаролик жамиятига ўтила борилади.

Фуқаролик жамияти инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатларининг устиворлиги тамойилига асосланади. Ҳар қандай қонун ҳаракат соҳасидан қатъий назар, ишлаб чиқиляётган ва муҳокама этиляётган пайғида, шунингдек, уни амалда таъминлашда инсон манфаатлари, ҳуқуқларига қанчалик мос тушиш даражасига қараб, ҳуқуқий давлатга эришиш мумкин. Фуқароларнинг қонун билан яшаши ҳаётий заруриятга айланиши ва жамият ҳаётининг табиий ишлаш тизими вужудга келиши фуқаролик жамиятининг асосий мезонларидан бири сифатида вужудга келади.

Ўзбекистонда демократик тамойилларнинг шаклланиб бораётганлиги мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуриш учун мустаҳкам замин тайёрламоқда. Мустақиллик йилларида давлат

ҳоқимияти тизимини, иқтисодий ва маънавий-маърифий соҳаларда демократик жараёнларни ривожлантириш тараққиётимизни таъминлашнинг асосий омилига айланди. Уларни изчиллик билан давом эттириш эса фуқаролик жамиятини қуриш имкониятини яратади.

Таянч тупунчалар

Мустамлака, ярим мустамлака, ўтиш даври, ўтиш даврининг: классик (анъанавий), инқилобий эволюцион шакллари, умумий қонуният. Эскининг ўлиши ва янгининг пайдо бўлиши, Ўзбекистоннинг эволюцион йўли, Ўзбекистонда ўтиш даври, тоталитаризм, демократия, МДХ давлатлари, давлат бонн ислохотчи, маҳалла, фуқаролик жамияти, қонун устиворлиги.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Ўтиш даври нима учун ҳамма мамлакатлар учун умумий қонуният ҳисобланади?
2. Демократик жамиятга ўтишнинг нечта йўли бор ва улар қандай хусусиятларга эга?
3. Мустақил Ўзбекистонда ўтиш даври қачон ва қандай ҳужжатларнинг қабул қилиниши билан бошланган?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992 й.
2. Каримов И. А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. -қаранг Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993 й.
3. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995 й.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1998 й.
5. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
6. Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. Т., «Ўзбекистон», 1996 й.
7. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998 й.
8. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999 й.
9. Аристотель. Политика. Соч. Т. Ч. М. Мысль, 1983 й.
10. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. Т., Халқ мероси, 1993 й.
11. М. Бобур. Бобурнома. Т., 1989 й.
12. Низомудмулк. Сиёсатнома ёки сиярулмулк. Т., «Адолат», 1997 й.
13. Темур тузуклари. Т., 1991 й.
14. Отамуродов С., Эргашев И., Акромов Ш., Қодиров А. Политология (ўқув кўланмаси). Т., «Ўзбекистон», 1999 й, 220-249 бетлар.

7-мавзу. Сиёсий ҳокимият

Режа:

1. Ҳокимият тушунчаси.
2. Ҳокимиятнинг тузилиши ва кўринишлари.
3. Ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари.

1. Ҳокимият тушунчаси

Ҳокимият тушунчаси сиёсий фан категориялари тизимида марказий ўринни эгаллайди. Энергия тушунчаси физикада, пул тушунчаси иқтисодий назарияда қандай ўринни эгалласа, бу тушунча ҳам сиёсий фанда худди шундай ўринни эгаллайди.

Ҳокимият - энг сирли, мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий ҳодисадир. Уни тушунтиришда илмий адабиётларда хилма-хил ёндошувлар, талқинлар, таърифлар мавжуддир. Биз кўйида ҳокимият тушунчасига оид энг муҳим ёндошувларни кўриб чиқамиз.

1. Ҳокимиятнинг кенг тарқалган таърифларидан бири-**позитив-социологик** талқиндир (немис социологи М. Вебер). Бу талқинда ҳокимият бирор индивиднинг муайян ижтимоий шароитда бошқа индивидга ўзининг иродасини ўтказиш қобилияти сифатида тушунилади. Ҳокимият муносабатларининг асосини ўзаро таъсир доирасига киришиш муносабатлари ташкил этади. Бундай муносабатлар ҳокимият субъекти ва объекти ўртасида қарор топади.

2. Ҳокимиятнинг **телеологик** (мақсад нуқтаи назаридан) талқини (Б. Рассел). Бу талқинда ҳокимият муайян мақсадга эришиш, кўзда тутилган натижаларга эга бўлиш қобилияти сифатида тавсифланади. Қисқа қилиб айтганда, ҳокимият - бу кўзланган мақсадларни рўйбга чиқаришдан иборатдир.

Телеологик таърифда ҳокимият кенг маънода талқин этилади. Бунда ҳокимият нафақат кишилар ўртасидаги муносабатларни, балки инсоннинг атроф-муҳит билан, табиат билан ўзаро алоқаларини ҳам ўз ичига қамраб олади.

3. **Бихевиористик** талқин. Бу талқинда ҳокимият субъект хулқ-атворининг махус тури сифатида олиб қаралади. Бунда бировлар буюрадилар, бонқалар эса бўйсундилар.

Бихевиористик ёндошув ҳокимиятни тушунишни индивидуаллаштиради, уни реал шахсларнинг ўзаро ҳаракатидан иборат деб қарайди.

Ҳокимиятнинг кенг тарқалган бихевиористик талқинини америка олими Г. Лассуэл таклиф этган. У ҳокимиятнинг пайдо бўлиши учун дастлабки импульсларни индивидга инсонга хос бўлган ҳокимиятга интилишлик (ирода) ва «сиёсий энергияга» эгаллик қилишлик беради, деб ҳисоблайди. Инсон ҳокимиятда

ҳаётни яхшилаш: бойлик, обрў орттиришни, эркинликка, хавфсизликка ва ҳоказаларга эришиш воситаларини кўради.

Шу билан бирга, ҳокимият - бу уни эгаллаш билан хузурланишга имкон берадиган мақсад ҳамдир. Сиёсий ҳокимият сиёсий кучлар интилишларининг тўқнашуви, баланси, мувозанати сифатида қарор топади. Сиёсий кучлар мувозанатининг бузилиши эса жамиятда инқирозлар ва ихтилофларга олиб келади.

4. Ҳокимиятнинг **психологик** талқини (З. Фрейд, К. Густав Юнг, К. Хорни). Бу талқин ҳокимиятни реал индивидларнинг хулқ-атвори сифатидаги бихевиористик тушунишдан келиб чиқиб, ушбу хулқ-атворнинг субъектив томонини, кишилар онги ва руҳиятида илдиз отган ҳокимиятнинг маънаини очиб ташлашга уриниб кўради. Бу хилдаги энг кўзга кўринган йўналишлардан бири-психоанализдир. У ҳокимиятга интилишни ва айниқса уни эгаллашни жисмоний ёки маънавий заифликни субъектив компенсация қилиш вазифасини бажарадиган психик энергия сифатида талқин этади. Ҳокимият иродаларнинг ўзаро ҳаракати-бировларнинг буйсеунишга, бошқа бировларнинг «Ихтиёрий кўшилишга» тайёргарлиги сифатида вужудга келади. Фрейднинг эътироф этишича, инсон психикасида шундай тузилмалар борки, улар шахсий ҳимояланганлиги ва тинчлиги учун қўлиқ эркинлигини афзал кўришга мойиллик тугдиради.

Умуман, психологик ёндошув ҳокимият механизмлари мотивларини буйруқ бериш-итоат этиш муносабати сифатида очиб беришга ёрдам беради.

5. Ҳокимиятнинг **тизимли** талқини. Бу талқин ҳокимиятнинг бихевиористик ва психологик таърифларидан фарқ қилади. Агар бу икки йўналиш реал кузатишларга таяниб ҳокимиятни тушунишда қуйидан юқорига, индивидлардан жамиятга қараб боришни талаб қилса, тизимли усул эса ҳокимиятни индивидуал муносабатлардан эмас, балки социал тизимдан ҳосил бўлганлигидан келиб чиқади. У ҳокимиятни тизимнинг қабул қилган жамоа мақсадларини рўёбга чиқаришга йўналтирилган мажбуриятларни унинг элементлари томонидан бажарилишини таъминлаш қобилияти сифатида олиб қарайди. Тизимли ёндошувнинг айрим вакиллари (К. Дойч, Н. Луман) ҳокимиятни гуруҳий ихтилофларни тартибга соладиган ва жамиятнинг бирлашишини таъминлашга имкон берувчи социал муомала воситаси сифатида ифодалайди.

6. Ҳокимиятнинг **тузилмавий-функционал** талқини (америка социологи Т. Парсонс). Бу талқин ҳокимиятни тенг бўлмаган субъектларнинг муносабати, социал ташкилотнинг хусусияти сифатида, инсонлар бирлигининг ўзини ўзи ташкил этиш

уюштириш, сафарбар қилиш услублари сифатида олиб қарайди. Инсоннинг жамоа бўлиб яшашини, кўп кишиларнинг биргаликдаги ҳаётини ҳокимиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Жамият турли элементлардан иборат бўлган яхлитликдир. Унинг ўзи куйидан юқорига қараб тузилади, бошқарадиган ва ижро этувчи социал ролларни табақалаштиради. Ҳокимият — бу ресурсларни, таъсир кўрсатиш воситаларини сафарбар қилишга имкон берувчи социал мақомлар, ролларнинг хусусиятидан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, ҳокимият-раҳбар лавозимларни эгаллаш ва муайян функцияларни бажариш билан боғлиқ фаолиятдир. Раҳбар лавозимлар эса оқилона ва нооқилона чора-тадбирлар, рағбатлантириш ва жазолаш ёрдамида кишиларга таъсир қилиш имконини беради.

7. Реляцион (фр.-муносабат) таъриф. Бу таъриф ҳокимиятнинг икки шерик ўртасидаги муносабат сифатида олиб қарайди. Бунда улардан бири иккинчисига белгиловчи таъсир кўрсатади. Бу ҳолда ҳокимият унинг субъекти ва объектининг ўзаро ҳаракати сифатида намоён бўлади, субъект муайян воситалар ёрдамида объектни назорат қилади.

Ҳокимиятнинг энг муҳим талқинлари, ёндошувлари ана шулардан иборатдир. Бу талқинлар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Уларга диққат эътиборни қаратиш ҳокимият назариясини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишнинг зарур шартидир.

2. Ҳокимиятнинг тузилиши ва кўринишлари

Ҳокимият - яхлит ва бир бутун ижтимоий ҳодисадир. Бу эса унинг муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигини инкор этмайди.

Ҳокимият-бир қатор тузилмалардан иборат бўлган ижтимоий ҳодисадир. Унинг таркибига субъект, объект ва ресурслар киради.

Ҳокимиятнинг асосий таркибий қисмларидан бири - субъект (актор) дир. У ҳокимиятнинг бевосита ташувчисидир.

Субъект-ҳокимиятнинг фаол, йўналтирувчи қисмидир. У алоҳида инсон, социал гуруҳ, кишиларнинг бирлиги, мисол учун халқ ёки жаҳон ҳамжамияти, давлат институтлари, сиёсий партиялар бўлиши мумкин. Бироқ, ҳар қандай инсон ҳокимиятнинг субъекти бўлавермайди. У ҳокимият субъекти бўлиши учун қатор сифатларга эга бўлиши зарур. Авваламбор, бу ҳокимликка ҳоҳиш-истак, кўрсатмалар ёки буйруқларда кўринадиган ҳокимлик қилиш иродасидир. Кўпчилик кишилар ҳокимиятга эгаллик қилишдан руҳий қониқиб ҳис этмайдилар. Улар учун ҳокимият ўз-ўзидан бўлиқ ҳисобланмайди. Кўплар агар ҳокимият турли имтиёзларни олиш учун кенг имкониятлар очиб бермаганда умуман раҳбарлик лавозимларидан ва улар билан боғлиқ бўлган маъсули-

ятдан ўзларини олиб қочган бўлур эдилар. Улар учун ҳокимиятга ингилиш инструментал характерга эга, яъни бошқа бир мақсадларга эришиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ҳокимият субъекти раҳбарлик қилишга ҳоҳиш истақ ва масъулиятни ўз бўйнига олишликдан ташқари у билимдон бўлиши, ишнинг маъно-мазмунини, қўл остидагиларнинг ҳолати ва кайфиятини билиши, ресурслардан фойдалана олиши, обрў-эътиборли бўлиши даркор. Жамият учун ҳокимият субъектининг уюшқоқлиги муҳим аҳамиятга эга. Албатта, ҳокимиятнинг реал ташувчиларини ушбу сифатлар билан бир хил даражада таъминланган деб бўлмайти.

Ҳокимиятнинг субъектлари мураккаб, кўп даражали характерга эгадирлар. Унинг бошланғич акторлари- индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар, иккинчилари-сиёсий ташкилотлар, энг юқори даражадаги субъектлари-сиёсий элиталар ва етакчилардир. Ушбу даражалар ўртасидаги алоқалар доимо бир текисда ва силлиқ бўлавермайти. Бу алоқалар бузилиши ҳам мумкин. Масалан, етакчиларнинг оммадан, ҳатто ўзининг партиясидан ҳам узилиб қолиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради.

Ҳокимият субъекти объект билан ўзаро муносабатларида биринчи даражали роль ўйнайти. У ҳокимият муносабатларини кўрсатмалар (буйруқ) орқали ифодалайти. Бу кўрсатмаларда ҳокимият объектнинг худқ-атвори, буйруқни бажарганлик ёки бажармаганлик учун рағбатлангирувчи ва жазолаш чоралари кўзда тутилади. Ижро этувчиларнинг муносабати буйруқдаги мавжуд талабларнинг характерига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Объект - ҳокимиятнинг иккинчи муҳим элементиدير. У ҳокимият субъекти қарорларининг бевосита бажарувчисиدير. Объект ҳам, худди субъект сингари ҳокимиятнинг ажралмас таркибий қисмиدير. Бу элементсиз ҳокимиятни тасаввур этиб бўлмайти. Ҳокимият объектини куйидагилар: индивид, социал гуруҳ, синф, жамият ташкил этади.

Ҳокимият объектининг сифати, фаоллиги жамиятнинг сиёсий маданияти билан белгиланади. Бу маданият қанчалик юқори бўлса мустабид тузумга эҳтиёж шунчалик кам бўлади.

Ҳокимиятнинг асосини ёки манбаини ресурслар ташкил этади. Бу ресурслар ҳокимият субъекти томонидан ҳокимият объектга илгари сурилган вазифага эришиш мақсадида таъсир кўрсатиш учун фойдаланилади. Ресурслар кишиларни рағбатлангириш, жазолаш ёки ишонгиришда қўлланилиши мумкин.

Ҳокимият ресурслари ҳилма-хилдир. Улар илмий адабиётларда бир неча турларга, авваламбор утилитар, мажбурловчи ва меъерий ресурсларга бўлинади.

Утилитар ресурслар - бу кишиларнинг кундалик эҳтиёжлари ва талабларини қондириш билан боғлиқ бўлган моддий ва

бошқа ижтимоий воситалардир. Бу воситалардан кишиларни рағбатлантириш учун ҳам, жазолаш учун ҳам фойдаланилади.

Мажбурловчи ресурслар - бу маъмурий жазолаш билан боелиқ бўлган воситалардир. Бу воситалардан одатда утилитар ресурслар иш бермай қолган пайтда фойдаланилади. Бунга иқтисодий санкциялардан хайиқмайдиған (иш ташловчилар) ишгирокчиларини судда таъқиб этишни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Меъърий ресурсларга - инсоннинг ички дунёси, қадриятлар ва хулқ-атвориға таъсир кўрсатувчи воситалар киради. Улар буйсуновчиларға раҳбар ва ижро этувчилар манфаатларининг умумийлигини тушунтиришиға, ҳокимият субъекти ҳаракатларининг маъқуллашишини, унинг талаблари қабул қилинишини таъминлашға қақирландир.

Илмий адабиётларда ҳокимиятнинг ресурсларини инсон ва жамият фаолиятининг муҳим соҳалари - сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, социал, маданий-ахборот, куч ишлатувчи соҳаларға биноан туркумлаштириш ҳам кенг тарқалғандир.

Сиёсий-ҳуқуқий ресурслар - бу ижтимоий тартибни, ҳавфсизликни, барқарорликни, фуқароларнинг тинч-осойишталигини, жамиятнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини таъминловчи воситалардир. Бу воситаларға дастурий ҳужжатлар, Конституция, қонунлар ва уларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалға ошириш билан боелиқ бўлган муассасалар киради.

Иқтисодий ресурслар - бу ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқариш ва истьемол қилиш учун зарур бўлган моддий бойликлар, уларнинг умумий эквиваленти сифатида пуллар, техника, унумдор ерлар, ерости қазилма бойликлари ва ҳоказолардир.

Социал ресурслар - социал стратификациядаги социал мақом ёки ранг, ўриннинг амалға оширилиши ёки пасайиши қобилиятидир. Бу ресурслар қисман иқтисодий ресурсларға мос келади. Масалан, даромад ва бойлик иқтисодий ресурслар бўлиши билан бирға социал мақомни ҳам тавсифлайди. Бирок, социал ресурсларға лавозим, обрў, маълумот, медицина хизмати, ижтимоий таъминот каби кўрсаткичлар ҳам киради.

Маданий-ахборот ресурслари - билим ва ахборот, ҳамда уларни олиш ва тарқатиш воситалари: фан ва таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқалардир. Таниқли америка олими О. Тофлдернинг эътирофи этишича, XX аср охири - XXI асрнинг бошларида билим ва ахборот ҳокимиятнинг муҳим ресурсига айланади. Ҳозирги кунда постиндустриал мамлакатларда билим ва ахборот ҳокимият амал қилишининг белгиловчи омилға айланғандир. Анъанавий куч ва бойлик ўзининг илгариги таъсирини

йўқотмоқда. Ким билим ва информацияга эга бўлса, ўша чишака-мига ҳукмронлик қилади.

Куч ишлатувчи ресурслар - бу қурол-яроқ, жисмоний мажбурловчи муассасалар ва бунинг учун махсус тайёрланган кишилардир. Уларнинг ўзагини армия, полиция, хавфсизлик хизмати ташкил этади. Ресурсларнинг мазкур кўринишлари ҳокимиятнинг азалдан энг самарали манбаи ҳисобланган. Сабаби, унинг фойдаланиши инсонни олий қадриятлар - ҳаётдан, эркинлик ва мол-мулкдан маҳрум қилишга қодирлигидир. Ҳокимиятнинг турли ресурслари одатда унинг субъектлари, аввало давлат идоралари томонидан комплекс равишда қўлланилади.

Демографик ресурслар - ҳокимиятнинг махсус ресурсларидир. Бу ресурсе бошқа ресурсларни ишлаб чиқарувчи универсал, кўп функцияли ресурсдир. Инсон - моддий бойликларнинг яратувчиси, аскар ва партия аъзоси, билим ва ахборотнинг эгаси ва тарқатувчисидир. Шахс ўзининг кўп сонли қирраларидан бирида - бировнинг иродасини амалга оширувчи восита сифатида фойдаланилганда ҳокимиятнинг ресурси бўлиб юзага чиқади. Умуман, инсон нафақат ҳокимиятнинг ресурси, балки унинг субъекти ва объектидир.

Ҳокимият — бой ва хилма-хил шаклларда, даражаларда кўринадиган ижтимоий ҳодисадир. Бу кўринишлар илмий адабиётларда қандай ресурсларга асосланишига кўра, сиёсий, иқтисодий, социал, маданий-ахборот, мажбурловчи ҳокимиятларга ажратилади.

Ҳокимиятнинг энг асосий ва ўзига хос кўринишларидан бири - **сиёсий ҳокимиятдир**. У жамият ҳаётида алоҳида ўринни эгаллайди. Бу шу билан белгиланадики, сиёсий ҳокимият жамият ва давлат ҳаётини бир бутунлигича ва яхлитлигича қамраб олади, уни йўналтиради ва тартибга солади, ҳокимиятнинг бошқа барча кўринишларини бирлаштиради, уларни халқ маънафатларига бўйсундиради. Сиёсий ҳокимиятсиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмайди. У сиз жамиятда тартибсизлик, бош-бошдоқлик, ўзбошимчалик бошланади. Шунинг учун ҳам сиёсий ҳокимиятнинг асосий мақсади - ижтимоий ва давлат ҳаётини тартибга солиш, бошқаришдир.

Сиёсий ҳокимият — у ёки бу восита: обрў, ҳуқуқ, зўрлик ёрдамида халқ иродасини амалга ошириш кишиларнинг фаолияти, ҳулқ-атвориға белгиловчи таъсир кўрсатиш қобилияти ва имкониятидир.

Сиёсий ҳокимият қатор хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар куйидаги белгиларда ўз ифодасини топади:

1) легитимлиги яъни, давлат миқёсида куч ишлатишдан фойдаланишнинг легаллиги;

2) ҳар қандай бошқа ҳокимият учун қарорларнинг мажбурийлиги, истаган ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсата олиш-лиги. Сиёсий ҳокимият қудратли корпорациялар, ОАВ ва бошқа муассасаларнинг таъсирини қонунга зид бўлса, чеклаши ёки уларни умуман тугатиши мумкинлиги;

3) оммавийлиги, яъни умумийлиги ва шахсизлиги. Бунинг маъноси шуки, сиёсий ҳокимият майда, катта гуруҳларда мавжуд бўладиган шахсий ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ ёрдамида барча фуқароларга бутун жамият номидан муурожаат қилишлиги;

4) бир марказлиги, қарорлар қабул қилиш ягона марказининг мавжудлиги. Бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамиятда сиёсий ҳокимиятдан фарқ қила туриб иқтисодий, социал ва маънавий-ахборот ҳокимиятнинг кўп марказлиги. Бунда кўплаб мустақил мулкдорлар, ОАВ, ижтимоий фондлар ва бошқаларнинг мавжуд бўлишлиги;

5) ресурсларнинг хилма-хиллиги; сиёсий ҳокимиятнинг нафақат мажбурловчи, балки иқтисодий ва маданий-ахборот ресурсларидан ҳам фойдаланишлиги.

Сиёсий ҳокимият жамиятда яқка ҳолда эмас, балки ҳокимиятнинг бошқа кўринишлари: иқтисодий, социал, маданий-ахборот, мажбурловчи ҳокимиятларга таянган ҳолда ҳаракат қилади.

Иқтисодий ҳокимият - ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан бири ҳисобланади. У сиёсий ҳокимиятдан фарқ қилади. Иқтисодий ҳокимият ресурслар устидан назорат қилиш, турли-туман моддий бойликларга эгаллик қилишни англатади. Бу ҳокимият жамият тараққиётининг одатдаги, нисбатан тинч даврларида ҳокимиятнинг бошқа кўринишлари орасида устуворлик қилади. Сабаби, иқтисодий назорат - бу инсон ҳаётининг бирор соҳасини шунчаки назорат қилиш эмас, балки жамиятнинг барча мақсадларига эришиш воситалари устидан назорат қилишдир.

Ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан яна бири - **социал ҳокимиятдир**. У иқтисодий ҳокимият билан чамбарчас боғланган. Агар иқтисодий ҳокимият моддий бойликларни тақсимлаш қобилиятини англатса, социал ҳокимият эса социал зинапоёдаги ўринларни - мақомлар, лавозимлар, имтиёзларни тақсимлаш қобилиятини англатади.

Ҳозирги замон давлатлари катта социал ҳокимиятга эгадирлар. Улар социал сиёсат ёрдамида аҳоли кенг қатламларининг ижтимоий аҳолини яхшилашга сезиларли таъсир кўрсатишлари мумкин.

Маданий-ахборот ҳокимияти - бу илмий билимлар, ахборотлар ва уларни тарқатувчи воситалар орқали кишилар маънавий дунёси устидан назоратдир. Бундан ташқари, бу обрў асосида бўйсунтириш билан боғлиқ бўлган ҳокимиятни ахлоқий, диний ва бошқа кўринишларидир. Ҳозирги кунда илгор мамлакатларда

маънавий таъсир этишнинг барча кўринишлари орасида илмий-ахборот ҳоқимияти биринчи ўринга чиқмоқда. Билим ҳукумат қарорларини тайёрлашда, кишиларнинг онгига бево-сита таъсир этишда кенг фойдаланилмоқда. Бундай таъсир кўрсатиш ижтимоийлашув муассасалари (таълим, ОАВ) орқали амалга оширилмоқда. Ахборот ҳоқимияти турли-туман мақсадларга хизмат қилишга қодирдир. У ҳукумат фаолияти ҳақида нафақат объектив хабарларни тарқатишга, балки нохо-лисона, ноаниқ хабарларни ташвиқот-тарғибот қилиб, киши-лар онги ва хулқ-атворини тўғри йўлдан чалғитишга хизмат қилиши ҳам мумкин.

Мажбурловчи ҳоқимият - мажбурловчи ресурсларга таяна-диган ва жисмоний куч ишлатишни қўллаш ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилиш ёрдамида кишилар устида назорат қилишдир. У иқтисодий, маданий-ахборот ҳоқимияти етарли бўлмаганда амал қиладиган, уларни тўлдирадиган ҳоқимиятдир. Куч ишлатишга таяниш-мажбурловчи ҳоқимиятнинг муҳим хусусиятидир. Бундан мажбурловчи ва сиёсий ҳоқимият айнан бир нарса экан, деган хулосани чиқармаслик керак.

Мажбурловчи ва сиёсий ҳоқимиятни бир нарса, деб тушу-нишни ўринли деб бўлмайди. Куч ишлатишга, мажбурлашга сиёсий ҳоқимият ҳам таяниши мумкин. Масалан, жинойий гу-руҳларни тугатишда, ташқаридан бўладиган босқинчилик ҳаракатларини бартараф этишда мажбурловчи ресурслардан фойдаланилади. Бу билан уни мажбурловчи ҳоқимият билан ай-нан бир нарса деб бўлмайди.

Сиёсий ҳоқимият мажбурловчи ҳоқимият сингари фақат куч ишлатувчи, мажбурловчи (жисмоний, моддий, руҳий) ресурс-ларга таяниш билан чекланиб қолмайди. У ижтимоий муаммо-ларни ҳал этишда иқтисодий, социал ва маънавий-ахборот ре-сурсларига ҳам таянади. Шунинг учун ҳам мажбурловчи ҳоқимиятни сиёсий ҳоқимиятдан фарқламоқ керак.

Ҳоқимият кўринишлари юқорида қайд этилганлар билан чекланмайди. У субъектига кўра-давлат, партия, қасаба уюшма-си, армия, оила ва бошқалар ҳоқимиятига; қандай функция-ларни бажаришига кўра-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳоқимиятига; ҳоқимият субъекти ва объекти ўзаро ҳаракатининг услубига кўра-демократик, авторитар ва тотали-тар ҳоқимиятларга бўлинади. Шунингдек, ҳоқимият тарқалиш кенглиги бўйича - халқаро ташкилотлар; макродаражада - дав-латнинг марказий органлари; мезодаражада - вилоят, туман ташкилотлари; микродаражада - бошланғич ташкилотлар ҳоқимиятларига ажралади.

3. Ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари

«Легитимлик» атамаси ўзининг луғавий мазмунига кўра французча «legitimite» сўзидан келиб чиққан бўлиб, у «қонуний» деган маънони англатади.

Ҳокимият легитимлиги одатда унинг қонунийлиги ва адолатлигини, фуқаролар томонидан ижобий баҳолалишини ва ихтиёрий тан олинлигини англатади. У ҳокимиятнинг обрўи билан, унинг мавжуд сиёсий институтларнинг оптималлигига эътиқодни шакллантириш ва сақлаб туриш қобилияти ва имконияти билан белгиланади.

Легитимлик ва легалликни айнан бир хил тушунчалар, деб бўлмайди. Улар бир бирига мос келмайдиган тушунчалардир. Агар легаллик ҳокимиятнинг ҳуқуқий асослигини, унинг ҳуқуқий меъёрларга мос келишини англатса, легитимлик - бу ишонч, ҳокимиятни оқлаш ва қўллаб-қувватлашдир. Қонун чиқарадиган ҳар қандай ҳокимият, уларнинг бажарилишини таъминламаганда ҳам легалдир. Шу билан бирга нолегитим бўлиши, халқ томонидан қабул қилинмаслиги ҳам мумкин.

Ҳокимиятнинг легитимлиги бир ҳил эмас. У ўзининг мазмун-моҳиятига кўра ҳилма-ҳил турларига бўлинади.

Ҳокимият легитимлигининг учта мумтоз турини (Макс Вебер) ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу турлар қуйидагилардан иборат:

1. **Анъанавий легитимлик.** У азалдан ўрнатилган тартибларнинг бузилмаслиги ва муқаддаслигига бўлган ишончга, ҳокимиятга буйсунишлик урф-одатларига биноан қарор топади. Унинг негизини сиёсий анъаналарга, урф - одатларга ишонч ташкил этади.

Анъанавий легитимлик монархияларга хос хусусиятдир. Бунда кўп асрлик анъаналарга, ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтishiга, фуқароларнинг ҳукмдорларга сўзсиз буйсунишларига, улар ўртасидаги муносабатларнинг норасмийлигига асосланилади.

Анъанавий легитимлик тарихий жараёнда анча ўзгаришларга юз тутган бўлса-да уни бугунги кунда ҳам кузатиш мумкин.

2. **Харизматик легитимлик** (юнонча «харизма» - худо томонидан инъом этилган илоҳий қобилият). Бу легитимлик раҳбарнинг ҳалдан ташқари илоҳий қобилиятига, фавқулудда истеъдодига, яъни харизмага ишонишга асосланади. Унинг негизини тарихий анъаналар эмас, балки шахсга халқнинг чексиз ишончи ташкил этади.

Легитимликнинг харизматик тури анъанавий легитимликнинг тамомил ақсидир. Анъанавий легитимлик анъана, урф-одага боғланган бўлса, харизматик легитимлик, аксинча, шу пайтгача тан олинмаган тамомил янги нарсаларга, янги ғояларга асосланади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, харизматик легитимлик кўпинча ўтиш давларида тез-тез кузатилади. Ҳар бир тари-

хий давр муайян харизматик турдаги легитимликни илгари суради. Бундан ҳозирги давр ҳам истисно эмас.

3. Оқилона-ҳуқуқий легитимлик - легитимликнинг мустақил туридир. У легитимликнинг анъанавий, харизматик турларидан фарқ қилади. Оқилона-ҳуқуқий легитимлик фуқароларнинг алоҳида шахсларга эмас, балки давлат тузулишига бўлган ишончига асосланади. Унинг манбаини оқилона аниқланган манфаат ташкил этади. Бу манфаат кишилардан умумжаҳон томонидан эътироф этилган қоидалар бўйича шаклланган ҳукумат қарорларига ихтиёрий бўйсуннишни уйғотади.

Оқилона-ҳуқуқий легитимлик илғор, демократик давлатларга хос хусусиятдир. Бундай давлатларда кишилар раҳбар шахсга эмас, балки қонунларга бўйсунди, ҳокимият вакиллари демократик таъинланган асосида сайланадилар ва ҳаракат қиладилар. Уларда конституция асосий ҳуқуқий акт ҳисобланиб, социал ҳуқуқ-атворларнинг муайян қоидаларини белгилаб беради. Бу қоидаларга барча фуқароларнинг, шу жумладан сиёсий раҳбарларнинг ҳам қаттиқ риоя қилишлари урф-одатга айланади.

Ҳозирга замон сиёсий амалиётида оқилона-ҳуқуқий легитимликни соф, идеал ҳолда учратиш қийин. Уни кўпинча бошқа турлар билан боғланган, оқилоналикнинг анъанавийлик билан тўлдирилган ва бойитилган ҳолда учратиш мумкин.

Таянч тушунчалар

Ҳокимият ва унинг талқинлари, ҳокимият субъекти, ҳокимият объекти, ҳокимият ресурслари, сиёсий ҳокимият, иқтисодий ҳокимият, социал ҳокимият, маданий-ахборот ҳокимияти, мажбурловчи ҳокимият, анъанавий легитимлик, харизматик легитимлик, оқилона – ҳуқуқий легитимлик.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Ҳокимиятнинг манбаи нима?
2. Ҳокимият жамиятда тартиб-интизомни сақлаб туриш учун нима учун мажбурлаш ресурсларидан фойдаланади? Ҳокимиятнинг зўрликдан фойдаланиши унинг легитимлиги билан қандай келиша олади?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. - Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. – Т.: «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка тақдир, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-том, Т.: «Ўзбекистон», 1998
5. И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Ўзбекистон» 1998.
6. Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон» 1999.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда. Асарлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
8. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-шировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
9. Каримов И. А. Миллий мафкура - келажак пойдевори. Халқ сўзи. 2000 йил 7-апрел.
10. Каримов И. А. Донингманд ҳалемизнинг мустақкам продасига шионаман. - Фидокор. 2000 йил 8-июн.
11. Аристотель. Политика. Соч. т.4. - М.: «Мысль», 1983.
12. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. - М.: 1989.
13. Мухасев Р. Т. Политология. - М.: «Приор», 1997.
14. Парсонс Т. Система современных обществ. - М.: 1998.
15. Платон. Государство. Соч. т.3. - М.: 1981.
16. Пугачев В. И., А. И. Соловьев. Введение в политологию. Учебник для ВУЗов. - М.: «Аспект пресс», 1999.
17. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. - Т.; «Халқ мероси», 1993.
18. Оғамуродов С., Эргашев И., Акрамов Ш. Қодиров А., Политология. - Т., «Ўзбекистон», 1999.
19. Энциклопедический словарь. -М., 1993.

8-мавзу. Сиёсий ҳаёт ва кўшпартиялик

Режа:

1. Сиёсий партия тушунчаси.
2. Партиялар классификацияси.
3. Партиявий тизим.

1. Сиёсий партия тушунчаси

Жамиятнинг барча ижтимоий-сиёсий жараёнлари ўзаро боғлиқ ҳолда жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкил қилади. Сиёсий ҳаёт ижтимоий жараёнларнинг таъсирида давлат бошқаруви ва унинг бевосита фаолиятига таъсир кўрсатади. Жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги жамият манфаатлари ва турли гуруҳ қатламлар ўртасидаги мувозанатини сиёсий партиялар таъминлайди. Сиёсий партиялар аввало жамият аъзоларининг сиёсий қарашларини ифода этувчи ташкилот бўлиб, жамият сиёсий ҳаётидаги ўзгаришларни ва унинг асосида содир бўладиган ижтимоий ҳаракатларни маданий ва маърифий йўналишларда олиб бориш учун уюшган сиёсий институт ҳисобланади. Айни пайтда партиялар фаолияти даражаси жамият аъзоларининг маърифий-маданий салоҳияти ва иштилоқлари билан ҳам белгиланади.

Партияларнинг пайдо бўлиши, уларнинг сони, дастурий йўл-йўриқларининг ўзига хослиги ижтимоий манфаатлар йиғиндиси ва жамланиш орқали табиий йўл билан шаклланади. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирдан-бир асоси давлатнинг конституциявий меъёрларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этишдан иборат. Сиёсий партия жамиятнинг бир бўлаги бўлиб, у муайян гуруҳ ёки қатламнинг мақсад ва манфаатларини ифода этган ҳолда, давлат ва умуммиллат манфаатлари билан уйғунлаштирилган тарзда фаолият кўрсатадиган, ривожланишнинг сиёсий йўналишларини аниқлаб берадиган сиёсий ташкилотдир. «Партия» сўзининг келиб чиқиши латинча «қисм», «бўлак» маъносини билдириб, дастлаб Қадимги Греция ва Қадимги Римда пайдо бўлган. Аммо том маънодаги сиёсий партиялар ҳаракати Европада буржуа инқилоблари оқибатида шаклланди. Сиёсий партиялар фаолияти Ўрта Осиёда асосан XX аср бошларига келиб ташкил топди. Бу аввало Ўрта Осиёда мустамлакачилик сиёсатига қарши озодлик ҳаракати билан боғлиқ бўлган. Жумладан, шу йилларда кенг ёйилган жадидчилик ҳаракати туфайли «Турон», «Иттиҳоди тараққий», «Бирлик», «Шарқ озодлиги», «Ёш Бухороликлар», «Ёш Хиваликлар», «Мифтаҳ ул-маориф» ва бошқа кўплаб ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолият кўрсатган. Аммо собиқ шўро

хукуматининг қуролли истилоси натижасида барча миллий сиёсий партиялар фаолияти таъқибга олинади ва батамом тугатилади. Кўриниб турибдики, Ўзбекистон сиёсий партиялар фаолияти бўйича муайян тарихий тажрибага эга. Фақат истиқлол туфайлигина Ўзбекистонда сиёсий партиялар том маънодаги жамиятнинг ижтимоий-сиёсий таркибига айланди.

Бугун сиёсий партиялар жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши аввало, сиёсий мақомини аниқ тасаввур этиши, жамият сиёсий ҳаётида тутан ўрни, мақсад ва вазифаларига мос амалий фаолият кўсатилиши билан белгиланади. Сиёсий партияларнинг фаолиятларини такомиллаштиришдан асосий мақсад жамият аъзоларининг манфаатларини уйғун тарзда мувозанатини таъминлаш ва ҳимоя қилиш. Сиёсий ва ижтимоий соҳада давлат тизимларида соғлом муқобил куч сифатида адолатни мустаҳкамлаш, қонун устиворлигига амалда эришиш, ҳуқуқий, демократик жамият фуқаролик жамиятини қуришга ҳисса қўшишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ зўравонликка асосланган ёки маълум диний ва ирқий ғояларга асосланган сиёсий партиялар ташкил топиши қонун билан таъқиқланади. Демократик жараёнларнинг чуқурлашувида сиёсий партиялар муҳим ўрин тутади. Шунинг учун сиёсий партияларнинг жамият ҳаётида янада фаолроқ ишгирокини таъминлаш тadbирлари кенгайтиб бораверади. Муҳим жиҳатлардан бири шундаки, сиёсий партиялар жамиятнинг энг фаол қисми ҳисобланиб, сиёсий ҳаётга бевосита маълум ижтимоий талаблари асосида таъсир кўрсатади. Сиёсий партия жамиятни демократиялаштириш жараёнида халқнинг ишгирокини таъминлайди, сиёсий ҳаракатга келтиради. Турли сиёсий партиялар, ҳаракатлар билан сиёсий гуруҳлар фаолиятини умумдавлат манфаатлари даражасида жиш-лаштириш орқали хавфсизлик, барқарорлик ва танланган сиёсий йўлдан огишмасликда масъул ҳисобланадилар. Бундан ташқари, сиёсий партиялар, дунё тараққиётидаги демократик жараёнлар, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларга тенг имкониятлар яратиш ва уни қўллаб-қуватлаш каби сиёсий мақсадлари бўлади. Сиёсий партиялар, демократик жамият қуришнинг муҳим институти сифатида сиёсий ҳаётга мувофиқ ўз фаолиятларини такомиллаштиришдан кўзланган маърифий-демократик жамият қуришга эриша олмайди. Буни демократик ривожланган давлатлар тажрибасидан кўриш мумкин. Мамлакатимизда, сиёсий партиялар фаолиятини такомиллаштириш демократиянинг янги босқичига ўтиш даврида янги стратегик ва тактик вазифалар билан боғлиқ. Фуқаролар сиёсий партиялар орқали сайлов тизимида, бевосита сиёсий ҳаётда ишгирок этиш имкониятларига эга. Албатта кўп

қиррали ижтимоий жараёнларда жамиятнинг маълум гуруҳлари манфаатларини ифода қилиш учун, ҳар қандай йўл билан бўлсада ҳокимиятга эга бўлиш илинжида партиялар пайдо бўлиши ҳам мумкин. Сиёсий ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатадиги, барқарор демократик жараёнларда бундай партиялар оқибат натижада халқ ишончини оқлай олмай сиёсий саҳнадан чиқиб кетади. Шунга таъкидлаш керакки, бугун ҳар бир партия аввало, кўппартияли шароитда фаолият кўрсатаётганлиги, бу улар ўртасида мамлакат сиёсий-ижтимоий ҳаётига дахлдор бўлган муносабатларда, мақсад ва тактик вазифаларни белгилашда, ҳамда ҳаётга тадбиқ этишда ўзаро соғлом рақобат муҳити бўлиши табиийлигини ҳисобга олиш зарур. Сиёсий жараёнларда қайси сиёсий партия ўзининг аниқ дастурларига эга бўлса, уларни халқ орасида тарғиб-ташвиқ этиш орқали уларнинг ишончини қозониб, ўз атрофида кўпроқ жипс-лаштириш, уларни мамлакат олдида турган улғу мақсадларни амалга оширишга сафарбар эта олиши мумкин. Танланаётган тактик усулларнинг хилма-хиллиги, инсонларда танлаш имкониятини беради ва ўз хоҳиш иродаларини эркин ифодалайди. Сиёсий партиялар ўртасида ўзаро рақобат қанчалик соғлом ва маърифий бўлса, у шунчалик жамият тараққиётига ўзининг ижобий самарасини беради. Шунда сиёсий партиялар тўғрисидаги мавжуд қарашлар ўзгаради ва фуқароларда кўппартиявийликни жамиятдаги беқарорлик, сиёсий ихтилофлар ҳамда ўзаро келишмовчиликларнинг манбаи сифатида эмас, балки демократик, адolatли, фуқаролик жамияти қурилишининг муҳим шарти сифатида қараш қарор топиб боради.

2. Партиялар классификацияси

Партиялар классификацияси аввало уларнинг қандай ижтимоий манфаатларни ифода қилиши, ўз олдига қандай мақсадларни қўйганлиги ҳамда уларни қайси йўл ва воситалар билан амалга ошириш мумкинлиги билан белгиланади. Демократик мамлакатларда ҳар бир сиёсий партия кенгроқ ижтимоий қатламни қамраб олишга ҳаракат қилади. Бундай ҳаракат аввало ўз ҳаракат дастурларига мувофиқ сиёсий мақсад ва вазифалари хилма-хил бўлиши ҳамда ўз фаолиятларини турли сиёсий восита ва усуллар билан мафкуравий таъсир кўрсатиш орқали амалга оширадilar. Партиялар бир қанча типларга бўлинади. Булар: авторитар, демократик, либераль, консерватив, ўнлар, сўллар тилларининг мавжудлиги.

Бугун Ўзбекистонда «Ўзбекистон халқ демократик партияси», «Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси», «Адолат социал-демократик партияси», «Ўзбекистон миллий тикланиш

демократик партияси» ҳамда Халқ бирлиги ҳаракати фаолият кўрсатмоқда. Сиёсий-ижтимоий жараёнларнинг ривожланиб бориши ҳамда сиёсий ҳаёт талаб ва истакларига мувофиқ жамиятда сиёсий партиялар фаолияти у ёки бу даражада ўзгариб боради. Айрим ҳолларда янги партиялар пайдо бўлиши ёки айримлари ўз фаолиятларини тўхтатишлари ҳам мумкин. Бундай сиёсий жараёнлар жамият ривожининг табиий қонуниятлари ҳисобланади. Чунки жамият сиёсий ҳаёти мунозам равишда ижтимоий тараққиёт асосида ўзгариб боради. Сиёсий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар янги сиёсий кучларни келтириб чиқариши мумкин. Партия жамият ҳаётини демократиялаштиришда ва ҳар бир мамлакат олдида турган вазифаларни белгилашда ва амалга оширишда ўзига хос ўрнига эга бўлади, ҳамда муайян функцияларни бажаради. **Биринчидан:** жамоатчилик фикрини шакллантириш, **Иккинчидан:** сиёсий фаолиятда иштирок этиш. **Учинчидан:** фуқаролар сиёсий фаолигини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш. **Тўртинчидан:** сиёсий маданиятни ошириш. **Бешинчидан:** парламент ва ҳукумат фаолиятига сиёсий мақсадлари орқали таъсир кўрсатиш. **Олтинчидан,** давлат олдида турган мақсадларнинг шаклланиши ва амалга оширишда фаол иштирок этиш.

Партия дастурлари сиёсий-ижтимоий аниқ мақсад ва функцияларга қаратилган бўлиб, улар икки турга бўлинади. Ички функциясига: 1) жипслаштирувчи, 2) мувофиқлаштирувчи, 3) рағбатлантирувчи, 4) етакчиликка иштириш, 5) ўз мавқеига мослиги. Ташқи функциясига: 1) тарғибот ва ташвиқот, 2) маълум сиёсий йўналишга мослаштириш, 3) сиёсий воқеа ва жараёнларга ҳозиржавоблик каби вазифалар кирди. Сиёсий партиялар мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий ўзгаришлар, ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт жараёнларини, воқеаларни олдиндан билиб олиш, мавжуд сиёсий жараёнларга, инсонларнинг ҳаётига бевосита дахлдор бўлган қарорларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга оширишда халқнинг фаол иштирок этишларини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Сиёсий партиялар янги жамият қуришда инсонларнинг олдида турган энг долзарб муаммоларни илгари суришда, уни ҳал этишнинг йўллари кўрсатишда, давлат ва жамият қурилишида амалий таклифлар билан чиқишда ташаббускор бўлишлари зарур. Шу ўринда сиёсий партиялар фаолият кўлами ва даражасини белгиловчи фаолият бу сиёсий партиялар фракцияларининг парламентдаги фаолияти билан белгиланади.

3. Партиявий тизим.

Турли жамиятлар сиёсий тизими бир партиявийлик, икки партиявийлик ва кўппартиявийлик билан характерланади ва улар ўртасида муайян ҳуқуқий асослар, нормалар мавжуд. Аммо жаҳон демократик тараққиёт тамойиллари ривожини шунинг кўрсатиб келмоқдаки, кўппартиявийликка асосланган сиёсий тизимда демократик жараёнлар ривожланади ва ҳуқуқий асослар кенгайиб боради. Ўзбекистон Республикаси мустақиллик туфайли ўзига хос сиёсий тизим ва кўппартиявийлик тамойиллига амал қилиб, уни амалга оширишда дунёвий ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндошмоқда. Ўзбекистон Республикасида янги жамият қуришнинг ҳозирги босқичидики кўппартиявийликнинг фуқаролик жамиятини қуришнинг муҳим омили сифатида сиёсий тизимдан чуқурроқ ўрин олишига кенг имкониятлар яратиб берилмоқда. Мустақиллик йилларининг сиёсий партиялар фаолияти билан боғлиқ энг муҳим ютуқларидан бири, бир партияли тизимга барҳам берилиб, кўппартияли тизимга ўтилгани бўлди. Кўппартиявийлик омилнинг афзаллиги шундаки, сиёсий партиялар мамлакатдаги турли-хил маслак, фикр, қараш ва манфаатларни англашда ўзига хос дунёқараш, муносабат тамойиллари билан фарқланадиган ижтимоий гуруҳ қатламларни бирлаштириб, уларга таянган ҳолда мамлакат олдида турган умумий мақсад йўлида мамлакат ҳар бир фуқаросининг хоҳиш-иродасини, ҳақ-ҳуқуқларини, эркинликларини ҳимоя қилади. Якка партиялик тизимида эса «партия» тушунчаси ўз моҳиятини йўқотади. Якка партиялик қисм эмас бутун бўлиб, оқибат натижада сиёсий партия регимон мафкуранинг воситасига айланади.

Бутунги кунга келиб, Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизими вужудга келди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида махсус «Жамоат бирлашмалари»га бағишланган боб мавжуд бўлиб, унда «Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқли имкониятлар яратиб беради» деб белгилаб қўйилган¹.

Жамият сиёсий тизимида муҳим демократик институт ҳисобланган парламент йиғилишларида ўзларининг муқобил таклифлари билан чиқишга шарт-шароит яратиб бераётганлиги, муқобиллик асосида Президент сайлови, кўппартиявийлик тизимининг жорий этилганлиги жамият сиёсий-ижтимоий, маданий ҳаётининг тобора демократлашиб бораётганлигини.

¹ Қараңг. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Т., «Ўзбекистон», 1992, 20-бет.

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг Президентлик Республикаси шакли билан бошқаришнинг демократик асослари ўртасида тўла мувофиқлик мавжудлигини кўрсатади. Бу давлат ҳокимиятини бошқаришнинг жамоатчиликка асосланган шарқона демократик кўринишига тўла мувофиқ келади. Шарқда жамиятга раҳбарлик қилиш ва бошқаришда шахснинг муайян партияга, синфга мансублигига қараб эмас, аксинча фозиллик, юксак маърифатлилик, комиллик каби фазилатлари кўпроқ қадрланган ва унга зарур хислатлар сифатида ёндошилган.

Маълумки, давлат ҳокимиятини бошқариш шакллари хил-ма-хил бўлиб, бунда ғарб ва шарқнинг ўзига хос жиҳатлари мавжудлиги табиий. Унинг бирон-бир шаклини андоза сифатида шунчаки қабул қилиш ёки бошқариш шакллариини ўзаро сингдириш йўли билан демократиянинг ягона моделини яратиш ҳам мумкин эмас. Ҳар бир давлат демократиянинг у ёки бу шаклига ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уни бойитиши, ўзига хос тараққиёт йўлидан ривожланиши шу мамлакат аҳолисининг хоҳиш иродаси билан тўла мувофиқ тушади. Демократиянинг дунёвий тамойиллари асосида давлат ва жамият бошқарувининг умумий жиҳатлари намоён бўлади.

Президентликка мавжуд сиёсий партияларининг номзод кўрсатиш ҳуқуқининг мавжудлиги ва галабадан сўнг у ёки бу партия номидан Президентнинг давлатни бошқариши дунёдаги кўплаб давлатлар тажрибасидан маълум. Ўзбекистон Республикаси Президентликка номзод кўрсатишда ҳам мавжуд сиёсий партиялар тенг асосда иштирок этди ва уларнинг сайлов олди тарғибот-ташвиқот ишлари учун зарур бўлган барча имкониятлар бажариб борилди. Бундай имконият аввало Ўзбекистонда сайловлар ўтказиш тўғрисидаги қонунда қафолатланган.

Ўзбекистон Президенти сайловидан кейин, у партия номидан эмас, аксинча халқ номидан иш кўрилишининг ўзига хос илгор, сиёсий-ижтимоий, маънавий жиҳатлари борки, бу дунёда давлат ва жамият қурилиши амалиётини янада бойитади. Ўзбекистон танланган йўлнинг моҳияти билан тўла мос тушади. Бундан ташқари, бунинг айрим объектив ва субъектив сабаблари ҳам мавжуд. Маълумки, Ўзбекистон Президент сайловидан кейин бирор-бир партия етакчи партияга айлангани йўқ. Бу **биринчидан**, Конституциянинг мавжуд нормаларига ҳам тўғри келади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддасида «Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайланган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг бирон-бир қисми сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга халқли номидан иш олиб бо-

ришга ҳақли эмас»¹, — дейилади. **Иккинчидан**, Республика сиёсий тизимининг кўппартиявийликка асосланганлиги, жамият ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётида ҳар бир сиёсий партияни қонун доирасида, ўз фаолиятларини эркин амалга оширишда ҳам зарур шарт-шароит яратиб беради, мавжуд демократик жараёнларга ижобий таъсир кўрсатади. **Учинчидан**, партиявийлик бирон-бир партияга мансубликни билдиради. Президентлик сиёсий ҳокимият институти сифатида, ҳар қандай сиёсий партия, жамият бирлашмалари, ҳаракатдан фарқли равишда алоҳида ўзига хос мақомга эга. У айрим гуруҳ қатлам қарашларини, манфаатларини кўзлаб эмас, балки давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи ҳисобланган халқ номидан иш кўради, инсон ва умуминсоний тамойилларга асосланади. **Тўртинчидан**, мустақил равишда, адолатли, демократик, фуқаролик жамиятини қуришни асосий мақсад қилиб Ўзбекистон Республикаси сиёсий-ижтимоий ҳаётида кўппартиявийлик нисбатан янги жараён бўлиб, у маълум маънода ҳали шаклланиш даврини ўз бошидан кечирмоқда. Мавжуд сиёсий партияларнинг ҳаммасини ҳам уюшганлик, сиёсий етуклик даражасига етишда, халқнинг ўз орқасидан эрганштира олишида, уларни жамият олдида турган вазифаларни амалга оширишда муайян ўтиш даври талаб этилади. Сиёсий партияларнинг ҳар бири ўзаро муносабатларида катта сиёсий тажриба, ягона мақсадга эга бўлишлари муҳим.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси собиқ Совет Иттифоқи сиёсий тизими орқали «партиянинг раҳбарлик, йўлбошчилик» ролини жамиятнинг сиёсий-ижтимоий иқтисодий ва маънавий ҳаётида бошқарувнинг маъмурий буйруқбозлик, мафкура ва тафаккурдаги бир хиллик иллатларидан, «партия раҳбарлиги» асосида амалга оширилган ишларнинг салбий оқибатларидан ҳали тамомила қутилганларича йўқ. Сиёсий партияларнинг жамият сиёсий ҳаётидаги ўрни тўғрисида фуқароларнинг қарашлари, тасаввурлари ҳам ўзгариши керак. Сиёсий партиялар ижтимоий ҳаётдаги фуқароларнинг бу ишончини тўла қозониши учун ўзларини халқ билан бирга қуйишлари, инсонга энг улуғ неъмат сифатида қарашлари, буни ўз амалий фаолиятларининг муҳим тамойилига айлантиришлари зарур.

Бу давлат ва жамият қурилиши тўғрисидаги дунё тажрибасини, сиёсий партияларнинг жамият ҳаётидаги тугган ўрни ва роли тўғрисидаги қарашларини янада бойитади. Бу йўл кўппартиявийликка адолатли демократик жамият қуришнинг

¹ Қарағ: Ўзбекистон Республикасининг Концептуцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992, 10-бет.

муҳим омили сифатида қарашга, унинг фаолияти учун зарур шарт-шароит яратиб беради.

Жамиятнинг демократлашганлик даражаси фақат сиёсий партияларнинг миқдори ёки унинг жамиятдаги мавқеи билан белгиланмайди. Ҳақиқий демократик жамият шу жамиятдаги барча фуқароларнинг жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар тенг ҳуқуқ ва эркинликларни, фаолиятни таъминлаб берганлиги, уни кафолатланганлик даражаси, жамиятдаги ҳамжиҳатлик, сиёсий-ижтимоий барқарорлик, тинчлик, мустақиллик каби тамойиллар билан белгиланади. Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси ҳам шунини кўрсатмоқдаки, партиялар ўз вазифасини тўла бажариши, мамлакат тараққиётига тегишли ҳисса қўшиши учун уларга дастлаб тенг имкониятлар яратиб берилган. Бу, айниқса кўппартиявийлик шаклланаётган ва ўз йўлини белгилаётган Ўзбекистоннинг ҳозирги ўттиш даврида жуда муҳимдир.

Сиёсий партияларга тенг имкониятлар яратишнинг кўпгина воситалари бўлиб, улар орасида давлат бошлиғи — Президентнинг партиёга мансублиги масаласини тўғри ҳал қилишдир. Шунинг учун кўпгина демократик мамлакатларда Президентлик лавозимини ҳар қандай партияларга аъзоликдан ҳоли бўлишини назарда тутувчи ҳуқуқий асослар мавжуд. Бу айрим мамлакатларда бевосита Конституция билан ҳал қилинган бўлса, айрим мамлакатларда эса Президентнинг президентлик даврида бирон-бир сиёсий партиёга мансуб бўлмаслигини ўрнатувчи махсус қонунлар қабул қилиш билан ҳал қилинган.

Жумладан, Германия Республикаси Конституциясининг 55-моддасига асосан, Президент лавозимидаги даврда у ҳар қандай партия аъзолигидан воз кечиши, Руминия Конституциясининг 84-моддасида, Президентлик мандати даврида Президент бирон-бир партия аъзолигида бўла олмаслиги, Греция Конституциясининг 30-моддасида Президент лавозимини бошқа ҳар қандай мансаб, машғулот ва касб билан қўшиб бажарилиши мумкин эмаслиги кўрсатилган.

Бу, биринчидан, Президент нафақат давлат бошлиғи, шу билан бирга у сиёсий ҳаётда ҳакам вазифасини ҳам бажарати. Президентнинг мамлакатдаги сиёсий институтларнинг олий ҳаками бўлишлиги баъзи мамлакатларда ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланган. Жумладан, Греция Конституциясининг 30-моддасида: «Президент Республика институтларининг ҳаками ҳисобланади» — деб ёзиб қўйилган. Шундай ҳолат Франция Конституциясининг 5-моддасида ҳам мавжуд. Ана шу ҳакамлик вазифасини самарали бажаришда унинг бирон-бир сиёсий пар-

тияга мансуб бўлмаслиги ҳал қилувчи омилдир. Президент сиёсий партияларга мансуб бўлмагандагина улар ўртасидаги самарали рақобатда ҳакамлик қилиши, партиялар белгиланган йўл ва вазифаларнинг энг мақбулларидан сиёсий ҳаётда оқилона фойдаланиш мумкин. У партияга мансуб бўлмаганда уни бирон-бир партиянинг манфаати эмас, балки умумий манфаат қизиқтиради.

Иккинчидан, Президентнинг бирон-бир партияга мансуб бўлмаслиги турли партияларнинг фаолият кўрсатиши учун тенг имконият яратади. Сиёсий партияларнинг тенг мавқега эга бўлиши уларнинг ташаббускорлигини оширади. Ўз фаолиятида эркин, ҳеч кимнинг таъсирисиз, ҳаракат қилишга имкон туғилади.

Сиёсий партиялар ўз олдиларига қўйган вазифаларини амалга оширишда, демократик жараёнларнинг ривожланишига, мустақиллик тафаккурини шакллантиришда халқ билан боғланиши, бир-биридан ажралиб қолмаслиги муҳим. Бугунги сиёсий жараёнлар шароитида умуммиллий эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда партиялар ўз фаолиятларини инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда амалий муқобил таклифлар билан чиқиш, турли ижтимоий гуруҳларни демократик жараёнларда иштирокини таъминлаш, ўз ваколатлари даражасида халқни ўз орқаларидан эргаштириб, уларни мустақиллик йўлида сафарбар этишни амалга оширишлари муҳимдир.

Таянч тушунчалар

Сиёсий партия, сиёсий партияларнинг классификацияси, сиёсий партиянинг функциялари, партиявий тизим, бирпартиявийлик, кўшпартиявийлик, ижтимоий- сиёсий ҳаракатлар, Ўзбекистонда сиёсий партиялар.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсий партиянинг моҳияти ва тушунчасини ёритинг.
2. Сиёсий партиялар жамият сиёсий ҳаётида қандай ўрин тутишини сиёсий таҳлил қилинг.
3. Кўшпартиялик тизимининг сиёсий ҳаётни демократиялашда афзалликлари нималарда намоён бўлишини аниқланг.
4. Ўзбекистонда кўшпартиялик тизими ва унинг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат эканлигини партиялар мисолида қиёсий таҳлил этинг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 1998-й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1998 й.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Асрлар, 7-том, Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
4. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000 й.
6. Каримов И. А. Дошиманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. Фидокор, 2000 й 8 июнь.
7. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти. Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. Т.: «Шарқ», 1998 й.
8. Отамуродов С., Эргашев И., Ақромов Ш, Қодиров А. Полгтология. Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.

Режа:

1. «Ахборот», «оммавий ахборот» тушунчалари.
2. ОАВ ни «Тўртинчи ҳокимият» эканлиги. Жамият ҳаётининг демократиялашиши.

1. «Ахборот», «оммавий ахборот» тушунчалари

Сийсий фаолият, сийсий жараёнларда иштирок этиш, аниқ мақсад ва йўналишларга эга бўлишини ахборотсиз ёки оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур этиб бўлмайди. ОАВ орқали аввало инсонлар сийсий - ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётда, ҳамда дунёҳамжамияти, давлатлараро муносабатларда содир бўлаётган ўзгаришлардан хабардор бўлади. Уни идрок этади. Муносабат билдиради, қабул қилиши ҳамда сийсий жараёнларнинг иштирокчисига айланиши ёки аксинча, ҳолисона туриши ҳам мумкин. Лекин, нима бўлганда ҳам бугунги ҳаёт тарзимизни ОАВ ларисиз тасаввур этолмаймиз. ОАВ ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва роли ошиб бормоқда. «Ахборотланган жамият» тўғрисидаги қарашларнинг негизи ҳам дунёда ахборот кўламининг ортиб бораётганлиги билан боғлиқ.

«Ахборот», «оммавий ахборот» XX асрда кенг инплатила бошланди. У аввало халқлар, ижтимоий гуруҳлар ўртасида ўзаро муносабатлар, хулқ - атвор нормаларини, ижтимоийлашиш жараёнларига таъсирининг ортиб бораётганлигини; иккинчидан, ОАВ янги технологик узатиш воситалари имкониятларининг ошиб бораётганлиги билан боғлиқ. Бугун ахборотни жамлаш, асраш ва узатиш жараёни ўзгарди. У «оғзаки сўз»дан энг замонавий компьютер ахборот узатиш тизимигача бўлган йўлни босиб ўтди. XX аср ҳаводан узатиш телеграфлари, қора-оқ, рангли, кабилли, спутник орқали кўрсатадиган телевизорлар, телетапн ва факсимал алоқалар, алоқа спутниклари билан боғлиқ. Янги XXI асрни «ахборот асри» бўлиш ҳамда ахборотни асосий «ресурс»га айланиши тўғрисидаги қарашлар реалликка айланиб, айрим мамлакатлар тараққиётининг устувор йўналишини белгиламоқда. Ахборот соҳасидаги техник тараққиёт кўпгина ижтимоий, сийсий муаммоларни ҳам ҳал этиш имкониятини беришга қодир эканлиги шубҳасиз. Айни пайтда, оммавий ахборот воситалари, дунёда «мафкуравий кураш» ёки «инсон ошги ва тафаккурини эгаллаш унга таъсир кўрсатиш» майдони ҳамдир. Бугунги мураккаб сийсий мафкуравий жараёнлар буни тасдиқламоқда. Оммавий ахборот воситалари турли халқлар маданий ҳаётига, тафаккур тарзига, урф-одат, анъаналарига,

қадриятларига ҳам таъсир кўрсатиш ва кўпроқ таъсир «майдонига» эга бўлиш имкониятига эга. Унга алоҳида эътиборни қаратиш ва фуқароларда унга нисбатан «мафкуравий иммунитетни» шакллантириш ҳам алоҳида аҳамият касб этаётганлигини инкор этиб бўлмайди. ОАВ жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад - юрт тинчлиги. Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний багрикенглик каби миллий ғоя ва мафкура билан сугорилган ғоя ва мақсадларни халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончини шакллантиришда, ҳамда халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодини (И.Каримов) уйғотишда ва қарор тоғтиришда муҳим рол ўйнайди. ОАВ жамоатчилик фикрини уйғотали, шакллантиради, йўнаттиради ва уларни сафарбар этиш «қувватига» эга. Шунинг учун мамлакатдаги ижтимоий - сиёсий барқарорлик жамоатчилик фикрининг ҳолатига етарли даражада боғлиқ бўлиб, унда ОАВ муҳим ўрин тутати.

2. ОАВ нинг «Тўртинчи ҳокимият» экалиги. Жамият ҳаётининг демократиялашини.

ОАВ инсонларни мамлакат ижтимоий - сиёсий ҳаёти билан узвий боғлайди. Ҳамда уларни бу жараёнларга иштирок этишига туртки беради. Шунда «ахборотни холис», «ишончли», «аниқ» бўлиши муҳим. Нохолис, далиллар билан тўлиқ тасдиқланмаган, ёки «ёлғон» ахборотлар инсон ҳаётига, шунингдек, унинг кўлами, ахборотни қамрови даражасига қараб халқлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларга салбий таъсир кўрсатади. Оммавий ахборот воситаларини ҳақиқий «тўртинчи ҳокимият»га айлантириш жараёни ҳамма жойда ҳам анча мураккаб кечаётганлиги кузатишмоқда. Хусусан, ахборот таҳлилида эскича фикр юритиш ўз таъсирини сақлаб турибди. Эски сарқитлардан жудо бўлиш эса дунёқарашлар, психология, турли даъволар ўртасидаги кўзга кўринмайдиган курашлар билан бирга бормоқда.

Инсонлар эга бўлаётган ахборотнинг характери ва тарқатиш усуллари ташвиқот кўринишларига ҳам таъсир этади ва уни белгилаб беради. Ахборотнинг кундалик бўлаётган воқеа ва ҳодисалар билан мос келиши сиёсий муносабатларда шахс фаолигини оширади. Фуқароларнинг мустақиллигини, эркин фикрини янада мустаҳкамлайди. Ҳозирги замонда ахборот тарқатиш техникалари қисқа муддатда кенг аудиторияни қамраб олиш имкониятига эга. У кўпроқ «чегара» билмайдиган омилга айланиб қолди.

Бугун инсонлар дунё ахбороти «майдони» билан бирга яшайпти. Сиёсат, сиёсий муносабатлар ва жараёнларни ахборот билан боғлиқлиги эса ошиб бормоқда. Бу уни ҳисобга олишни тақозо этади.

Масалан, Ўзбекистон Республикасида, ҳозирги пайтда жамият ҳаёти ва фаолиятига ОАВ ролини фаоллаштириш кўйидагича тасаввур этилмоқда. Биринчидан, оммавий - ахборот воситалари имкониятини ошириш учун керакли шароитлар яратиш, уларга жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида муносиб ўрин бериш, журналистлар фаолиятини ижтимоий ва ҳуқуқий кафолатлаш; оммавий ахборот воситалари мамлакатда юз бераётган жараёнларга турлича қарашларни эркин ва ҳолис ифодалашга қодир бўлиши, ҳокимият билан жамият ўртасида ҳолис воситачи бўлиши ва муҳими, инсон ва жамият манфаатларининг фаол ва изчил ҳимоячиси бўлиши учун профессионал журналистлар ва оммавий ахборот воситаларини тайёрлаш жараёнини кўриб чиқиш. Ахборот олиш, таҳлил қилиш, ишлаш ва етказишнинг замонавий усулларини ва воситаларини ўзлаштиришда уларга ёрдам бериш; иккинчидан, ОАВ фаоллигини ва уларнинг самарали ишлашига ёрдам берадиган механизмларни тартибга солувчи қонунчилик базасини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Бу соҳада муайян ютуқларга эришилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ОАВ соҳасида фуқароларнинг эркинликлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, белгилаб кўйилди. Матбуот тўғрисида, ҳамда журналистлар фаолияти, ахборот олиш билан боғлиқ меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Демократик жамият қуриш вазифалари матбуот ва сўз эркинлиги тамойилига амал қилади. ОАВ ни сиёсий қарорлар қабул қилишда бевосита ўрни бор. Шунингдек, ахборот сиёсати, мамлакат сиёсий режими, характери билан бевосита боғлиқ. Масалан, авторитар ва тоталитар режимлар «ахборот»ни бўғиш, уни «сир» сақлашдан унга «ҳукмронлик» қилишдан кўпроқ манфаатдор. Демократик жамиятлар эса ахборотни эркин алмашиш, унинг хилма - хиллигидан кўпроқ манфаат кўради. Бу шу жамиятларни яшовчанлигини таъминлаб беради.

Янги аср, сиёсий муносабатларни ахборот майдони билан боғлиқлигини янада ошириши шубҳасиз. Бу ҳар бир мамлакат, ҳамда дунё ахборот марказлари олдида янги маъсулиятли вазифалар қўяди. ОАВ такомиллашиб борган сари унинг ҳолислиги ҳам ортиб бориши керак. Мамлакатлар, халқлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, озов ва фаровон ҳаётни, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашиб боришига хизмат қилиши зарур. Оммавий ахборот дунё ҳамжамияти ҳаётини бойитиши, уни ранг-баранг бўлишига кўмаклашиши, халқларни

бунёдкорлик ишларига сафарбар этиши, ҳуқуқий, эркин, демократик жамият қуриш талабларига мос тушади.

Хулоса ўрнида, шуни таъкидлаш лозимки, оммавий ахборот воситалари «Тўртинчи ҳокимият» сифатида инсонлар онги, қалби, дунёқарашига, хоҳиш - иродасига таъсир этишнинг муҳим омилidir. У мамлакатлар, халқлар ҳаётида мавжуд сиёсий жараёнларни шаклланиши ва қарор топишида, кишилар иродасини йўналтиришда ўзига хос «ҳокимият»га, таъсир кўрсатиш қувватига эга эканлиги билан характерли. ОАВ инсонларни ҳокимиятга нисбатан муносабатини шакллантиради, уларни сиёсий жараёнларни амалга оширишнинг муҳим субъектига айланишига хизмат қилади. Бу эса ахборотнинг «ҳолис»лигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Ахборот майдонида ҳам турли сиёсий кучлар, мамлакатлар, халқлар, социал гуруҳлар билан боғлиқ «манфаатлар», «қарашлар» бир - бири билан дуч келади. Ахборот холислиги таъминланмаса у «хавф-хатар», «беқарорлик» омилита айланиб қолиш эҳтимоли йўқ эмас. Жамият сиёсий ҳаётини эркинлаштириш вазифалари эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари ҳар тамонлама ривож топишини тақозо этади. Улар ҳақли равишда ҳокимиятнинг тўртинчи тармоғи бўлиши даркор. (И.Каримов). Бундан кейин ҳам оммавий ахборот воситалари ҳаётимизга кун сайин, чуқурроқ кириб бораверади. Ўзбекистон буни табиий ҳол деб қабул қилмоқда. Мустақиллик йилларида нашрлар сони кўпаймоқда. Ҳозир мамлакатимизда 490 дан ортиқ газета ва 138 дан ортиқ журналлар чоп этилмоқда. Радио ва телекўрсатувларнинг ҳажми кўнайтиди. Уларнинг жамиятни ривожлантириш ва давлат қурилишида тугган ўрни ортиб бормоқда.

Қабул қилинган Қонунлар ва қонун ҳужжатлари ижроси устидан ОАВ жамоат назоратини таъминлашда ўзига хос мавқега эга. Шунингдек, ОАВ давлат ва мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширадиган ўзига хос механизмдир. Айни пайтда ОАВ ҳар бир киши ўз фикрини эркин ифода эта олишига имкон берадиган минбардир. Шунинг билан бирга ОАВ демократик жараёнларни амалга ошириш, демократик кадриятларни ҳимоя қилиш, жамоатчилик фикрига кучли таъсир ўтказишга қодир ва мамлакатимизда, дунёда демократик жамият қуриш вазифаларини амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Таянч тушунчалар:

Ахборот; Оммавий ахборот воситалари, сўз ва матбуот эркинлиги, «тўртинчи ҳокимият», холис ахборот, ахборотнинг жамият ҳаётига таъсири, ахборот ва демократия. Ахборотлашган жамият.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Ахборотни сиёсий ҳаёт ва режим билан боғлиқлигини таҳлил этинг.
2. Ахборотлашган жамият деганда нимани тушунасиз?
3. Демократик жамиятда ахборот ролининг ошиб боришига эътибор берилишининг сабаблариши аниқланг.
4. Ўзбекистонда ОАВ ва унинг имкониятлари тўғрисида ўз фикр ва мулоҳазаларингизни билдиринг.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишига хизмат этсин. Т.: Ўзбекистон 1999
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999
5. Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз». Т.: Ўзбекистон 2000.
6. Каримов И.А. Миллий испиқюл мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000.
7. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
8. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. Т.: Шарқ, 1997.
9. Азизхўжаев А.А. Демократия халқ ҳокимияти демокшир. Т.: 1996.
10. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Академия, 2000.

10-мавзу. Сиёсий етакчилик

Режа:

1. Сиёсий етакчилик тушунчаси ва табиати.
2. Сиёсий етакчилик тушунчасига доир ёндошувлар.
3. Сиёсий етакчилик турлари.
4. Ҳозирги дунёда етакчилик ривожланишининг янги тенденциялари.

1. Сиёсий етакчилик тушунчаси ва табиати

Сиёсий етакчилик ҳодисасига социология, политология, психология ва бошқа фанларда кўплаб назариялар мавжуд. Бу ҳодисага қизиқиш ва уни таҳлил этишга ингилишнинг ибтидо-си қадимги даврларга бориб тақалади. Антик даврнинг муаллифлари Геродот, Плутархлар ҳам сиёсий етакчилик тўғрисида кўплаб мулоҳазалар билдиришган.

Сиёсатшунослик нуқтаи назаридан сиёсий етакчилик ҳодисасини таҳлил этишда Абу Наер Фаробий, Амир Темури, А. Навоий, Н. Макиавеллининг хизматлари каттадир. Унинг фикрича, сиёсий етакчи - бу бутун жамиятни жипслаштирувчи, ижтимоий тартибларни сақлаб қолиш ва мустақамлаш учун ҳар қандай воситаларни қўлловчи ҳукмдордир.

Етакчининг волюнтаристик назариясини Г. Карлейл (1795-1881) ва Р. У. Эмерсонлар (1803-1882) ишлаб чиққанлар. Улар фикрига кўра тарих қаҳрамон, диний шахс ижодининг маҳсулидир.

Сиёсий фикрлар таълимотидаги сиёсий етакчилик назариясида Ф. Ницше ишлаб чиққан парадигмалар ҳам муҳим роль ўйнайди. У олий биологик тип-етакчи, йўлбошчи инсон, ғайри табиий фавкулотда инсон тўғрисидаги гоёни асослашга ҳаракат қилди. Ғайри табиий фавкулотда инсон инсоний ахлоқ нормалари билан чегараланмаган, яхшилик ва ёмонликдан юқори туради. У оддий одамларга, ўзига ўхшаш фавкулотдаги йўлбошчи инсонлар билан меҳрибон, мулоқим бўлиши мумкин. У юсак ҳаётий қувватга эгаллиги ва ҳокимиятга бўлган иродаси билан бошқа кишилардан ажралиб туради. У кучли, иродали, ривожланган ва гўзал инсондир.

Етакчи, йўлбошчилар тўғрисидаги замонавий назарияларга Г. Тард (1843-1904) ижоди сезиларли таъсир кўрсатган. У ижтимоийлашув тўғрисидаги назария асосчиларидан бири бўлиб, ҳаётнинг асосий қонунларидан бири - етакчи, йўлбошчиларга издошларнинг тақдир қилинидир, деган гоёни асослашга ҳаракат қилди. Жамият тараққиётининг асосий манбаларидан бири таъаббускор ва ноёб шахслар томонидан қилинган ингиликлар, кашфиётлардир.

Етакчи - йўл кўрсатувчи маъносини англатади. Бу хусусиятга эга инсон бошқаларга таъсир эта олиши, муайян мақсадларга эришиш учун уларнинг биргаликда фаолиятини ташкил эта олиш қобилиятига эга.

Сиёсий етакчилик - сиёсий фаолият тури бўлиб, у икки томон ўзаро алоқаларини англатади: биринчи томон - етакчилар ўз издошларининг манфаат ва эҳтиёжларини биладилар ва баён этадилар, бошқа томон эса, шу манфаатларни ифодалаш ва амалга оширишлари учун ўз ваколатларининг бир қисмини уларга ихтиёрий равишда топширадилар.

Замонавий политологияда етакчиликка доир бир қанча ёндошувлар мавжуддир:

1. Етакчи - бу бошқа кишиларга таъсир этиш демакдир. Етакчи ва унинг издошлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар мавжуд бўлиб, у етакчидан гуруҳ аъзоларига қараб ҳар доим бир томонлама йўналтирилган бўлади.

2. Етакчилик - бу бошқарувчанлик мақоми, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий позициядир.

3. Сиёсий етакчилик - бу сиёсат бозорида амалга оширила-диган махсус тadbиркорлик шаклидир. Бундай рақобатчилик курашувида томонлар ижтимоий вазифаларини етиш бўйича дастурлар билан алмашинади.

Сиёсий етакчи - сиёсий жараёнлар билан бирга бутун жамият, сиёсий ташкилот, ёки ҳаракатни ҳам бошқаради, воқеаларнинг бориши ва сиёсий жараёнлар йўналишини ўзгартира олади. Сиёсий етакчилар жамиятдаги сиёсий жараёнларни жонлантирадилар, жамиятнинг тарихий ривожланишини белгиловчи дастурлар, ғояларни илгари сурадилар.

2. Сиёсий етакчилик тушунчасига доир ёндошувлар

Сиёсий етакчига кучли ирода, ёқимчилик, қатъийлик қобилияти, интуиция зарур.

Етакчилик ва йўлбошчиликнинг табиатини тушунтириб беришда хилма-хил назариялар мавжуддир. Улардан бири характер назариясидир. Ушбу назариянинг моҳияти шуки, унда етакчилик ҳодисаси шахснинг юксак хусусиятлари асосида тушунтириб бериллади. Бундай хусусиятларга қуйидагилар киритилган: ўткир заковат, фаҳм-фаросат, темир ирода, қайноқ энергия, юксак ташкилотчилик қобилиятлари, кишиларга ёқа олишлик хусусияти, айниқса билимдонлик ва маъсулиятлиликини ўзига олишга тайёрлик хусусияти. Ҳозирги демократик давлатларда сиёсий етакчиларга хушсуръатчилик, нотикчилик хусусиятлари ҳам асосий талаблар сифатида қўйилмоқда.

Сиёсий етакчиларнинг характерли хусусиятларини аниқлаш мақсадида кенг социологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу тадқиқот натижалари характерлар назариясини муайян даражада инкор этади, яъни чуқурроқ таҳлил қилганда етакчиларнинг индивидуал хусусиятлари умуман шахснинг барча жиҳатлари ва ижтимоий хусусиятлари билан умуман олганда мос келиши аниқланган.

Яна шу нарса аниқланадими, шахснинг етакчилик қилиши учун муайян хусусиятлари йиғиндиси ҳақиқатдан ҳам муайян даражада роль ўйнайди. Бу хусусиятлар йиғиндиси тарихий давр ва дунёдаги турли-хил давлатлар хусусиятларига кўра турлича бўлиши мумкин.

Булар характерлар назариясидаги иккинчи йўналишни ёки омиллик-таҳдидий таълимотларни вужудга келтиради. Бу таълимот етакчиларнинг соф индивидуал хусусиятларини ва муайян сиёсий мақсадларини амалга ошириш йўлидаги хулқ-атворларнинг белгиларини таҳлил қилади.

Омилли-таҳдидий таълимот сиёсий етакчилар назариясига муайян вазият билан боғлиқ мақсад ва вазифалар тушунчасини киритади. Сиёсий етакчининг индивидуал хусусиятлари ва унинг олдида турган мақсадларга эришишга интилиши натижа-сида сиёсий етакчининг «иккинчи табиати» вужудга келади. Хулқ-атвори услуби ишлаб чиқилади. Сиёсий етакчининг мақсадни мўлжаллаш ва унга эришиш услубига муайян ижтимоий вазиятлар таъсир кўрсатади.

Етакчиликнинг муайян ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқлигини вазиятлар таълимоти янада ривожлантиради ва асослаб беради. В. Даль, Т. Хильтон, А. Гарднер ва бошқалар етакчи ҳодисасининг нисбийлигидан, кўп хиллигидан келиб чиқади. Етакчи - муайян вазият маҳсулидир. Айнан вужудга келган муайян вазиятлар сиёсий етакчиларни танлаб олади ва унинг хулқ-атворини белгилайди. Тарихда тасодифий етакчилар бўлмайдми, ҳар бир етакчи ўз даврининг, тарихий вазиятининг маҳсулидир. Искандар Зулқарнайн, Оливер Кромвель, Чингизхон, Амир Темур, Жалолиддин Мангубердилар ҳам ўз даврининг етакчилари эдилар. Аммо, бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Шўро тузумининг инқироzi Б. Ельцин, И. Каримов, Н. Назарбоев, А. Акаев ва бошқа етакчиларни илгари сурди. Улар эски тоталитар тузумни емириш ва демократик жамиятни барпо этиш сари халқни етакладилар. Сиёсий етакчига қўйиладиган талаблар мавжуд давлатнинг инқироз ҳолатида, ёки барқарор ривожланишда эканлигига ҳам боғлиқдир.

Вазиятлар таълимоти сиёсий етакчининг индивидуал хусусиятларини рад этмайди, лекин уларни мутлақлаштириш ҳам ноўрин деб ҳисоблайди ва сиёсий етакчини муайян сиёсий вазиятлар ҳосиласи деб қарайди. Вазиятлар таълимоти аниқлик киритиш, ривожлантириш ва сифат жиҳатларидан бойитиш на-

тижасида сиёсий етакчиликни, унинг издошлари ва тарафдорлари ёрдамида тушунтириш таълимоти вужудга келди.

Замонавий политологияда тарафдорлар тушунчаси кенг қамровли бўлиб, сиёсий фаоллардан ташқари етакчининг сайловчилари, шунингдек у билан ўзаро муносабатда бўлувчилар ҳам бу тушунча мазмуни таркибига киритилади. Уларни таҳлил қилиш сиёсий етакчининг хулқ-атворини, қабул қиладиган қарорларини олдиндан билиш имкониятини беради.

Бундай ёндошувнинг афзаллиги шундаки, етакчилик раҳбар ва тарафдорлар ўртасидаги махсус муносабатлар сифатида қаралади.

Етакчи билан муносабатларнинг шаклланиши ва амал қилишида сиёсий фаолларнинг роли каттадир. Айнан тарафдорлар унинг шахсий сифатлари ва имкониятларини етарли баҳолаётгани билан, уни қўллаб-қувватлаш компаниясини ташкил қиладилар. Улар воситасида айниқса уларнинг мақсад ва қарашларига, шунингдек сайловчиларнинг кайфиятларига таъсир кўрсатади. Сиёсий етакчиларни тарафдорлар, манфаатларининг ифодачиси сифатидаги бундай қараш бирмунча камчиликларга ҳам эгадир. Ушбу назария ва вазиятлар таълимоти ҳам сиёсий етакчининг ҳокимиятни эгаллагандан кейинги фаолиятидаги мураккабликни, фаолликни тушунтириб бера олмайди. Тарих сабоқлари кўрсатадики, кўпгина сиёсий раҳбарлар, уни ҳокимият тепасига келтирган қатламлар ва гуруҳлар манфаатларига қарши қаратилган фаолият юритганлар.

Буни Сталин фаолиятида яққол кўришимиз мумкин. У ҳокимиятга чиққандан кейин ўн беш йил давомида ўзини ҳокимият тепасига келтирган большевикларни деярли бутунлай, бундан ташқари ўз партияси аъзоларининг ярмига йўқ қилди. Бунга ўхшаш ҳолни А. Гитлерда ҳам кўришимиз мумкин. У ҳам ўзини ҳокимият тепасига келтирган эски нацистлар партияси аъзоларини деярли бутунлай йўқ қилди.

Бу ва кўпгина далиллар кўрсатадики, етакчи ва тарафдорлар ўзаро таъсирини икки томонлама йўналтирилган ҳаракат сифатида қараш керак. Етакчилар ўз ижтимоий таянчларини муайян даражада ўзгартиришлари мумкин. Бундай ҳол айниқса авторитар ва тоталитар сиёсий тузумларда фожиали тус олиши мумкин.

Сиёсий етакчилик табиатини тушунтириш мураккаб ва уни бир хилда изоҳлаш, унинг субъектив механизмларини психологик таълимотлар, хусусан психоаналитика назарияси тушунтириб беради. Унинг асосчиси З. Фрейддир. Сиёсий етакчилик асосида сенсуал характердаги майллар ётади. Сублимация, бошқа ҳолатга ўтиш жарёнида, у ижодий фаолиятга жумладан сиёсий етакчиликка ҳам интилиш сифатида намоён бўлади. Кўпгина кишиларда раҳбарлик лавозимларини эгаллаш субъектив - компенсаторлик вазифасини бажаради. Турли хил камчиликларга йўл қўймаслик, номукамаллик ҳиссиётини енгишти

ёрдам беради. Муайян психологик эҳтиёжлар сиёсий етакчига бўйсунишга мажбур этади. Сиёсий етакчиликнинг психоаналитик назарияси ривожига Франкфурт мактаби вакиллари Э. Фромм ва Т. Адорно сезиларли ҳисса қўшдилар. Улар авторитаризмга мойил бўлган ва ҳокимиятга интилувчи шахс типини аниқладилар. Бундай шахс носоглом, яъни оилавий невроз ҳолатини келтириб чиқарувчи шароитларда шаклланади. Киши бундай шароитларда уларнинг ҳаммасидан ҳукмронлик ёки бўйсунуш муносабатларига қочишга интилади. Етакчилик-авторитар шахс учун ўзининг нотекис кайфиятларидан ҳоли бўлишга ва ўз иродасига бошқаларни бўйсундиришга имкон берадиган психологик эҳтиёждир. Бошқалар устидан чексиз ҳукмронлик қилиш, бундай кишига ўзига хос сархушлик бахш этади. У ўзига хос садизм, зўравонлик, шаклидир. Шу билан бир вақтда авторитар шахс мазохистик хусусиятга ҳам эгадир, ўзидан зўрроқ куч билан тўқнашганда унга сажда қилади. Бошқаларнинг кучсизлиги унда газабланиш, уларни таҳқирлаш кайфиятларини тўтдиради.

Бундай ҳулқ-автор психологик маънода кучлиликнинг эмас, кучсизликнинг намоён бўлишидир. Авторитар шахс ҳаққоний кучга эга бўлмасдан, бошқа кишилар устидан ҳукмронлик қилиш воситасида у кучга эга бўлишга ўзини ишонтиришга ҳаракат қилади. Бундай шахс иррационалдир, мистикага мойилдир ва бириччи навбатда ҳиссиётлар асосида иш юритади, тенглик ва демократияга тоқат қила олмайди. Бошқа барча кишиларни кучли-кучсиз муносабатлари воситасида идрок этади.

3. Сиёсий етакчилик турлари

Сиёсий етакчиликнинг турли хил изоҳлари мажмуи унинг турли хил томонларини кўришга имкон беради, лекин ушбу ҳодисани яхлит ҳолда ақс эттира олмайди. Ушбу вазифани ҳал этиш, сиёсий етакчиликни комплекс таҳлил қилиш амалга оширади. У етакчиликнинг 4 асосий хусусиятларини ҳисобга олади: етакчининг характер хусусиятлари, у бажариши лозим бўлган вазифалар, унинг издошлари ва уларнинг ўзаро характери тизими, етакчи ва ўзаро муносабат механизми. Лекин етакчиликнинг универсал таълимотини яратиш мумкин эмас. Сабаби, бу воқеликнинг ўзи намоён бўлишига, вазифаларига, тарихий давр, сиёсий тизим хусусиятларига кўра хилма-хилдир. Ҳозирги замон политологиясида сиёсий етакчилар у ёки бу мезонларга кўра хилма-хил турларга ажратилади.

Раҳбарнинг қўл остидагиларга муносабатига кўра, у авторитар ва демократ етакчиларга ажратилади. Авторитар етакчилик танҳо йўналтирилган таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, у

санкциялар, куч ишлатишни назарда тутади. Демократик етакчилик раҳбар томонидан гуруҳ ёки ташкилот барча аъзоларининг фикрлари, манфаатларини ҳисобга олишда, уларнинг бонқаришда ишгирок этишда ифодаланади.

Ушбу классификация ўзининг камчиликларига қарамасдан уни қўлашда оддий ва қулайдир. Биринчи турдаги етакчилик асосида одатлар, иккинчисида тафаккур, учинчисида эътиқо ва хиссиётлар ётади. Ушбу классификация асосчиси М. Вебер харизматик етакчиликни таҳлил этишга алоҳида эътибор беради. У етакчиликнинг ушбу турини инқироз даврида жамиятнинг янгилашнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қарайди, чунки харизматик доҳий обрў-эътибори ўтмиш билан боғлиқ бўлмасдан, у омmani ижтимоий янгиланиш вазифаларини ечишга сафарбар этишга қодирдир. Жамият тараққиётидаги нисбатан тинч даврда эса тарихий анъаналарини авайлаб-асровчи ва зарурий ислоҳотларни амалга оширувчи рационал-дегал етакчилар майдонга чиқади. Умуман олганда кўпгина давлатлар тарихида сиёсий етакчилар турларининг алмашинувида муайян кетма-кетлик кузатилади. Доҳий - асосчи, харизматик, анъанавий етакчи - кўриқчи билан, у эса ўз навбатида ислоҳотчи-қонунчи билан алмашинади.

Етакчиликнинг мумтоз, деб ҳисоблаш мумкин бўлган уч турини М. Вебернинг «Сиёсат - ҳам майл, ҳам касб сифатида» мақоласида берган легитимликнинг уч турига асосланади:

Анъанавий етакчилик. Етакчиликнинг бу турлари анъаналар, маросимлар, одат кучи каби механизмларга таянади. Итоат қилиш одати анъаналарнинг муқаддаслигига ва ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтишига асосланган. Етакчиликнинг бу тури доҳийлар, оқсоқоллар, шоҳлар бошқаруви учун хосдир.

Харизматик етакчилик. Хукмдор - етакчининг қудратига халқнинг чексиз ишончига асосланади.

Рационал-ошкора етакчилик. Етакчиликни сайлашнинг тартиби, унга муайян ҳокимлик ваколатларининг оқиллиги, қонунийлиги тўғрисидаги тасаввурларга асосланади.

Америкалик политолог Роберт Такер сиёсий етакчиликнинг уч турини ажратиб кўрсатган:

Консерваторлар. Жамиятни шу ҳолатида сақлаб қолишга қаратилган фаолият олиб борилади.

Реформаторлар. Ҳокимият таркибини кенг қамровли ислоҳотлар воситасида тубдан ўзгартиришга интиладилар.

Ипқилобчилар. Одатда қурол кучи билан бошқа ижтимоий тузумга тез, сакраш орқали ўтишни режалаштиради.

Замонавий политологияда етакчиларнинг 4 та йиғма образи қўлланилади: байроқдор ёки буюк инсон, хизматчи, савдогар ва ўт ўчирувчи. Етакчи байроқдорни воқеъликни шахсий идрок этиш,

оммани жалб этишга қодир бўлган гоёлар, идеаллар ажратиб туради Бундай турга Мартин Лютер Кингни киритиш мумкин.

Хизматчи-етақчи ҳам ўз тарафдорлари ва сайловчиларнинг манфаатларини ифода этишга интилади ва улар помидан иш кўради. Савдогар-етақчи учун ўзининг гоё ва режаларини чиройли қилиб кўрсатиш, фуқароларни уларнинг афзаллигига ишонтириш, уларни бу гоёларни сотиб олишга жалб этиш хоёрдир. Ва ниҳоят, ўт ўчирувчи етакчи энг долзарб ижтимоий муаммоларга, даврнинг мухим талабларини мўлжалга олади. Унинг хатти-ҳаракатлари конкрет вазиятга кўра аниқлашади. Реал ҳаётда бу 4 образдаги етакчилар алоҳида ҳолда учрамадан, сиёсий арбобларда аралашган ҳолда учрайди.

Етакчилар классификациялашнинг бошқа концепциялари ҳам мавжуддир. Етакчилар турининг хилма-хиллиги, уларнинг фаолиятлари йўналишларининг бойлиги ҳал этиладиган вазифаларнинг кенглиги билан боғлиқдир.

Етакчининг функциялари - унинг фаолиятининг бош йўналишларидир. Уларнинг миқдори сиёсий тартибот, фуқаролик жамиятининг етуклиги, аҳоли турмуш даражаси каби омилларга боғлиқ.

Адабиётларда етакчиликнинг асосан қуйидаги 6 функцияси кўрсатилади:

1. Жамиятни жипслаштириш ва бирлаштириш. Етакчи ўзида ва бошқа давлатлар билан муносабатда миллий бирликни гавдалантириши ва намоийни қилиши, фуқароларни умумий мақсадлар ва қадриятлар йўлида бирлаштириши, Ватанга, давлатга, халққа хизмат қилишда ўрнак бўлиши лозим.

2. Энг мақбул сиёсий қарорларни ишлаб чиқиши ва қабул қилиши. Етакчилар хатолар қилишдан қафолатланмаган бўлса ҳам, кўпинча яхши сарийи-ҳаракатлар кўрсатмаса ҳам, барибир ижтимоий вазифаларни ҳал қилишнинг энг маъқул йўлини топа олишлик қобилиятлари одатда уларнинг раҳбарлик лавозимларини эгаллашларини оқтайди.

3. Ижтимоий ҳакамлик ва патронажлик, қўриқчилик, оммани қонунсизликдан, амалдорларнинг ўзбошимчалигидан химоя қилиш, тартибот ва қонунчиликни назорат, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари билан сақлаб туриш.

4. Ҳокимият ва омманинг мулоқот, сиёсий ва ҳиссий алоқа каналларини мустаҳкамлаш ва шу билан фуқароларнинг сиёсий раҳбарликдан бегоналашувининг олдини олиш. Оммавий ахборот воситалари, айниқса телевидение, шунингдек сайловчилар билан ўзаро учрашувлар ва бошқа талбирлар орқали президентлар ва бошқа сиёсий раҳбарлар халқ билан бевосита алоқада бўлиши учун кенг имкониятларга эга бўладилар.

5. Янгилашни ташаббускори бўлиш, оптимизм ва ижтимоий энергияни тўплаш, оммани сиёсий мақсадларини амалга оши-

ришга сафарбар қилиш. Етакчи халқ анъаналарини авайлаб асраши, ўз вақтида янгиликларни илғай олиши, жамият тараққиётини таъминлаши, халқда ижтимоий идеаллар ва ғояларга ишонч уйғотиш лозим.

6. Тизимни легитимлаштириш. Бу функция асосан тоталитар жамият етакчиларига хосдир. Сиёсий режим тарихий халқ анъаналарида ва демократик тартибларида ўз-ўзини оқлай олмаганида, у буни харизматик етакчининг алоҳида хусусиятларидан излашга ҳаракат қилади. Бунда етакчиларнинг қобилиятлари хаддан ташқари бўрттирилади.

4. Ҳозирги дунёда етакчилик ривожланишининг янги тенденциялари

Ҳозирги дунёда етакчилик ривожланишида бешта тенденция шаклланди:

1. Миллий етакчилар глобал муаммоларни эндиликда четлаб ўта олмайдилар. Улар ўз ички сиёсатларини умумжаҳон, глобал жараённинг бир қисми сифатида қарашлари лозим бўлади;

2. Норасмий етакчиларнинг роли ва таъсири ортиб бориши;

3. Етакчилар фаолияти иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга кўпроқ жалб қилиняпти. Бу - етакчи фаолияти билан боғлиқ равишда у ёки бу миллат турмуш даражасининг ортишида намойиш бўляпти, ўз навбатида бу фаолият давомийлиги ҳам ортяпти.

4. Етакчи - қаҳрамон ва етакчи - анти-қаҳрамон каби сиёсатчиларнинг пайдо бўлиши эҳтимоли камайяпти.

5. Ҳокимиятлар бўлиниши ва фуқаролик жамияти чегараларининг кенгайиши ҳисобига сиёсий етакчи ҳокимияти ҳам чекланипти.

Ҳар бир мамлакатда етакчиларни етиштириб берувчи кадрлар тайёрлаш тизими мавжуд. У жамият сиёсий тизими мақсадлари, сиёсий мафкура қадриятлари билан чамбарчас боғлиқ. Шунга кўра кадрлар тайёрлаш тизимларини учга жарастиш мумкин:

1. Либерал-демократик тизим: Унинг икки кўриниши мавжуд: ғарбий ва шарқий.

2. Тоталитар. Унда етакчига, тизимга ва мафкурага содиқлик алоҳида қадрланади.

3. Теократик тизим. Диний мафкура амал қиладиган мамлакатларда мавжуд.

Сиёсий етакчининг ижтимоий аҳамияти тўғридан-тўғри сиёсий маданият даражаси ва омманинг фаоллиги билан боғлиқдир. Фаол сиёсий маданиятнинг, барқарор демократик анъаналарнинг мавжудлиги, давлат томонидан назорат қилинмайдиган фуқаролик жамияти ва сиёсий муҳолифатнинг борлиги заиф етакчилар учун имкониятларни камайтиради,

турли хил ўзбошимчаликнинг, ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг олдини олади ва шу билан бирга сиёсатда индивидуал қобилиятлар ва талантларни намойи қилишга кенг йўл очиб беради.

Таянч тушунчалар

Сиёсий етакчилик, сиёсий етакчилик турлари, анъанавий етакчилик, харизматик етакчилик, рационал — ошқора етакчилик, сиёсий етакчи, консерватор, реформатор, инқилобчи, сиёсий етакчилик ривожланишининг янги тенденциялари.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Маърузадан олган маълумотларингиз асосида бирорта сиёсий етакчининг сиёсий қиёфасини таҳлил қилиб беринг. Танлаган қаҳрамонингизнинг белгилари, сиёсий дастурлари, фаолиятига эътибор беринг.

2. Ўзингизни сиёсий етакчи, деб тасаввур қилинг. Ўз дастурингиз Сизни қўллаб-қувватловчи ижтимоий қатламлар тўғрисида маълумот беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. А. Амир Темур - фахримиз, гуруримиз. Т., «Ўзбекистон», 1996.
3. Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент: Ўзбекистон. 1997.
4. Базарбаев Б. Феномен политического лидерства. Т., «Ўзбекистон», 1993.
5. Блондел Ж. Политическое лидерство. Москва. 1992.
6. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Москва. 1989.
7. Жўраев Н. Агар огоҳ сен...». Портретга чизилар. Т., «Шарқ», 1998.
8. Левитин Л., Карлайл Д. Ислом Каримов - Янги Ўзбекистон Президенти. Т., «Ўзбекистон». 1996.
9. Ильин М. В., Коваль Б. И. Личность в политике. Кто играет короля?.. Полсе». 1991 №6.
10. Миллс Р. Властвующая элита. М.: 1959.
11. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. Учебник для Вузов. - М., «Аспект пресс», 1999.
12. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. - Т., «Халқ мероси», 1993.

11-мавзу. Сиёсат ва миллатлараро муносабатлар

Режа:

1. Миллат тушунчаси.
2. Сиёсий жараёнлар ва миллий муносабатлар.
3. Миллий муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий йўли.

1. Миллат тушунчаси

Сиёсат ва миллатлараро муносабатлар масаласи политологияда муҳим мавзулардан бирини ташкил қилади. Чунки ҳар қандай давлатда ҳам миллатлараро муносабатларни барқарорлаштирмасдан туриб, тараққиётга эришиб бўлмайди. Миллатлараро можаролар албатта муқаррар равишда ҳатто тараққий этган мамлакатларнинг ҳам ривожланишига зарба беради. Шунинг учун ҳам бу мавзунини ўрганиш долзарб. Миллатлараро муносабатнинг моҳиятини, унинг барқарорлаштириш омилини ҳақида фикр юритишдан олдин миллат тушунчасининг моҳиятини тушиниб олиш мақсадга мувофиқдир.

Миллат тушунчасини аниқлашга турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларнинг муаллифлари унинг турли қирраларини очиб беришга эътиборларини қаратганлар. Жумладан, инглиз файласуфи Эрнест Геллнер, миллатни «инсон яратган, у инсон иши ва онгининг маҳсули» /қаранг: Вопросы философии, №7, 1989, 124/, рус олими Л. Ионнинг фикрича «миллатга мансублик инсонга туғилишдан берилади ва унинг бугун ҳаёти давомида ўзгармай қолади. У жинс каби мустақкамдир...» /қаранг: «Вопросы философии» №12, 1990, 10-бет/; ҳатто бу фикрларга қарши фикрлар ҳам илгари сурилмоқда. Жумладан рус олими В. А. Тишковнинг фикрича «Миллат илмий тушинча эмас, бу сиёсий шиор ва сафарбарлик воситасидир» /қаранг: социалогический исследования, №1, 1997, 52-бет/.

Ўзбекистонда миллат тушунчасига турли фикрлар билдирилиб келинмоқда. Аммо, собиқ шўролар даврида «миллатга таъриф беришда синфий нуқтаи назардан қараشلар устивор эди. Бунинг оқибатида синфий манфаатлар миллий манфаатлардан устиворликка эга бўлиб келди.

Аслида юқорида келтирилган бир қатор муаллифларда бошқа мавжуд назарий материалларни ўрганиш асосида куйидаги хулосаларни қилиш мумкин:

Биринчидан миллат инсоният ва жамият тараққиётининг ҳосиласи ҳисобланади. Унинг шаклланишида моддий омиллар хусусан ҳудуд, давлат, иқтисодиёт муҳим роль ўйнаган бўлса

ҳам, улар миллатнинг тўлиқ моҳиятини очиб беролмайди. Улар инсоннинг ўзаро яқинлашишида ўзининг таъсирини ўтказган. Аммо, миллатни бирлаштирувчи нарса маънавий омиллар ҳисобланади. Хусусан, руҳият, тил, маънавият, урф-одат, анъана, қадриятлардир;

Иккинчидан, миллат тушунчасини таърифлашда синфий ёндашув, унинг чинакам куч, қудратини хас-пушлаш ҳисобланади. Чунки, инсоният ва жаҳоннинг бир қатор ривожланган мамлакатлари тажрибалари кўрсатадики, синфлар ўртасида зиддиятлар, қарама-қаршиликлар замини моддий манфаатдорлик билан боғлиқ. Мамлакатларда аксарият аҳолининг моддий эҳтиёжларини таъминлаш ўзаро қарама-қаршиликларни ҳам сўниб боришига олиб келади. Аммо миллий манфаатдорлик, (ўз тили, маънавият, урф-одадлар, анъаналар, қадриятларни, ўзликни сақлаб олишга иштирок) моддий эҳтиёжлар тўла қондирилган шароитларда ҳам сақланиб қолади;

Юқоридаги фикрларга асосланиб миллатга қуйидагича таъриф бериш мумкин: миллат, тил, маънавият, миллий ўзликни англаш руҳияти, урф-одадлар, анъаналар, қадриятлар асосида муайян ҳудудда яшовчи кишиларнинг этник бирлигига айтилади. Кўриниб турибдики бу таърифда маънавий омилларга устиворлик берилган. Бунинг асосий сабаби шуки, иқтисодий эҳтиёжларни қондириш манфаатларидан келиб чиққан ҳолда этник бирлик вужудга келади. Аммо у, маънавий омилларнинг «йўқ» бўлишига ўз таъсирини ўтказолмайди. Чунки маънавий омилларни кишиларни этник бирликка бирлаштириб уларни «ташқи» ҳавф-хатарлардан огоҳ қилиб туради. Шу маънода ҳам у миллатни инсон каби доимо тараққий этиб такомиллашиб боришида етакчи ўрин эгаллаб келаверади.

2. Сиёсий жараёнлар ва миллий муносабатлар

Миллатлар мавжудлиги уларнинг ўзига хос сиёсий манфаатларининг мавжудлигини ҳам билдиради. Ана шу манфаатларнинг қайси даражада амалга ошганлигини жамият ҳаётидаги сиёсий жараёнлар ҳолатида ўз ифодасини топади. Сиёсий жараёнлар сиёсий институтларнинг ишлаши ва уларнинг жамият сиёсий ҳолатини барқарор ишлашини таъминлаш ижтимоий гуруҳлар, шу жумладан миллатлар ўрталаридаги муносабатларнинг барқарор ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади. Агар давлат ҳокимияти тармоқларининг барқарор ишлаши бузилса, албатта у барча муносабатлар, шу жумладан миллий муносабатларнинг бузилишига ҳам олиб келади. Ёки

давлат ўз фаолиятида миллатларнинг сиёсий манфаатларини хусусан ўзаро тенглигини кафолатлай олмаса, у ёки бу миллатнинг давлат ҳокимиятида ишгирок қилишини ташкил қилаолмаса жамият ҳаётида сиёсий танглик вужудга келади.

Демак, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг ўзаро муносабатларининг ҳолати билан боғлиқ бўлган тушунча ҳисобланади. Бу жараёнларга миллатлар ва улар ўртасидаги муносабатлар ҳам боғлиқ бўлади. Чунки миллатлараро муносабатларни барқарор ривожлантиришни ташкил қилмасдан туриб сиёсий жараёнларнинг барқарор ривожланишини ташкил қилиб бўлмайди. Агар собиқ шўроларнинг таталитар тузуми шароитидаги сиёсий жараёнлар ҳолатига назар ташлайдиган бўлсак, миллий манфаатлар давлат манфаатларига бўйсундирилган эди. У ёки бу миллатнинг ўз манфаатларини ўртага қўйиши давлатга қарши қаратилган ҳаракат сифатида баҳоланар эди. Шунинг учун давлат бундай ҳаракатларни куч ишлатиб бўлса ҳам «тинчланиш» ҳаракат қилар эди. Аммо, давлатнинг бундай ҳаракатлари миллий жараёнларнинг бутунлай йўқ бўлиб кетишига олиб келмади, аксинча зимдан бу жараён катта куч сифатида шаклланиб келди ва давлат ҳокимиятининг ичидан емирилиш жараёнини тезлашгирди.

Бу аччиқ «тажрибадан» келиб чиқадиган хулоса шуки, давлат жамиятида бўладиган муносабатларнинг табиий ривожланиш қонунларига асосланган ҳолда ўзининг фаолият йўналишларини белгилаб олиши зарур.

Айниқса, миллатлараро муносабатларни барқарор ривожланиши учун ҳар бир миллатнинг сиёсий манфаатларини ҳисобга олиш давлат сиёсатида устувор бўлиши амалий аҳамиятга эгадир. Шунинг билан бирга миллатлараро муносабатларга сиёсий тус бериш хатарли эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Яъни миллатларнинг ўзаро муносабатларида юзага келиши мумкин бўлган у ёки бу салбий ҳолатлар давлат ҳокимиятини қўлга киритиш учун кураш даражасига кўтарилмаслиги керак. Чунки бундай жараён албатта давлатни ҳалокатга ва миллатлар манфаатларини паймол бўлишига олиб келади. Сиёсий жараёнларнинг ривожланиши миллатлараро муносабатларнинг барқарор тараққиёт этишига хизмат қилиши лозим. Бу эса ўз навбатида бутун жамиятнинг барқарор тараққий этишига хизмат қилади.

3. Миллий муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий йўли

Миллат мавжуд экан, албатта миллий масала ҳам. Миллатлар ўрталарида турли муносабатлар ҳам мавжуд бўлади.

Миллий масала деганда турли миллат ва элатларнинг ўзаро муносабатларида зарур эҳтиёжларни қондиришга тўққилик қилувчи ҳолатларнинг юзага келиши тушунилади. Улар кўп миллатлар яшайдиган мамлакатларда у ёки бу миллатларнинг манфаатларини ҳисобга олмаслик ҳолатларидан келиб чиқади.

Миллий муносабатлар эса турли миллатлар яшайдиган мамлакатларда улар ўртасида моддий ва маънавий соҳада ўзаро ёрдамлашини, бойиш, алмашини ва ижобий маънодаги таъсир кўрсатиш орқали намоён бўлади. Адолат ва қонун устуворлиги қарор топган мамлакатларда миллий масала барҳам топиши мумкин. Аммо миллий муносабатлар мавжуд бўлиб қолаверади. У миллатнинг абадийлиги ва улар манфаатларининг сақланиб қолиши билан боғлиқдир. Тўғри, миллий манфаатларни тўла қондириш жуда мураккаб ҳисобланади. Чунки эҳтиёжлар миллатларнинг ўзи каби ўсиб боради, унинг тўхташи миллий тараққиётнинг тўхтаганлигини ҳам билдиради. Шунинг учун ҳам миллий муносабатларни барқарорлаштиришнинг:

Биринчи ва асосий йўли давлат сиёсатида барча миллатларнинг эҳтиёжларни ҳисобга олиш ҳисобланади;

Иккинчидан, қабул қилинадиган қонунлар ва қарорларда барча миллатларнинг тенглиги, уларнинг барча яратиладиган моддий ва маънавий бойликлардан тенг фойдаланиши кабилар ўз ифодасини топиши лозим;

Учинчидан, кўп миллатли давлатларда қандайдир сабаблар хусусан ташқи кучларнинг аралашуви ёки ўзларини миллатлар-вар қилиб кўрсатувчи аслида ўзининг жирканч мақсадларини амалга ошириш йўлида атайлаб миллатлараро муносабатлар омилидан фойдаланишга интилишга уринувчи ички кучларнинг айби билан ҳам юзага келиши мумкин бўлган миллатлараро можароларни ҳал қилишда сиёсий воситалардан фойдаланиш йўлидан бориш зарур бўлади. Чунки миллий можароларни ҳал қилишнинг куч ишлатиш йўли ҳеч қачон ўзининг ижобий натижасини топмаган. Аксинча, куч ишлатиш йўли — бу давлат ҳалокатта, миллатларни жаҳолатта олиб келувчи энг хатарли йўли ҳисобланади. Шунинг учун ҳам агар миллатлараро можаролар келиб чуққудай бўлса, уни ҳал қилишнинг ягона йўли сиёсий воситалардан фойдаланиш ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, миллатлараро муносабатлар ниҳоятда мураккаб ҳисобланади. Шу боисдан ҳам давлат фаолиятида миллий сиёсат устувор йўналишларидан бири бўлиб келган ва шундан бўлиб қолаверади.

Миллий сиёсат деганда давлат томонидан жамиятдаги турли миллатлар ва этник гуруҳларнинг ривожига, миллатлараро му-

носабатларни такомиллаштиришга ва шу асосида барқарор ривожланиши ташкил қилишга қаратилган аниқ мақсад асосида олиб бориладиган фаолият тушунилади.

Миллий сиёсатда барча миллат ва этник гуруҳлар манфаат ҳамда эҳтиёжларнинг қондирилиши адолатли ташкил қилинган бўлса, миллатлараро можаролар келиб чиқмаслиги учун имконият яратилган бўлади. Бу ўз навбатида жамиятнинг барқарор ривожланишининг муҳим кафолатларидан бири ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Миллат, тил, маънавий омиллар, ҳудуд, давлат, миллий ўзликни англаш, миллат тушунчасига қарашлар, сиёсий жараён, сиёсий муносабатлар, сиёсий институтлар, сиёсий манфаатлар, миллий муносабат, давлат фаолияти, миллий масала, миллий эҳтиёж, миллий манфаат, миллатлараро можароларни ҳал қилиш, сиёсий йўл, сиёсий восита, миллий сиёсат устуворлиги.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Миллат тушунчасига қандай таърифлар берилган?
2. Сиёсий жараёнлар билан миллий муносабатлар ўртасидаги алоқадорлик нималарда ўз ифодасини топган?
3. Миллатлараро можароларни ҳал этишнинг сиёсий воситалари нимадан иборат?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов. И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мавқура. Т., «Ўзбекистон», 1993. 35-48, 80-82, 162, 165, 174 бетлар.
2. Каримов. И. А. Одамлар бир-бирларини ўлдирмасинлар.-(литературная газетасининг Мухбири саволларига жавоблар) -Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 16- август 1991 йил
3. Каримов. И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон», 1997, 69-137 бетлар.
4. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқи-халқ, миллати-миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон», 1998.
5. Ҳушёрликка даъват. Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги мухбирининг саволларга жавоблари.-Халқ сўзи, 25-июн, 1999.
6. Айтматов Ч. Жаҳоннам узра қарғалар фарёди. Бир йил ўтгач ўш ҳақида ўйлар - Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 9-август, 1991.
7. Отамуратов С. Миллат, Миллий онг, Миллий ғурур, Ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаши. (Мақоллар).- Мустақиллик изохши илмий-оммабоп луғат. Т., «Шарқ»; 1998. 120-121, 133-135, 142-144, 154-155 бетлар.
8. Отамуратов С., Эргашев И., Акрамов Ш., Қодиров А. Политология (Ўқув қўлланмаси). Т., «Ўзбекистон», 1999, 115-129 бетлар.

12-мавзу. Сиёсат субъекти: гуруҳлар ва қатламлар

Режа:

1. Сиёсат субъекти тушунчаси.
2. Сиёсий субъектлар: гуруҳлар ва қатламлар.
3. Ўрта мулкдорлар қатлами ва сиёсий барқарорлик.

1. Сиёсат субъекти тушунчаси

Сиёсат ҳаётнинг ўзига хос муҳим соҳаси ҳисобланади. Ҳамма инсонлар ҳам сиёсат билан шуғулланавермайди. Айримлар сиёсий фаолият билан унчалик қизиқмасалар, айримлар эса у билан қизиқишга вақт тополмайдилар. Айни пайтда шундай одамлар ҳам борки сиёсатдан "четда" туришни истайдилар ёки сиёсатни сирли, тушунарсиз бир соҳа деб ҳисоблайдиганлар ҳам топилади. Аммо, сиёсатга бўлган муносабат инсон ёши билан боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Инсон ўз меҳнат(касб)и фаолиятидан қатъий назар вақти билан унга қизиқиш пайдо бўлиши ва сиёсий фаолият билан бевосита, фаол шуғулланиши, унинг иштирокчисига (субъектига) айланиши ҳам табиий жараёнлар.

Халқимизда шундай доно фикр бор "Ҳар бир киши сиёсат билан шуғулланиши керак, акс ҳолда сиёсат у билан шуғулланади". Бунда қандай маъно бор. Бундан сиёсат билан инсон ўртасидаги муносабатда икки хил муносабат мавжудлигини ҳамда ҳар хил оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигини англаб олиш мумкин. Инсон сиёсат билан шуғулланса уни сиёсатнинг фаол субъекти сифатида, унда ўзига хос сиёсий дунё қараш, онг ва маданият, ҳамда сиёсий муносабатларнинг моҳиятини идрок этадиган, сиёсий жараёнларга баҳо берадиган кўникма, малакага эга эканлигидан далолат беради.

Аксинча сиёсат инсонлар билан шуғулланса инсонда унга нисбатан "тобе" лик руҳияти устуворлик қилади.

Бу жамиятнинг сиёсий тизими, унинг характери ва мазмуни билан ҳам бевосита боғлиқ бўлади. Масалан, демократик тамойилларга асосланган жамият инсонларни сиёсатнинг субъекти сифатида, уни бевосита иштирок этишидан кўпроқ манфаатдор.

Шунга тегишли шарт - шароитларни беришни олдига мақсад қилиб қўяди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон Республикаси шундай демократик жараёнларни амалга

оширмоқда. Мақсад мамлакатда ҳуқуқий, демократик, адолатли, фуқаролик жамиятини куришидир.

Маъмурий буйруқбозлик бошқарувига асосланган жамиятда демократик тамойиллар ривожига ўрин берилмайди. Бундай жамиятда сиёсат инсонни сиёсат-билан шуғулланишига эркинлик бермайди.

Айрим инсонлар сиёсий фаолият билан бевосита боғлиқ бўлмасаларда, лекин бундан у инсон сифатида сиёсат билан алоқадор эмас у унинг ҳаётига таъсир кўрсатмайди ва ҳеч қандай мажбуриятларни ундан талаб қилмайди деган хулосани бермайди. Буни ҳисобга олиш керак.

Ҳозирги замон жамияти мураккаб ташкилий тузилишга эгаки, унда сиёсий ҳокимият муҳим вазифаларни бажаради. Масалан, ҳар бир киши (инсон) у ёки бу давлатнинг фуқароси ҳисобланишининг ўзи, уни давлат қурилишининг сиёсати билан боғлайди, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, бурчларини белгилаб беради. Инсон кундалик ҳаётида ўз хохишига боғлиқ бўлмаган ҳолда сиёсат билан боғланади. Бунда инсон у ёки бу жамиятда яшар экан, албатта сиёсатдан четда бўлмайди.

Сиёсат - бу инсонлар ўртасидаги муносабат соҳасидир. Шунинг учун, сиёсатга жуда кўп омиллар, муносабатлар таъсир кўрсатади. Шунда "Сиёсат субъекти" тушунчаси ишлатилади. Сиёсат субъекти деганда, сиёсий муносабатларда иштирок этаётган кучлар, социал гуруҳлар, қатламлар, ташкилотлар сиёсий фаолиятнинг ташувчилари, сиёсатнинг субъекти дейилади.

Ўзгаришга, ўзгартиришга ёки қўллаб - қувватлашга йўналтирилган сиёсий фаолият билан боғлиқ сиёсий реаллик, сиёсат объекти деб аталади.

Сиёсат субъекти сифатида, алоҳида инсонлар, социал гуруҳлар, қатламлар, институтлар ва ҳаракатлар фаолиятда иштирок этишини билдирсада, уларнинг сиёсатда туганган ўрни ва роли ҳилма-хил бўлади. Бунда уларнинг сиёсий муносабатларда иштироки ўрни ва роли улар олдида кўйилган мақсад, унинг тамойиллари, манфаат доираси билан белгиланади. Масалан, муайян "гуруҳ манфаати" доирасидан чиқа олмаган сиёсат субъектининг манфаати давлат ҳокимиятининг бевосита аралашувини тақозо этмаслиги мумкин. У сиёсий муносабатлар ва жараёнларнинг боришига сезиларли таъсир кўрсатмайди ёки сиёсий аҳамият касб этмайди. Фақат у эътиборни қаратишни ва ўз кўлами даражасида ҳал этишини тақозо этади.

2. Сиёсат субъектлари: гуруҳлар ва қатламлар

Сиёсий фаолиятда шундай субъектлар, уларнинг манфаатлари доираси мавжудки у сиёсий муносабат ва жараёнларда, уни ишлаб чиқишда ҳамда амал қилишда алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, мамлакатда мавжуд турли хил социал қатламлар, гуруҳлар, ўрта мулкдорлар қатлами ва бошқалар; ёки миллатлар, қайсики инсонларни умумий тил, маданият, урф-одат ва анъаналар билан боғлаб, уларни бирлаштириб туради. Уларнинг ўзаро муносабатларида муайян муаммолар, манфаатлар доираси мавжудки, алоҳида аҳамият беришни тақоза этади. Улар жамиятдаги муайян сиёсий кучлар, партиялар, ҳаракатлар, ижтимоий ташкилотлар орқали сиёсатда иштирок этади. Муаммолар мавжуд бўлганда уни ҳал этиш учун давлат ҳокимиятининг араланиши зарур бўлади. Сиёсатда масалан, этник ва миллатлараро муносабатларда зиддиятларни келтириб чиқармаслик учун миллий кадриятлар ва анъаналарни сақлаб қолиш билан боғлиқ табиий интилишлари, уларни тил, маданият ва бошқа хусусиятларини эркин ривожлантиришни ҳисобга олиш муҳим ўрин тутаяди.

"Айни маҳалда, - деб таъкидлайди, - Президент И.А. Каримов, - бир миллат ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини бошқа миллатнинг ёки бошқа халқ вакиллариининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. Баъзи миллат, этнослар вакиллариининг бошқаларга такаббурлик билан менсимай муносабатда бўлиши каби ҳолатлар юзага чиқиши мумкин бўлган ҳар қандай шароитга барҳам бериш лозим".

Бу мамлакатда сиёсий жараёнларни ва муносабатларни барқарорлаштириш, ҳамда демократик жамият қуриш вазифаларини амалга ошириш, фуқароларни муайян социал гуруҳни ҳохиш - иродаси, орзу - умидларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ. Уни сиёсатда алоҳида эътиборга олиниши, сиёсатнинг субъекти сифатида, социал гуруҳлар манфаатини ўзида уйғунлаштиради. Ўзбекистон Республикасини кўн миллатли (полиэтник) давлат сифатида, мавжуд социал гуруҳларнинг манфаатларини аниқ ҳисобга олинаётганлигини, миллатлараро тотувлик, ҳамжиҳатликни мисол тарзида келтириш мумкин.

Сиёсий фикр тарихида турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар манфаатини ҳисобга олиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилган фикрларни кўплаб учратамиз. Хусусан,

А.Н. Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, А. Темур, А. Навоий, З.М. Бобур ва б. мисол тарзида келтириш мумкин. Масалан, А. Темур мамлакатни мавжуд ижтимоий гуруҳларга таянган ҳолда бошқариш, уларнинг манфаатларини уйғун тарзда ҳисобга олиш зарурлигини, ўзи шунга амал қилган ҳолда жамиятдаги 12-тоифани ҳисобга олиб бошқарганлигини келтиради в.ҳ.

Мустақил Ўзбекистон давлати сиёсатида, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига - хос хусусиятлари билан мос равишда, унинг социал муносабатларининг негизини ташкил этувчи муайян гуруҳлар, қатламларга, уларнинг мақсад, манфаатлари ҳамда муаммоларини аниқ ҳисобга олган ҳолда амалга оширишмоқда. Мамлакатимизда амалда давлат бошқаруви тизими таркиб топди. Давлатимизда қонун чиқарувчи орган - Олий Мажлис, сайлаб қўйиладиган маҳаллий ваколатли органлари - Кенгашлар, Президент, Бош Вазир, Бош Вазир ўринбосарлари, тегишли ваколатга эга бўлган вазирлар ва маҳкамалар раҳбарлари, Ҳокимлар ва уларнинг таркибий бўлинмалари бор. Уларнинг пировард мақсади - халқ иродаси ва умидларини, турли социал гуруҳлар манфаатларини ҳисобга олиш ҳамда руёбга чиқаришга қаратилган.

Сиёсатнинг субъекти сифатида ёшлар, социал гуруҳ ёки қатлам сифатида сиёсий муносабатларда алоҳида ўрин тутади. Мамлакатимизда ёшларга алоҳида эътибор берилётганлиги аввало ёшларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги ўрни билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, Ўзбекистоннинг келажаги ана шу социал гуруҳнинг мақсад ва интилишларини, муаммоларини сиёсий муносабатларда аниқ ҳисобга олиш билан боғлиқ эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Бугун Республика Олий Мажлисида «Ёшлар билан ишлаш қўмитаси»нинг ташкил этилганлиги, Республика телевидениесига «Ёшлар» телеканалининг очилиши, Ўзбекистон ФМДП Ёшлар қаноти, унинг «Эъзозчилар» ва «Эколог» гуруҳларининг ташкил этилиши, Республика «Камолот» жамғармаси ҳамда ўнинг жойлардаги бўлимлари, Ёшларнинг сиёсатда қандай ўрин тутишини кўрсатади.

Республика аҳолисини ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаёт соҳалари, ҳамда уларни ёш таркиби, касб йўналишлари, ижтимоий-иқтисодий авҳоли в.ҳ. соҳалар бўйича турли социал гуруҳларга бўлиш мумкин. Бу сиёсат субъекти ва

униги иштирокчиларини ўрганишда, таҳлил этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Шунинг билан бирга Республикамиз кўпконфессияли давлат эканлигига ҳам эътиборни қаратиш лозим. Жумладан, ислом, рус - православ, Рим католик, арман - григорян, мотеран, баггистлик, яҳудийлик в.б. диний конфессиялар ҳам муайян ижтимоий гуруҳларни ташкил этади. Шунинг учун сиёсатда уларнинг ҳар бирининг манфаатлари алоҳида эътиборга олинмоқда.

3. Ўрта мулкдорлар қатлами ва сиёсий муносабат

Сиёсат ва сиёсий муносабатлар ривожла мамлакатдаги «Ўрта мулкдорлар қатлами»нинг ўрни, кўлами муҳим ўрин тутади. Яъни мамлакатда ўрта мулкдорлар қатлами қанча кўпайиб борса, шунча барқарорлик ва мустақиллик мустақамланиб боради. Ижтимоий - иқтисодий ислохотларнинг, бозор иқтисоди ва хусусийлаштириш жараёнидан кўзланган мақсадлардан бири ҳам шунда. Сиёсий тафаккурда «Ўрта мулкдорлар синфи» тушунчаси ўтмишда ишлатилган «синф» тушунчасидан тубдан фарқ қилади. Бу ўринда гап агар мулк шакллари хилма - хиллиги биринчи навбатда хусусий мулк ҳарқандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорлардан иборат кучли қатламининг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлиги тўғрисидадир. Кўпукладли яъни мулкнинг хилма - хиллигига асосланган иқтисодни шакллантириш унинг қафолати бўлиб хизмат қилади. Бу «давлат бой бўлса, оила, ҳар бир одам бой бўлади» деган фикрнинг ўрнида аксинча, «оила, ҳар бир одам бой бўлса давлат ҳам бой бўлади» деган ғояни амалда тасдиқлайди.

Ўрта мулкдорлар қатлами сиёсатнинг «субъекти» сифатида ўзини намоён эта боради. Шунинг учун «тадбиркорлар», «мулк эгалари синфи» яъни мустақил, ўз хусусий ишига эга кишилар тоифасини шакллантириш ҳукумат ва маҳаллий ҳокимликларнинг олдида турган мақсад ва вазифалар сирасига киради. Давлатнинг куч - қудрати ҳам аввало, демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт - шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий - ижтимоий салоҳиятини рўйга чиқариш, тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бериш қобилияти билан ўлчанади. Бу соҳада

Ўзбекистонда эришилаётган ютуқлар ўрта мулкдорлар қатламининг кенг ривожланишидан далолат бериб турибди. Сиёсий муносабатларда уларнинг манфаат, қизиқиш ва муаммоларини тўлароқ ҳисобга олиш келгусида ҳам субъект сифатида мамлакатда сиёсий жараёнларни ривожда янги истиқболларга эга, ҳамда сиёсатда муҳим ўрин тутади.

Таянч тушунчалар

Сиёсат субъекти. Сиёсий манфаатлар хилма - хиллиги. Сиёсат субъектлари. Инсон. Социал гуруҳлар ва қатламлар. «Ўрта мулкдорлар синфи. Миллат. Ёшлар. Сиёсий партиялар. Диний конфессиялар. Урта мулкдорлар қатлами ва манфаатлар уйғунлиги. Сиёсий барқарорлик.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсат субъектларини аниқланг? «Сиёсат субъекти» ва «объекти» тушунчаларини таҳлил этинг?
2. Ўрта мулкдор синфи ва сиёсий барқарорлик жараёнларини боғлиқлигини кўрсатинг?
3. Сиёсат субъекти сифатида ёшлар, уларнинг мақсад ва манфаатлари ҳамда сиёсий муносабатларда тугган ўрнига муносабат билдиринг. Сиёсий таҳлил этинг?.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида : хавсизликка таҳлил, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т.: Ўзбекистон 1999
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999
5. Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз» . Т.: Ўзбекистон 2000.
6. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000.
7. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
8. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. Т.: Шарқ, 1997.
9. Азизхўжаев А.А. Демократия халқ ҳокимияти демакдир. Т.: 1996.
10. Смергунов Л., В.Семенов. «Политология». Санкт - Петербург, 1996.
11. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Академия, 2000.

СИЁСИЙ ОНГ, МАДАНИЯТ ВА МАФКУРА

13-мавзу. Сиёсий онг

Режа:

1. *Сиёсий онг: тушунчаси, манбаи ва функциялари.*
2. *Сиёсий онгнинг даражалари ва шакллари.*
3. *Сиёсий онг шаклланишининг асосий омиллари.*

1. Сиёсий онг: тушунчаси, манбаи ва функциялари

Сиёсий онг нима? У қандай функцияларни бажаради? Сиёсий онг - сиёсий фац категорияларидан бири ҳисобланади. У ўзининг моҳияти, манбаи, функцияларига кўра иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий, эстетик, диний онгдан фарқ қилади.

Сиёсий онг - сиёсий борлиқнинг идрок қилинишидир. Кишилар мавжуд сиёсий воқелик билан қаноатланиб қолмайдилар. Улар ҳамиша бу воқеликни билишга, англашга ва уни ўзгартиришга интиладилар. Кишиларнинг ана шу сиёсий борлиқ ҳақидаги билимлари, қарашлари, тасаввурлари уларнинг сиёсий онгини ташкил этади. Сиёсий онг - бу кишиларнинг сиёсий билимлар, тасаввурлар, маслақлар, эътиқодлар, ўзлари яшаб турган сиёсий тузумга баҳо беришлари йиғиндисидан иборатдир.

Сиёсий онг - сиёсий борлиқнинг субъектив аке этишидир. У сиёсий воқеликни қандай бўлса, шундай, ҳолисона тарзда, бўямасдан, бўрттирмасдан, муғлақлаштирмасдан аке этиради. Бироқ, сиёсий онг сиёсий воқеликни ойна каби қандай бўлса, шундай, механик тарзда, жонсиз аке эттирмайди. У сиёсий воқеликнинг сир-асрорига «кириб» борувчи, ундан илгарилаб кетувчи, ижтимоий сиёсий жараёнларнинг ўзгариши ва ривожланишини башорат қилувчи аке этишдир. Сиёсий онг - жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва унинг барча бошқа соҳаларига катта таъсир кўрсатишга қодир бўлган ижтимоий ҳодисадир. Бундан ташқари, алоҳида олинган кишиларнинг ҳам, жамият ижтимоий - сиёсий бирлашмаларининг ҳам хулқ-атвори ва фаолиятларининг характери кўп жихатдан сиёсий онгнинг шаклланиш ва ривожланиш даражаларига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ижтимоий жараёнларни сиёсий бошқариш амалиётида, ҳам жамиятнинг, ҳам уни ташкил этувчи индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг сиёсий онги ҳолатини ҳисобга олиш ўта муҳимдир. Бу ўринда ҳокимиятлар, сиёсий партиялар ижтимоий-сиёсий мувозанатни сақлаб туришга имкон берадиган, дав-

латнинг ижтимоий тараққиёти эҳтиёжларини тўла ифода эта-
диган сиёсий онгни шакллантириш ва ривожлантиришга инти-
лишлари зарур бўлади.

Сиёсий онг кўпинча сиёсий тасаввурлар йиғиндисидан ибо-
рат бўлади. Сиёсат дунёси маънавий соҳасининг ўзи тасаввур-
лардан ташкил топади. Онгсиз, тасаввурларсиз кишилик жа-
мияти бўлмаганидек, сиёсий онгсиз, тасаввурларсиз ҳеч қандай
сиёсий соҳанинг бўлиши ҳам мумкин эмас.

Сиёсий онг - бу гуруҳий характерга эга бўлган онгдир. Ҳар
бир киши маълум ижтимоий гуруҳ, табақанинг аъзоси, бирорта
миллатнинг вакили, бирор давлатнинг фуқароси ҳисобланади.
Мана шу мансублик кишилар сиёсий онгининг мазмунини
белгилайди. Бошқача қилиб айтганда, сиёсий онг кишилар то-
монидан ўзларининг бирон-бир гуруҳга мансуб эканликларини
англаш асосида шаклланади. Гуруҳга мансублик эса ўз навбати-
да кишиларда муайян сиёсий позицияга эгаллик ҳиссини
туғдиради.

Сиёсий онг нафақат гуруҳий, балки индивидуал характерга
ҳам эгадир. У аниқ тарихий шарт-шароитнинг, муайян омиллар
таъсирининг маҳсулидир.

Сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланишига қўйидаги
манбалар асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Биринчи манба - инсоннинг оилавий муҳитидир. Сиёсий гоялар
ва ҳиссиётлар унга оиладаги тарбия орқали бериледи. Бунга тўғри
келувчи ижтимоий-руҳий қарашлар - сиёсий онгнинг пойдевори-
ни барпо этади. Унинг негизида эса фуқаро шахси шаклланади.

Иккинчи манба - бу кенг маънодаги ахборотдир. У инсонга
ҳам муомала орқали, ҳам оммавий ахборот воситалари (телеви-
дение, радио, матбуот) орқали «кириб» боради.

Учинчи манба - бу индивиднинг шахсий тажрибасидир. Бу шах-
сий тажриба олинган билимни рад қилади ёки тасдиқлайди. Бироқ
у ҳар қандай ҳолатда ҳам сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривож-
ланиши жараёнига муҳим таъсир кўрсатади.

Юқорида қайд этилган манбалар инсонга сиёсат дунёсини
таҳлил этишга ва унга нисбатан муносабатини белгилаб олишга
имкон берувчи билимларнинг йиғиндисини ташкил этади. Бун-
да оилада олинган билимлар турли авлодлар томонидан
тўпланган тажриба сифатида ҳам бўлиши мумкин, аммо шу би-
лан бирга хурофотлар материали ҳам бўлиши мумкин. Ахборот
хақиқий ҳам, ёки ёлғон ҳам бўлиши мумкин. Инсоннинг ҳаётий
тажрибаси ҳам унинг бошидан кечирилган бойлиги бўлатуриб
тишик бўла олмаслиги ва сиёсий воқеликни акс эттира олмас-
лиги ҳам мумкин.

Ҳар қандай шароитда ҳам инсоннинг ўзи бу омилларни кўпроқ ёки озроқ даражада равшан бўлган ва маънавий жиҳатдан тузилган сиёсий тизим ўзгартиради. Кўп кишиларда бу жараён стихияли тарзда, тасодифан ва мавҳум равишда содир бўлади. Бундан ташқари кўп кишилар уларга ўргатган, ёки бошқа ташқи манбалардан бўлган сиёсий мўлжалга қаратилган фикр мулоҳазаларни қайтаришга мойил бўладилар.

Кишиларнинг сиёсий муаммоларни англаши, сиёсат дунёси ҳақидаги тасаввурлари, қизиқишлари билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, оғир аҳволда қолган корхона ишчиси ишдан бўшатишни кўзда тутмайдиган қарорларни - вазиятни тўғрилаш бўйича яхши қарорлардир, деб ҳисоблайди. Бошқараётган партиянинг фаоли, агар ҳокимиятга муҳолифат келса, мамлакатда иқтисодий вазият ёмонлашади, деб ўйлайди. Агар бирор сиёсий арбоб коррупцияда айбланса, уни ўзининг сиёсий мавқеига боғланган ҳолда айбдор, деб ҳисоблайди.

Демак, воқелик ўздан-ўзи сиёсий онг орқали баҳоланмайди. Унинг қабул қилиниши кишиларнинг аввалги эътиқодлари ва манфаатларига ҳам боғлиқдир.

Сиёсий онг якка ҳолда эмас, балки ижтимоий онгнинг бошқа шакллари: иқтисодий қарашлар, фалсафий таълимотлар, ҳуқуқий назариялар ва меъёрлар, ахлоқий қонуниятлар, эстетик қадриятлар билан ўзаро боғлиқ ва биргаликда ҳаракат қилади.

Кўп сиёсий таълимотлар ва қадриятлар сиёсий онгнинг маҳсули бўлатуриб, ҳозирги жамиятда ғоявий аҳамиятга эгадир. Улар фақат кишиларнинг сиёсий маданиятини такомиллаштириш учунгина эмас, балки инсониятнинг маънавий, маърифий, маданий тараққиёти учун ҳам жуда муҳимдир.

Шу билан бирга, айрим давлатлар ва улардаги бирлашмалар, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, партияларнинг сиёсий фаолияти жараёнида сиёсий онгнинг у ёки бу позицияси тўғри келмай қолиши муросасизликка ўсиб ўтмаслиги, унинг тинч, маданий характерда бўлиши ўта муҳимдир.

Энди сиёсий онгнинг функцияларини кўриб чиқамиз. У ҳам ижтимоий онгнинг бошқа шакллари каби бир қатор функцияларни бажаради. Бу функцияларга қуйидагилар киради:

1. Билиш-ахборот бериш. Кишилар эртами ёки кечми, ҳоҳлайдими ёки йўқми, аммо муқаррар равишда сиёсат дунёсига дуч келади. Улар бу соҳа билан шуғулланишни ҳоҳламасаларда сиёсат улар билан барибир «шуғулланади». У кишиларнинг ҳаётига ва тақдирига давлат, партиялар ва бошқа жамоат ташкилотлари орқали таъсир кўрсатади. Сиёсат кишиларга сиёсий ахборот кўринишида «кириб» боради.

Ҳозирги ҳаётнинг механизмлари шундайки, кишилар доимо бирор йўлни, шу жумладан сиёсий йўлни танлаб олишга мажбурдирлар. Бу уларни сиёсат дунёсини билишга, сиёсий ахборотларни эгаллашга ундайди.

Сиёсий онг бу томондан қараганда кишиларга сиёсий билимлар ва ахборотларни ўзлаштиришга, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўз ўрнини белгилашга ва унда тўғри мўлжални олишга ёрдам беришга чақирилгандир.

2. Баҳолаш. Сиёсий онг социал - сиёсий воқеликни нафақат билади, изоҳлайди, балки уни баҳолайди. Кишилар у ёки бу сиёсий ҳодисалар ва воқеаларни англаш жараёнида, уларга ўз муносабатларини билдирадилар, ўзлари учун муайян хулосаларни чиқарадилар. Айнан сиёсий воқеликни баҳолаш асосида кишилар ўзларининг сиёсий қарашларини, эътиқодларини, позицияларини, қизиқишларини шакллантирадилар.

3. Йўналтириш. Сиёсий онг кишиларга ўзларини жамият ва давлат олдида нафақат бурчларга, мажбуриятларга, балки муайян ҳуқуқлар, эркинликлар ва сиёсий манфаатларга эга бўлган фуқаролар эканликларини англашга ёрдам беради. Ўз навбатида фуқаролик ўзини-ўзи идрок этиш кишиларни социал воқеликни бўш, бир томонлама англашдан ижтимоий-сиёсий ҳаётда аниқ ва фаол иштирок этишга ундайди. Бу билан сиёсий онг ўзининг Йўналтирувчилик функцияси орқали кишиларнинг аниқ сиёсий хулқ-атворини, ўзларининг социал сиёсий манфаатларини ҳимоя қилишлари учун ижтимоий ҳаётда иштирок этишлари, сиёсий партияларга, жамоат ташкилотлари ва бошқа сиёсий уюшмаларга ўзларининг ҳам фикрлари билан бирлашишлари зарурлигини уйғотади.

4. Тартибга солиш. Сиёсий онг воқеликни идрок этиш асосида, ҳамда унинг томонидан ишлаб чиқилган сиёсий ғоялар, меъёрлар, тасаввурлар ва эътиқодлар негизида кишиларнинг ижтимоий хулқ-атворларини тартибга солади.

Сиёсий онгнинг тартибга солиш функциясига эҳтиёж жамият тараққиётининг кескин бурилиш босқичларида, инқирозли даврларида мислсиз ортади. Айнан сиёсий тизимнинг самарадорлиги, воқеаларнинг ривожланиш йўли, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг йўналтирилганлиги жамият кенг қатламларининг сиёсий онгига, «юқоридагилар» нинг сиёсий кўрсатмаларига боғлиқ бўлади.

Шундай қилиб, сиёсий онг - социал субъектлар (индивидлар, гуруҳлар, синфлар, ижтимоий бирликлар) нинг ижтимоий ҳаётнинг сиёсий соҳаси ҳақидаги билимлари, тасаввурлари ва баҳолашларининг йиғиндисидан иборатдир. У бир қатор функцияларни: билиш, баҳолаш, йўналтириш, тартибга солиш

каби функцияларни бажариш билан жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди, уни ҳаракатга келтиради, ўзгартиради.

2. Сиёсий онгнинг даражалари ва шакллари

Сиёсий онг - бу фавқулотда мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. У турли-туман даражалар ва шаклларда, аввало, махсус ва оммавий сиёсий онг шаклларида мавжуд бўлади.

Махсус сиёсий онг - бу қоида бўйича, мафқуравий жиҳатдан бир хил бўлган онгдир. Дастлаб у кам сонли кишиларнинг мулки ҳисобланади. Унинг ташувчилари - сиёсий партиялар ва бошқа сиёсий ташкилотлар ва бирлашмалардир. Улар муайян йўналиш бўйича оммавий онгни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолият зарурлигини белгилайди.

Махсус сиёсий онгда бош масала - ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг оддий вакиллари онгига муайян кўрсатмаларни, қоидаларни ишлаб чиқиш, ривожлантириш ва жорий этишдир.

Оммавий сиёсий онг жамият эҳтиёжларининг даражаси ва мазмунини бевосита ифода этади. У сиёсий воқелик ҳақидаги жамият билимларининг характери ҳам акс эттиради. Бундай билимлар, бир томондан, турли мафқуралар томонидан ишлаб чиқилади ва сиёсий маданиятда мустаҳкамланади. Иккинчи томондан эса ушбу билимлар ижтимоий гуруҳларнинг амалий фаолияти томонидан қўлга киритилади.

Оммавий сиёсий онг аниқ-тарихий ва ўзгарувчан характерга эгадир. У тез-тез кўтарилиш ва пасайиш даврларини ўз бошидан кечиради. Унга кўплаб омиллар: у ёки бу партияларнинг сиёсий йўли ва тактик-стратегик фаолияти, турли ижтимоий алғов-далғовлар, муайян тарихий вазиятнинг мазмуни ва бошқалар таъсир ўтказиб туради.

Махсус сиёсий онг ва оммавий сиёсий онг ўзаро чамбарчас боғлангандир. Реал ҳаётда улар ўртасидаги алоқаларнинг турли вариантлари бўлиши мумкин.

Айрим вақтларда муайян сиёсий партия томонидан назарий ва амалий воз кечилган ва бартараф этилган қоидалар, урф-одатлар жамиятнинг сиёсий онгида узоқ вақтгача асорат сифатида сақланиб қолиши мумкин. Бу ҳолни кўплаб сиёсий арбоблар, донишмандлар таъкидлаган эдилар.

Тескари вазият ҳам бўлиши мумкин: оммавий сиёсий онгда у ёки бу сиёсий ҳаракатнинг, қандайдир сиёсий қарорни қабул қилишнинг зарурлиги эътироф этилади, махсус онг эса бунга тайёр эмас. Масалан, мамлакатда кўп партиявийликнинг зарурлиги ҳақидаги ғоя жамиятда олдиндан ўз тасдиғини топган

бўлса ҳам, керак бўлган ташаббус ҳукмрон партия, давлат томонидан анча кечикиб қилиниши мумкин.

Ўз-ўзидан яққол кўриниб турибдики, жамиятнинг конструктив ва барқарор ижтимоий-сиёсий тараққиёти учун махсус ва оммавий сиёсий онгнинг ўзаро ҳаракати жуда муҳимдир. Уларнинг кишилар ва жамиятнинг, уни ташкил этувчи ижтимоий гуруҳларнинг ички дунёсидаги, кайфиятидаги ўзгартиришларга биргаликдаги аниқ ва ўз вақтидаги реакцияси, жавоби бундан ҳам муҳимроқдир.

Сиёсий онг назарий ва эмпирик даража ва шаклларга ажралади.

Назарий сиёсий онг - бу сиёсий характерга эга бўлган турли турдаги ғоялар, концепциялар, қарашлардир. Унинг белгилари:

- яхлитлик;
- системалашганлик;
- башорат қилишга қобилиятлилиқ.

Мазкур онг фан ва у ёки бу ижтимоий қатламларнинг қарашлари билан чамбарчас боғлангандир.

Сиёсий назариялар ва таълимотларда қуйидаги муаммоларни тадқиқ этиш мақсад қилиб қўйилади:

- а) сиёсатнинг маъно-мазмунли кўринишлари;
- б) қонуний сиёсий тенденциялар ва жараёнлар,
- в) уларни келтириб чиқарадиган сабаблар;
- г) сиёсий позициянинг реал йўли;
- д) қонунчилик, маъмурий ва суд органлари томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ҳақиқий ва келажакда содир бўладиган оқибатлари.

Назарий сиёсий онгнинг хусусияти - унинг иқтисодий, ҳуқуқий, ҳарбий-стратегик ва бошқа реаллик билан чамбарчас боғлиқлигидир. Сиёсий онгнинг ушбу шакли сиёсий назарияларнинг керакли сиёсий дастурлар, декларациялар ва доктриналар бўлиб шаклланганлиги билан ҳам фарқ қилади.

Амалиётда жорий этиладиган ушбу дастурлар, декларациялар ва доктриналар сиёсий онгни сиёсатнинг етакчи элементи сифатида мустаҳкамлаб қўядилар. Сиёсий муносабатлар ва сиёсий институтлар, ташкилотлар ва муассасаларнинг характери ўз навбатида бу элементга боғлиқдир.

Назарий онг даражаси ва шаклида сиёсатни англаш қуйидагиларни:

- а) унинг муҳим мақсадлари ва ҳам фундаментал (стратегик), ҳам кундалиқ (тактик) вазифаларни қўйиш ва ҳал этишга;
- б) уларга эришишнинг воситалари ва усуллари аниқлашга;

в) долзарб муаммоларни ҳал қилишда ташкилий-сиёсий жиҳатдан таъмин этишнинг йўналишлари ва йўлларини аниқлаб олишга;

г) сиёсий қарорлар ва мақсадли дастурларнинг бажарилиши устидан социал назоратга концептуал ёндашувларни ишлаб чиқишга;

д) амалий тажрибани ҳисобга олган ҳолда сиёсатга тузатишлар киритишга имкон беради.

Эмпирик сиёсий онг - бу бевосита амалиётта, сиёсий жараёнда алоҳида кишиларнинг, майда ва йирик социал бирликларнинг жонли ишгирок этишларига асосланган сиёсий онг даражаси ва шаклидир. У назарий сиёсий онгнинг замини бўлиб хизмат қилади.

Эмпирик сиёсий онг - сиёсий воқеликни ҳиссиётлар, тасаввурлар, илпозиялар, кечинмалар шаклида акс эттиради. У биринчидан, оммада сиёсат ва сиёсий арбобларга нисбатан жамоатчилик фикрини шакклантириш учун озуқа бўлиб хизмат қилади;

Иккинчидан, жамият сиёсий маданиятининг маънавий негизи бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий онг «ижтимоий сиёсий онг» ва оддий (кундалик) онг даража ва шаклига ҳам ажралади.

Ижтимоий сиёсий онг - бу расмий сиёсат ишлаб чиқариладиган, асосланадиган, амалга ошириладиган ва сиёсий муносабатлар тартибга солинадиган сиёсий онг даражасидир. Унинг ташувчилари-давлат институтларидир. Бу институтлар сиёсий муносабатларни турли қонун лойиҳалари, дастурлар, қарорлар, конституциялар ва уларнинг моддаларига тузатишлар ва бошқаларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, ҳаётда тадбиқ этиш йўли билан тартибга солади.

Бу онг даражасининг энг муҳим белгиси - турли сиёсий кучларнинг умумий манфаатларини ифода этишга интилишидир. Бу даражада мавжуд сиёсий тартиблар ва бошқариш принциплари изчиллик, қатъиятлик билан ҳимоя қилинади, жамоатчилик фикрининг давлат институтлари олиб бораётган сиёсатга мослаштирилиши содир бўлади.

Сиёсий онг учун сиёсий воқеликни оқилона - прагматик услубда идрок этиш - ҳокимиятни эгаллаш, кўлда ушлаб туриш жараёнида муваффақиятга эришишни мўлжаллаш ҳам характерли хусусиятдир.

Оддий сиёсий онг - бу ижтимоий қатлам ёки кишилар гуруҳларининг кундалик ҳаётдан бевосита пайдо бўладиган гоялар ва қарашлар йиғиндисидир. У мазмунига кўра кўп жиҳатдан эмпирик онгга ўхшашидир. Лекин, оддий онг эмпирик онгдан фарқ қилади. У муайян мафкуравий ва назарий элементларга эгадир.

Оддий онгга равшан кўзга ташланадиган социал-рухий белгилар: зиддиятлилик, ўзгарувчанлик, тизимга кирмаганлик, ҳиссиёт, кайфият, эҳтирослар хосдир. Бу унга ўзига хос динамиклик (тез ўзгарувчанлик) сиёсий вазиятнинг ўзгаришини аниқ ҳис этишни баҳшида этади.

Сиёсий онгнинг оддий даражаси рационаллик ва эмоционалликнинг, жонли ҳаёт тажрибаси ва анъаналарининг, дақиқалик кайфият ва барқарор стереотипларнинг ўзаро боғлиқлиги билан фарқланади. Шунинг учун ҳам у беқарор, ҳиссиёт ва бевосита тажрибанинг ўзгаришига боғлиқ тебранишларга маҳкум этилгандир.

Шундай қилиб, сиёсий онг фавқулодда мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. У нафақат сиёсий воқеликни акс эттиради, балки уни ижод қилади, ўзгартиради.

3. Сиёсий онг шаклланишининг асосий омиллари

Сиёсий онг инсонда муайян ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий шарт-шароитлар негизида шаклланади. Бундай шарт-шароитлар мавжуд бўлмас экан, инсонда сиёсий онг шаклланмайди. У сиёсатнинг объектлигича қолаверади. Сиёсий онгнинг шаклланиши - мураккаб жараён дир. Бу жараён аввало, ижтимоий-сиёсий шарт-шароит - демократик сиёсий тартиботнинг мавжудлигига боғлиқ дир. Жамиятда бундай муносабатлар мавжуд бўлмаса, мустақамланиб борилмаса инсонда сиёсий онг шаклланмайди. Жамиятда мавжуд бўлган авторитар, маъмурий-буйруқбозлик сиёсий тизими эса инсон сиёсий онгнинг шаклланишига имкон бермайди. Аксинча, бу тизим инсонни қулликка маҳкум этади, уни ҳокимиятдан беғоналаштиради, биқиклик, бефарқликни туғдиради, бошқарув аппаратларини халқдан узоқлаштиради.

Жамиятда демократик сиёсий тизимнинг мавжудлиги ва унинг мустақамланиб бориши - инсонда сиёсий онг шаклланишининг ҳал қилувчи шартидир. Бундай сиёсий тизим инсон сиёсий онги ва фаолиятининг ривожланишига кенг имкониятлар яратади, уни рағбатлантиради. Жамият сиёсий тизими қанчалик демократик бўлса, инсон шунчалик сиёсий ҳаётда фаол иштирок этади.

Сиёсий онгнинг шаклланиши жамиятда фақат демократик сиёсий тизимнинг мавжудлиги билан белгиланиб қолмайди. У жамият иқтисодиётининг тараққий этиб бориши даражасига, халқнинг моддий фаровонлигига кўп жиҳатдан боғлиқ дир.

Жамият иқтисодиётининг юқори даражада тараққий этиши фуқаролик хизматининг билимдон, малакали, касбий тайёр-

гарликка эга бўлган бошқарув кадрлари корпусининг шаклланиши учун зарур база бўлиб хизмат қилади. Етишмовчилик, қашшоқлик шароитида демократия негизида самарали бошқариш учун зарур бўлган умумтаълим ва касб тайёрлагиларининг юқори даражасига оммавий миқёсда эришиш қийин. Бундай шароитда кадрларни шакллантиришда, улардан фойдаланишда билимдонлик ва касбга бўлган талаблар бошқа тамойиллар: қон-қардошлик, юртдошлик, ошна-оғайнигарчилик, бошлиққа содиқлик ва бошқалар билан алмаштирилади. Давлат хизмати, сиёсий фаолиятга тезда бой бўлиб кетиш мақсадида шахсий манфаатларини қондиришнинг воситаси сифатида қараш бошқариш тизими учун оғир оқибатлар келтириб чиқаради.

Иқтисодиётнинг тараққий этиши, халқнинг фаровонлигига эришуви - сиёсий онг шаклланишининг асосий шартларидан биридир. Жамият қанчалик иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб борса, у идора қилишнинг демократик шаклига шунчалик очиқ бўлади. Халқ қанчалик бой ва бадавлат, фаровон яшаса, у шунчалик демократияни қўллаб-қуватлайди ва ҳимоя қилади.

Сиёсий онгнинг шаклланиши жамиятнинг маънавий-маърифий ривожланишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Сабаби, маънавий-маърифий жиҳатдан тараққий этмаган жамият ҳеч қачон инсонни сиёсат субъекти сифатида шакллантира олмайди. Бундай жамият ва унинг фуқаролари сиёсий манипуляция - фирибгарликнинг объекти бўлиб қолаверади. Маънавий қашшоқ, саводсиз бўлган инсон жамият англаган халқаро сиёсатдан ташқарида бўлади. У сиёсий ҳаракатларнинг субъекти эмас, балки объекти бўлиб қолади. Тарихий тажриба шунни кўрсатадики, жамиятнинг маънавий-маърифий соҳаси, инсоннинг маълумотлилики даражаси қанчалик юқори бўлса, у шунчалик сиёсий билимдон ва сиёсий йўналтирилган бўлади. Энг асосийси, демократик йўл, кўрсатмалар, ҳатти-ҳаракатларга мойил бўлади. Хусусан, мукамал таълим инсоннинг сиёсий дунёқарашини кенгайтиради, сабр-тоқатли, меҳр-оқибатли бўлишга ёрдам беради, экстремистик ғояларга алоқадор бўлишдан сақлайди, сайлов компаниялари даврида унинг одил ва оқилона йўлни танлаш қобилиятини оширади. Юқори маълумотга эга бўлган шахс ҳукуматнинг қарорларини, кўрсатмаларини яхши англайди, сиёсий хабарларни чуқур билади, кенг доирадаги масалалар бўйича ўзининг мустақил фикрига эга бўлади. Инсон қанчалик маълумотли бўлса-да, унинг сиёсий баҳс- мунозараларда иштирок этиш эҳтимоли шунчалик юқори бўлади. У ўзини кичик бир мурват эмас, балки ҳукуматга таъсир кўрсатишга қодир инсон, деб ҳисоблайди. Индивид

қанчалик маълумотли бўлса, у муайян жамоат ташкилотларининг фаол аъзоси бўлиши, ўзини ўраб турган ижтимоий-сиёсий муҳитга ишонч билдириши эҳтимоли шунчалик юқори бўлади.

Шундай қилиб, сиёсий онг муайян ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий омиллар, шарт-шароитлар негизида шаклланади. Бу омиллар ё инсон сиёсий фаолиятининг ривожланишига, унинг сиёсат субъекти сифатидаги потенциал фазилатларининг очилишига ёрдам беради ёки бу жараёнларни қийинлаштиради ва эски сиёсий тизим негизини сақлаб қолади.

Таянч тушунчалар

Сиёсий онг, сиёсий онгнинг функциялари, сиёсий онг даражалари ва шакллари, махсус сиёсий онг, оммавий сиёсий онг, назарий сиёсий онг, эмпирик сиёсий онг, оддий сиёсий онг, сиёсий онг шаклланишининг омиллари.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсий онг мазмунига кўра қанақа турларга бўлинади? Бу турлар қандай омиллар билан белгиланади? Жавобингизни асосланг.

2. Янги сиёсий онгнинг шаклланиш жараёнида сиёсий билимларнинг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Буни тушунтириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т: «Ўзбекистон». 1998 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т: «Ўзбекистон». 1998 й.
3. Каримов И. А. Доншманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаманг. «Фидокор», № 68 (168). 2000 йил, 8 июнь.
4. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. М. 1997.
6. Панарин А. С. Политология. М., 1997.
7. Отамуродов С., Эргашев И. Э., Акроров Ш., Қодиров А. Политология. -Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.

14-мавзу: Сиёсий маданият

Режа:

1. Сиёсий маданиятнинг моҳияти ва унинг структураси.
2. Сиёсий маданиятнинг даражалари моделлари ва турлари.
3. Ўзбекистонда Миллий сиёсий маданиятни тиклаш зарурати ва амалиёти.

Политология фанини бевосита ўрганадиган муҳим мавзулардан бири, бу сиёсий маданият мавзусидир.

Сиёсий маданият — жамият сиёсий тизимининг энг муҳим элементларидан биридир.

Жамиятда сиёсий маданиятнинг нечоғлик ривожланганлик даражасига қараб, унинг сиёсий тизимини қанчалик мукаммал ташкил қилинганлигига баҳо бериш мумкин бўлади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, сиёсий маданият фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан лаёқатлилиқ даражасини ифода этиб, жамиятда сиёсий ва давлат институтларини шаклланиши, фаолият кўрсатишига, шунингдек давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ташкил қилиниш жараёнига катта ва ҳал қилувчи, таъсир ўтказувчи омил сифатида намоён бўлади.

Сиёсий маданият ўзининг мазкур жиҳатлари билан мамлакатда сиёсий барқарорлиқни сақлаш, мустақамлаш, жамиятни демократиялаштириш, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида, аҳолини маънавий жиҳатдан юксалтиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий маданиятнинг моҳияти ва унинг структураси

Сиёсий маданият умуммиллий маданиятнинг ўзига хос, шу билан биргаликда ажралмас қисми ҳисобланади. Сиёсий маданият, аввало амбор, катта ва кичик ижтимоий гуруҳларнинг, умуман, инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида олган сиёсий тажрибасидир, деб айтиш мумкин. Сиёсий маданият бир жойда қотиб турмайди, у доимо ўсишда, ўзгаришда бўлади. Айни бир пайтда сиёсий маданият бўш жойда, ўз-ўзидан пайдо бўлиб ҳам қолмайди. Сиёсий маданиятнинг шаклланишига таъсир қилувчи кўплаб омиллар борки, биз бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхталамиз.

Хўш, сиёсий маданият тушунчаси қачон пайдо бўлган, унинг моҳияти нималарда ўзининг аниқроқ ифодасини топади?

Инсонларнинг бевосита маънавий ҳаёти, қадриятлари, дунёқараши, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлувчи сиёсий ҳодиса бўлган сиёсий маданият омили худди сиёсатнинг ўзи каби узоқ тарихга эгадир. Сиёсий маданият тушунчаси у ёки бу тарзда қадимги мутафаккирлар томонидан ҳам маълум дара-

жада талқин қилинган. Сиёсат оламининг буюк донишмандлари бўлмиш Конфуций, Арасту, Афлотун, Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Хожиб, Макиавелли ва бошқаларни бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

«Сиёсий маданият» терминининг ўзи эса анча кейинроқ пайдо бўлди. Уни илмий муомалага биринчи бўлиб XVIII асрда немис файласуфи ва маърифатпарвари И. Гердер олиб кирган деб ҳисобланади.

Эмпирик асосга эга бўлган сиёсий маданият тўғрисидаги илмий концепциялар эса ғарбда XX асрнинг ўрталарига келибгина шакллана бошлади. Бунда йирик халқаро тадқиқотчилар бўлган Г. Алмонд, Х. Файер, С. Верба, А. Липсет, М. Дюверже, У. Розенбаум, Г. Пауэлл, Л. Пай кэбиларнинг улкан ҳиссалари бор. Масалан, ҳозирги замон политологиясида биринчилардан бўлиб «сиёсий маданият» тушунчасини ишлатган америкалик назарийтчи Х. Файернинг 1956 йилда босилиб чиққан «Европанинг буюк давлатлари бошқарув тизими» номли китоби сиёсий маданиятнинг моҳиятини англаш йўлида қўйилган дастлабки муҳим қадамлардан бири бўлган бўлса, ундан сал кейинроқ Г. Алмонд ва С. Верба беш мамлакат АҚШ, Буюк Британия, Германия, Мексика ва Италия сиёсий жараёнларини тадқиқ қилиш асосида 1963 йилда ўзларининг «Фуқаролик маданияти» номли китобини эълон қилдилар. Шундан икки йил кейин, 1965 йилда Л. Пай билан С. Верба ўнта мамлакат жамияти сиёсий маданиятини ўрганиш асосида «Сиёсий маданият ва сиёсий тараққиёт» номли асарни нашр қилдилар.

Мазкур икки йирик илмий иш сиёсий маданиятнинг ҳозирги замон концепцияси шаклланишига муҳим туртки бўлди, ҳамда сиёсий маданият назариясининг келажакдаги тараққиётига маълум даражада замин тайёрлаб берди.

Сиёсий маданиятга оид мавжуд адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, сиёсий маданият тушунчасини талқин қилишда турлича ёндашувлар мавжуд. Бу табиий ҳол албатта, лекин уларнинг барчасини бир-бирига боғлаб турувчи умумий жиҳат ҳам мавжуд. Бу — сиёсий маданиятнинг жамият сиёсий-ижтимоий жараёнлари, сиёсий институтлари билан бевосита узвийлиги ҳолатидир.

Бу ўринда сиёсий маданиятнинг ҳозирги вақтда илмий муомалада мавжуд бўлган қуйидаги талқинларини келтириб ўтиш мумкин.

- сиёсий маданият бу - ўзига сиёсий маърифатни, сиёсий онгликни, ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолиятни ҳам қамраб олган шахс ва ижтимоий бирликнинг маданиятидир;

- сиёсий маданият бу - ўз ичига ижтимоий-сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар билан бевосита алоқадор бўлган элементларни қамраб олган жамият маънавий маданиятининг бир қисмидир;

- сиёсий маданият бу — конкрет ижтимоий бирлик ёки шахсга тегишли бўлган сиёсий онг ва сиёсий хулқ- атвор стереотиплари йиғиндисидир;

- сиёсий маданият бу — тарихан қарор топган сиёсий муносабатлар тизимида ижтимоий субъектнинг (шахснинг, ижтимоий гуруҳнинг, жамиятнинг) ўз сиёсий билимларини, қадриятларидан келиб чиққан ҳолда мўлжалланган ниятларини, ҳамда ўзига хос сиёсий хулқ-атворини намоён қилиши, амалга оширилишидир.

Сиёсий маданиятнинг юқорида келтирилган умумий талқинларидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидаги таърифни бериш мумкин:

Сиёсий маданият бу — сиёсий тафаккур ва сиёсий фаолият маданиятидир, шунингдек, сиёсий институтларнинг характери ва фаолият тартибининг ва жамият сиёсий ҳаёти барча жабҳаларининг цивилизациялашганлиги даражасидир.

Сиёсий маданият ўзига хос ички тузилишга (структурага) эга бўлиб, қуйидагилар унинг асосий элементлари ҳисобланади:

1. Сиёсий тажриба;
2. Сиёсий онг;
3. Сиёсий хулқ-атвор.

Ўз навбатида мазкур элементларнинг ўзи бир қанча компонентларни қамраб олади:

1. Сиёсий тажриба: а) халқнинг ўзига хос миллий-маънавий қадриятлари; б) менталитети; в) тарихий хотираси ва анъаналари; г) миллий давлатчиликни амалга ошириш тажрибаси, ўз миллий қадриятларидан келиб чиқувчи сиёсий мўлжаллари.

2. Сиёсий онг: а) мафкуравий, ғоявий компонент; б) эмоционал-психологик компонентлардан иборатдир.

3. Сиёсий хулқ-атвор: а) сиёсий вазият, жараёндаги хатти-ҳаракат, фаолият йўналиши; б) ижтимоий-сиёсий фаолият услубининг, намуналари, турлари хусусиятлари.

Демак, қисқа қилиб айтганимиз бўлса, сиёсий маданият ўз ичига тарихий тажриба асосида тўпланган сиёсат ҳақидаги билимлар ва сиёсий тафаккур усулини, сиёсий ҳиссиёт ва анъаналарни, мақсадларни, тафаккурдан чуқур жой олган сиёсий фаолият усулларини қамраб олади.

Сиёсий маданиятнинг мазкур ўзига хос тузилишидан шундай мантиқий хулосани келтириб чиқариш мумкин: Авваламбор, шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, сиёсий маданиятнинг асослари ҳар бир халқда узоқ тарихий даврни ўзида қамраб олувчи жараёнлар асосида шаклланади. Бунда ҳар бир халқда шаклланган маданий ва маънавий қадриятлар, улардаги ўзига хос миллий фазилатлар ва ўзига хос тафаккур қилиш услуби ҳал қилувчи фундаментал асос бўлиб хизмат қилади.

Шу билан биргаликда, сиёсий маданиятнинг шаклланиши фақатгина субъектив ҳолатнинг ўзи билангина боғлиқ

бўлмайди. Сиёсий маданиятнинг шаклланишида одамларнинг жамиятдаги сиёсий реаллик билан ҳамкорлик қилиши ва уларнинг сиёсий жараёнларга қўшилиши муҳим ўрин тутади. Масалан, сиёсий жараёнларда бир қатор сиёсий институтлар иштирок қилади. Жумладан, жамият сиёсий тизими билан ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари ҳамкорлик қилади. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида сиёсий маданиятни шакллантиришда у ёки бу даражада иштирок қилади, ҳамда мазкур жараённинг йўналишларини белгилаб беради. Бу ўринда давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, фан ва таълим тизимининг маълум мақсадга йўналтирилган сиёсий таълим-тарбия, маърифат, маънавий ва мафкуравий ишларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Буларнинг барчаси мамлакатда ўзига хос сиёсий маданият моделини шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутади.

2. Сиёсий маданиятнинг даражалари, моделлари ва турлари

Сиёсий маданият ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳолда турли даражалардан иборат бўлган ҳодисадир. Ҳозирги замон политология фанининг кўпчилик назарийетчилари сиёсий маданиятнинг учта даражаси борлиги ҳақидаги фикрни ёқлайдилар. Булар: а) тафаккур қилиш, англаш даражаси; б) фуқаролик даражаси; в) сиёсий даража.

Қуйида ушбу даражаларнинг ҳар бири тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтамиз:

Тафаккур қилиш, англаш даражаси. Мазкур даражада шахс томонидан сиёсат дунёсида ўз ўрнини аниқлаб олиш, у ёки бу йўналишдаги сиёсий мўлжалларни ва сиёсий хулқ-атвор нормаларини аниқлаб олиш ҳолати юз беради. Мазкур даража ўзидан кейингилари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Фуқаролик даражаси. Бу даражада сиёсий маданиятнинг асосий ўзаги шаклланади. Ушбу даража одамларнинг сиёсий ҳокимиятга муносабатини белгилаб беради. Инсон сиёсат дунёси билан дуч келиб, муқаррар равишда унга, жамият сиёсий тизимига нисбатан, сиёсий ҳокимият имкониятлари ва ваколатларига нисбатан ўз муносабатларини шакллантиради. Сиёсий ҳокимиятнинг ўрни, ролини англаш натижасида, ўзининг фуқаролик бурчлари ва мажбуриятларини ички туйғуси билан ҳис қилади.

Сиёсий даража. Мазкур даражада инсоннинг сиёсат ҳодисасига муносабатлари шаклланган қадрият даражасига ета бошлайди. Инсон ўзини сиёсатнинг субъекти сифатида қабул қила бошлайди. Бу даражада инсон ва сиёсат ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг барча жиҳатлари ойдинлашади. Инсон ҳаётида сиёсатнинг ўрни аниқ тасаввур қилинган бўлади. Одамларнинг

сиёсий қадриятлардан келиб чиқувчи мўлжаллари уларнинг сиёсий хулқ-атворларида бевосита акс этади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, сиёсий маданият даражаларининг хусусиятлари сиёсий маданиятнинг ўзига хос моделлари ва турларига қараб маълум даражада фарқланиши мумкин.

Бугунги кунга келиб тўпланган илмий-назарий билимлар, эмпирик манбаларга таянган ҳолда сиёсий маданиятнинг «тоталитар-авторитар», «либерал-демократик» ва «шарқона сиёсий маданият» моделларини мисол келтириш мумкин.

Хўш, бу ҳар уччала модел қандай хусусиятларга эга, улар нимаси билан бир-бирларидан фарқ қилади? Қуйида мана шу савол бўйича тўхталамиз:

Сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели — авваламбор, шуниси билан характерлидирки, унда шахснинг индивидуал жиҳатлари сунъий равишда бузилади; иккинчидан, жамиятда сиёсий қадриятлар ва сиёсий онг марказлашган тарзда давлат томонидан шакллантирилади ва шунинг асосида давлат манфаатлари инсон, ижтимоий гуруҳлар манфаатларидан устун қўйилади; учинчидан, жамиятни сиёсий ахборот билан таъминлаш иши ҳокимият томонидан белгилаб берилган, фақат бир йўналишда олиб борилади ва давлат томонидан монополиялаштирилади, ҳамда фаол равишда сиёсий цензура амалга оширилади; тўртинчидан, сиёсий ҳаёт бир хил қолишда кечади, жамиятнинг сиёсий маданияти ҳеч қандай муқобилсиз юқоридан туриб шакллантиради; бешинчидан, аҳоли аксарият қисмининг сиёсий маданияти ниҳоятда паст бўлади; олтинчидан, сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели ташқи дунёга нисбатан сунъий ажратиб қўйилганлиги ва «сиёсий-маданий макон» сифатида биқиклиги билан ажралиб туради.

Сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели — фуқаролар сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқ асосида юқори даражада рўёбга чиқаришга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Мазкур модел учун қуйидаги ҳолатлар бевосита характерлидир: Биринчидан, жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари аксилмарказлаштирилган ҳолда шакллантирилади. Унга кўра давлат манфаатларининг устиворлик даражаси, унинг жамият, шахс, ижтимоий гуруҳлар манфаатлари билан қанчалик ҳамоҳанглигига боғлиқдир; иккинчидан, жамият кенг қамровли сиёсий ахборот тизимидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади; учинчидан, жамиятнинг сиёсий тизими етарли даражада юқори бўлади, унинг тараққиёти учун тегишли шарт-шароитлар яратиб берилади; тўртинчидан, сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели ташқи сиёсий-маданият маконига нисбатан ўзининг «очиқлиги» билан ажралиб туради.

Баъзи ҳолатларда (масалан, ташқи таҳдид, ёки ижтимоий-иқтисодий инқироз ва бошқа салбий ҳолатлар рўй беради) либерал-демократик сиёсий маданият модели доирасида авторитар модел элементлари жонланиши мумкин. Буни биз масалан, жамият ҳаётига давлат аралашувини кенгайтишида, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини маълум даражада чекланиши ҳолатида кўришимиз мумкин.

Шарқона сиёсий маданият модели — сиёсий маданиятнинг шарқона модели, жумладан, ўзбек халқининг ўзига хос сиёсий маданияти асослари кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтган ниҳоятда бой маданий ва маънавий маконда шакллангандир.

Республикаимиз Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Хўжа Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб қолдилар. Уларнинг номлари, жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган буюк ҳиссалари ҳозирги кунда бутун дунёга маълум. Бизнинг маданиятимиз бутун инсониятни ўзига ром этиб келаятган марказ бўлиб қолганлиги тасодифий эмас»¹.

Буюк аждодларимиз сиёсий маданият, унинг мезонлари, сиёсий маданият омилига нисбатан қўйиладиган талаблар, унинг амалиётда қўлланиши ва аҳамияти ҳақида бутун бир илмий-фалсафий ва сиёсий фикрлар мажмуини яратиб берганлар.

Масалан, улуғ донишманд бобоколониимиз Абу Наср Фаробий ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» номли асарида мамлакатнинг ҳақиқатдан ҳам «Фозил» бўлиши учун унинг аҳолисини умумий маданий савияси, жумладан, сиёсий маданияти юксак бўлиши кераклигига алоҳида ишора қилиб шундай фикрларни ёзган эди: «Фозиллар шаҳрининг барча аҳолиси учун умумий бўлган хусусиятлар қуйидагилардир: Биринчидан, улар аслий сабабни ва унинг барча сифатларини билиши зарур... Фозил одамлар яна шаҳар (давлатнинг) биринчи раҳбари у ёки бу вақт мобайнида йўқ бўлиб қолганида (бир ёққа кетганида, касаллигида ва ҳоказо), унинг ўрнини боса оладиган раҳбарларни билиши зарур. Фозиллар шаҳри, унинг аҳолиси, уларнинг диллари эришадиган бахт-саодат нима эканлигини билишлари зарур...»².

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-141 бетлар.

² Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри», Т., «Абдулла Қодирий», 1993 й. 166-167-б.

Шунингдек, Фаробий давлат раҳбари бўладиган шахслар учун зарур ва шарт бўлган етук сиёсий маданият даражасини, ушбу даражанинг ўзига хос мезонларини мазкур асарда таърифлаб берган.

Буюк аллома Юсуф Хос Хожибнинг «Кутадғу билиг» асарида ва соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг тузукларида ҳам бугунги кунда биз «Сийсий маданият» деб атаётган тушунчанинг ўзига хос элементлари, унинг сиёсий хулқ атворда намоён бўлиш ҳолатлари ҳақида кўплаб фикрлар илгари сурилган. Маълумки, ушбу ғояларнинг пайдо бўлишида албатта халқимизнинг, аждодларимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятлари, тафаккур тарзи, ижтимоий-сиёсий онги ҳал қилувчи ролни ўйнаган.

Хўш, халқимизнинг ўзига хос шарқона дунёқараши натижасида шаклланган сиёсий маданият асослари қандай моҳиятга эга?

Авваламбор, шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, буюк маданият ва маънавият соҳиби бўлган халқимизнинг аждодлари сиёсатда шарқона ахлоқ масаласига етакчи эътибор берганлар.

Сиёсатнинг юксак ахлоқ асосига қурилиши лозимлиги тўғрисидаги мазкур ғоя инсон ва давлат ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги ўзига хос тасаввурлар, қарашларнинг шаклланишига олиб келганки, биз уларни шарқона сиёсий маданиятнинг ўзига хос мезонлари деб қабул қилишимиз лозим бўлади.

Бунини биз кўйидаги жиҳатларда кўришимиз мумкин:

Биринчидан, аждодларимиз сиёсий тафаккурида давлат раҳбари сиёсатидаги адолат ва инсоф масаласи ҳал қилувчи, марказий ўринни эгаллаган. Мамлакатимиз раҳбари И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Адолат ва ҳақиқатта илтилош эса халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат ғояси мансабдор шахсларга кўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, ислоний қондалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган»¹.

Иккинчидан, сиёсий тўс-тўполонларга нисбатан тоқатсизлик, сиёсий мувозанатни сақлаш, сиёсий тинчлик ва барқарорликка, осойишталикка кучли мойиллик. Сиёсий жараёнларга вазминлик, чуқур фикр мулоҳаза билан ёндашиш, унда кўнчилик манфаатларини кўпроқ ҳурматлаш;

Учинчидан, ўзининг олийжаноб мақсадларида, кундалик ҳаётида сиёсий раҳбарга суяниш, ундан доимо адолат кутиб яшаш ва унга нисбатан чуқур ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, сиёсий хулқ-атворда кучли андишалликни намоён қилиш;

¹ Каримов И. А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ис-тиқболининг асосий тамойиллари». Т., «Ўзбекистон», 1995 й. 13-б.

Туртинчидан, сиёсий эркинликни ахлоқ меъёрлари доира-сида қабул қилиш;

Бешинчидан, бағри кенглик (толерантлик), халқаро тотув-лик ва ишончга кучли мойиллик.

Юқорида келтирилган мезонлардан кўриниб турибдики, шарқона сиёсий маданият асослари инсоният заковати яратган энг олийжаноб жиҳатларни ўзига қамраб олади. Шунинг учун ҳам у бошқа сиёсий маданият турларининг энг яхши ижобий жиҳатларини ўзига қабул қилиши мумкин.

Сиёсий маданиятнинг моделлари билан бир қаторда унинг турлари ҳам мавжуддир. Қуйида уларнинг энг асосийлари тўғрисида маълумот бериб ўтамиз:

1. сиёсий маданиятнинг «ёшиқ» тури - ўзининг сиёсий жиҳатдан биқиклиги билан характерланади. Сиёсий маданиятнинг бошқа турларига нисбатан муросасиз бўлади, уларни мутлақо қабул қила олмайди. Фақат ўзининг тор миллий қобигида қолади.

2. Сиёсий маданиятнинг «очиқ» тури - сиёсий маданият-нинг бошқа турларини ижобий қабул қила олади.

Бой анъаналари бўлгани ҳолда сиёсий воқеликлардаги ўзгарган янги реалликларни қабул қилади. Доимий равишда ўз-ўзини бойитиб бориш ҳусусиятига эгадир, шундан келиб чиққан ҳолда ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ҳаракатчанлиги билан ажралиб туради.

3. Сиёсий маданиятнинг патриархал тури - унчалик ривожланмаган бой маънавий маданияти, қадриятларга эга бўлмаган халқларга хос бўлиб, ушбу тур вакилларининг сиёсий фаоллик ҳолати деярли бўлмайди, улар сиёсий қадриятлар, сиёсий нормалар ва институтларга қизиқиш билдирмайдилар.

4. Фаол сиёсий маданият тури - унинг ҳусусияти шундаки, фуқаролар жамият сиёсий ҳаётига фаол равишда шахсий аралашувга интиладилар. Шу орқали жамият сиёсий тизимида шахсан маълум бир статусга эга бўлишликни мўлжаллайдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, реал ҳаётда сиёсий маданиятнинг соф ҳолдаги фақат биргина турининг намоеън бўлиши жуда кам учрайди. Кўпинча улар у ёки бу равишда аралашган тарзда намоеън бўлади. Масалан, ҳозирги вақтда сиёсий адабиётларда кенг қўлланилаётган «Фуқаролик маданияти» тусунчаси ана шунга мос келади. Фуқаролик маданияти эффектив равишда сиёсий маданиятнинг бошқа турларидаги ижобий элементларни ўзлаштириб олади ва сиёсий тартиботнинг конструктив равишда фаолият кўрсатишига ёрдам беради.

3. Ўзбекистонда Миллий сиёсий маданиятни тиклаш зарурати ва амалиёти

Маълумки, бугунги кунда мамлакатимиз ҳуқуқий демократик давлатни, пировардида фуқаролик Жамиятини

шаклантиришдек буюк мақсадлар сари яшамокда. Бу борада истиқлолимизга эришгандан кейин ўтган йиллар ичида улкан ишлар амалга оширилди. Миллий давлатчиликни шаклантириш, янги иқтисодий муносабатлар, ҳамда ҳуқуқий тизимнинг шаклланиши, мустақил тараққиётимизнинг ҳал қилувчи асосига айланди. 9 йил ичида босиб ўтган йўлимиз айни бир пайтда мамлакатимиз тараққиёти олдига қўйилган мақсадларга эришиш учун бутунги кунда ҳал қилиниши зарур бўлган вазифаларни ҳам намоён қилмоқда.

Маълумки, мустақил юргимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар охир-оқибатда инсон манфаатларини мукамал равишда рўёбга чиқариш, халқимизга фаровон турмуш тарзини яратиб беришдек эзгу мақсадларга йўналтирмоқда. Ушбу вазифаларни қисқа муддатларда муваффақиятли ҳал қилиниши бутунги кунда нафақат давлатимиз, балки ўзимиз яшаётган жамиятимиз ҳар бир аъзосининг бу борадаги собитқалам ва ошгли фаолияти билан ҳам боғлиқдир. Мамлакатимиз Президенти томонидан илгари сурилган кучли давлатдан кучли жамият сари ғоясининг асосида айнан мана шу ҳақчил моҳият ётади. Кучли Жамиятни шаклантириш, авваламбор, инсонни жамиятдаги ўрнини англаб етиши билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. Бу ўринда жамият аъзоларининг сиёсий маданиятини юксаклик даражаси, уларнинг сиёсий фаоллиги юқорилиги каби омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Демак, сиёсий маданият омилли мамлакатимиз тараққиётининг бутунги кундаги долзарб вазифаларини рўёбга чиқаришнинг энг асосий воситасига айланди, десак хато қилмаймиз. Шунинг учун ҳам сиёсий маданият масаласининг назарий ва амалий жиҳатларига бутунги кунда мамлакатимизда катта аҳамият берилмоқда. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Республика Президент И.А. Каримовнинг асарларида, нутқ ва мақолаларида мазкур масаланинг концептуал асослари бевосита бизнинг жамиятимизга тадбиқан ечиб берилган.

Жумладан, давлатимиз раҳбари томонидан, Республика Олий Мажлисининг XIV-сессиясида қилинган «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» номли маърузада мамлакатимиз аҳолисининг сиёсий маданияти ва сиёсий фаолияти билан боғлиқ бўлган мавзуга алоҳида катта эътибор қаратилди, ҳамда бу борадаги муаммолар ва вазифалар кўрсатиб берилди: «Аҳолимизнинг сиёсий фаоллиги ҳали замон талаблари даражасида эмаслигини, ҳамон суғ эканини қайта-қайта айтишга тўғри келмоқда. Тан олишимиз керак: эски андозалардан тўлиқ қутила олмаямиз. Барча муҳим қарорлар юқоридан қабул қилиниб, бизларни бор-йўғи иттиоаттўй ижрочиларга, баъзан ўйланмай қабул қилинган қарорлар

қурбонига айлантирган маъмурий буйруқбозлик, мустабил тузум иллатларидан жудо бўлишимиз қийин кечаятги.

Сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Одамлар ҳокимият қарорлари қандай қабул қилинишини, уларнинг ижроси қандай назорат қилинаётганини билишлари, бу қарорларни тайёрлаш ва амалга оширишда фаол иштирок этишлари зарур. Бошқача айтганда, жамият марказда ва жойларда сайланган ҳокимият ўз тақдирини қай тарзда ҳал этаётгани, уларнинг истиқболини қай тарзда белгилаётганидан хабардор бўлиб туриши керак»¹.

Юртбошимизнинг мазкур фикрлари мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотларни чуқурлаштириш фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш вазифаларини ҳал қилишга бевосита йўналтирилгандир. Жамиятимиз аъзоларининг сиёсий маданиятини юксалтириш, уларни сиёсий ва ижтимоий фаоллигини кўтариш, бугунги кунда демократик тараққиётимизнинг бош мезонига айланди. Бу ўринда гап демократия, фуқаролик жамияти ғояларини мамлакатимиз барча аҳолиси тафаккурида том маънода анланган заруриятга айлантириш вазифалари устида кетмоқда. Бунда сиёсий маданият омил хал қилувчи восита бўлиб хизмат қилади. Чунки сиёсий маданият, юқорида таъкидланганидек, аввалом бор бу сиёсий тафаккур ва сиёсий фаолият маданиятидир. Сиёсий маданият мамлакат сиёсий институтлари билан унинг аҳолиси ўртасидаги муносабатларининг қанчалик маърифийлигини белгиловчи омилдир.

Жаҳон тажрибаси ҳам, ўзимизнинг ўтган йиллар тажрибамиз ҳам шундан далолат берадики, жамиятда амалга оширилаётган ҳар қандай ислохотларнинг, жумладан, сиёсий ислохотларнинг ҳам кўзланган ютуқларига эришуви, мазкур ислохотларнинг жамият аъзолари томонидан фаол равишда қўллаб-қувватланиши орқали юз беради. Бошқача қилиб айтгадиган бўлсак, давлат билан жамият ўртасида бўладиган ўзига хос ижтимоий ҳамкорлик тараққиётнинг гарови бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунга келиб мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар ижобий натижаси пировардида кўп жиҳатдан давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни тамомила янги поғонага кўтарилиши билан боғлиқ бўлиб қолди. Ушбу вазифани амалга оширилишининг асосида эса, фуқароларимизнинг сиёсий фаоллигини ошириш ётади, сиёсий маданият даражасини юксалиб бориши эса, ана шундай фаолиятнинг Конституциямиз, ҳамда бошқа қонун нормаларини ҳурмат қилиш жамият барқарорлиги учун маъсулиятни, доимо ҳис қилиб туриш каби жиҳатлар билан тўлдиради.

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т., «Ўзбекистон», 1999 й. 20-21 б.

Маълумки, Республикамиз Президентининг Олий Мажлис 2-чақириқ 1-сессиясида қилган «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» номли маърузасида мамлакатимиз ҳаёти, келажаги учун улкан тарихий аҳамиятга эга бўлган стратегик режалар белгилаб берилди. Жумладан, мазкур маърузада сиёсий маданият ва уни юксалтириш билан боғлиқ бўлган асосий бош вазифалар ҳам белгилаб берилди ва сиёсий маданият омилини ҳар томонлама ривожлантиришдан кўзланган янги стратегик мақсадлар илмий жиҳатдан янада аниқроқ асосланди.

Бу ўринда Президентимиз томонидан илгари сурилган жамиятимиз аъзолари тафаккурида, сиёсий хулқ-атворида демократик қадриятларни чуқур илдириб олиб боришига ёрдам берувчи, халқимиз сиёсий маданиятни юксалишига улкан асос бўлиб хизмат қилувчи эркин фуқаролик жамияти маънавиятини шакллантириш гоёси ҳал қилувчи муҳим аҳамиятга эгадир. Мазкур гоёда жамиятимиз аъзоларининг бугунги кундаги сиёсий маданият даражасига қўйиладиган талаб мезонлари ўз аксини тошган десак хато қилмаймиз.

Президентимиз таъкидлаганидек: «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамларимиз онгида демократик қадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш керак.

Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитлар яратиш даркор»¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бизнинг мамлакатимизда истиқлолимиз шарофати билан инсонни жамият сиёсий ва маънавий ҳаётини бевосита фаол иштирокчисига айлантириш, ҳамда унинг сиёсий маданият даражасини юксалтириш учун барча зарур сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва мафкуравий шарт-шароитлар яратилди. Президентимиз томонидан Олий Мажлиснинг 1-чақириқ XIV-сессиясида, ҳамда, 2-чақириқ 1-сессиясида илгари сурилган жамиятимиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётини эркинлаштириш гоёси жамиятимизда сиёсий маданиятни юксалиши учун ниҳоятда улкан янги имкониятларни очиб берди. Эндиликда сиёсий маданиятга демократик ислохотларни чуқурлаштириш борасидаги янги вазифалар юклатилаётганлиги тўғрисида Президентимиз И.А. Каримов Республикамиз Олий Мажлисининг 2-чақириқ 1-сессиясида сўзлаган нутқида

¹ Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз». Т., «Ўзбекистон», 2000 йил. 9-б.

куйидаги фикрларни таъкидлаган эди: «Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур»¹.

Маълумки, жамият сиёсий маданиятининг шаклланиши кўп омилларга боғлиқ. Бунда юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, миллий кадриятларнинг ўрни ниҳоятда катта бўлади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, бой маънавий маданият, ноёб миллий кадриятлар, бебаҳо фалсафий таълимотлардан баҳра олиб, шаклланган ўзбек халқида, сиёсий маданиятнинг юксак чўққиларига эришиш учун улкан салоҳият мавжуддир. Жамиятимиз сиёсий маданиятининг шаклланишида, мамлакатимизнинг миллий мафқураси бугунги кунда етакчи ўрин эгалламоқда.

Маълумки, истиқлолимиз шарофати билан шаклланаётган мамлакатимизнинг миллий мафқураси ҳар бир инсонга эркин фикрлаш, ўз бахт-саодати, фаровон келажаги учун эркин ижтимоий фаолият қилиш имкониятларини очиб бермоқда. Президентимизнинг бевосита саъй-ҳаракатлари билан ўзининг назарий асосини топган Ўзбекистон жамиятининг мафқураси халқимизнинг манфаатларини тўлиқ равишда ўзида мужассамлаштирган ҳаётий манба бўлиб, майдонга чиқмоқда.

«Миллий мафкура, аввалом бор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт» – деб таъкидлаган эдилар И.А. Каримов².

Жамиятимизнинг миллий мафқураси ўзининг мана шу хислатлари билан одамларимиз сиёсий маданиятини шаклланиши ва ривожланишида асосий мафқуравий озиқ бўлиб хизмат қилади. Чунки сиёсий маданият айна пайтда аниқ маслак асосида, инсон ўзи таяниб яшайдиган кадриятлар асосида шаклланади.

Таянч тушунчалари

Маданият, сиёсий маданият, миллий-сиёсий маданият, сиёсий маданиятнинг даражалари, моделлари, турлари. Сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели. Шарқона сиёсий маданият модели.

¹ Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – ширвард мақсадимиз». Т., «Ўзбекистон», 2000 йил. 8-б.

² Каримов И.А. «Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин». – Т., «Ўзбекистон» журнали, 1998 йил, 14-бет.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сиёсий маданият, сиёсат ва сиёсий барқарорлик тушунчалари ўртасидаги ички боғлиқликни аниқланг?
2. Жамият сиёсий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш жараёнида сиёсий маданиятнинг ўрни ва аҳамияти қай тарзда намоён бўлишини қиёсий-сиёсий таҳлил этинг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. «Ўзбекистон». 1992.
2. И. А. Каримов. «Ўзбекистонни ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т. «Ўзбекистон». 1992.
3. И. А. Каримов. «Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари». Т. «Ўзбекистон». 1995.
4. И. А. Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т. «Ўзбекистон». 1997.
5. И. А. Каримов. «Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин». Т. «Ўзбекистон». 1998.
6. И. А. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга ингилмоқда». Т. «Ўзбекистон». 1999.
7. И. А. Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т. «Ўзбекистон». 2000.
8. И. А. Каримов. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000.
9. Абу Наср Фаробий. «Фозил одамлар шаҳри». Т. «Абдулла Қодирий». 1993.
10. Гаджиев. К. С. «Политическая наука». М. 1994.
11. Отамуратов С., Эргашев И., Акрамов Ш., Қодиров А. «Политология». Т. «Ўзбекистон». 1999.

Режа:

1. Сиёсий мафкура: тушунчаси ва функциялари.
2. Сиёсий мафкураларнинг асосий кўринишлари.

1. Сиёсий мафкура: тушунчаси ва функциялари

Сиёсий мафкура ҳақидаги масала — сиёсий фаннинг энг муҳим ва долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бу масала илгаридан кишилар ўртасида эҳтиросли, қизғин, қарама-қарши фикр — мулоҳазалар, баҳслар ва мунозараларга сабаб бўлиб келган ва бутунги кунда шундайлигича қолмоқда. Биз мазкур мавзуда ана шу масаланинг мазмун — моҳияти ва асосий кўринишлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

1. Хўш, сиёсий мафкура нима? У қандай вазифаларни бажаради?

Сиёсий мафкура — сиёсий фаннинг энг мураккаб масалаларидан бири ҳисобланади. Бу ҳақда адабиётларда хилма-хил қарашлар мавжуд. «Мафкура» атамаси японча идея ва логос сўзларининг бирикмасидан ташкил топган бўлиб, гоёлар ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Бу атама, илк бор 1797 йилдаги француз инқилоби даврида Дестут де Тресси томонидан илмий муомаллага киритилган. Мана шундан бошлаб бу мураккаб руҳий ҳодиса ҳақида хилма-хил қарашлар қарор топа бошлади. Хусусан, иқтисодий детерминизм таълимоти мафкуравий оқимлар ижтимоий гуруҳларнинг моддий шарт-шароитлари билан боғлиқ эканлигидан келиб чиқади. У бу оқимларни умуман жамоа манфаатларини ҳимоя қилувчи назарий тасаввурлар сифатида таърифлайди. Ижтимоий гуруҳнинг жамиятда тугган ўрнига кўра (агар синф ижтимоий тараққиётнинг етакчи тенденцияларига мос келадиган манфаатларга эга бўлса) иқтисодий детерминизм мафкуранинг бир-томонламалигини эътиборга олган ҳолда унинг назарий билим вазифасини бажариши мумкинлигини илгари суради.

Бутунги кунда ҳам ғарб политологиясида мафкуравий оқимларнинг манбалари ва мақоми ҳақидаги мунозаралар тўхтагани йўқ. Неоанархизм тарафдорлари учун мафкура — оммавий онгнинг маҳсули бўлиб кўринади. Либерал — позитивистик анъаналарга кўра, мафкура — ижтимоий ва сиёсий шароитларга боғлиқ бўлмаган, тарихдан юқори турувчи ҳодиса сифатида таърифланади. Неомаксавиллизм (Р. Моска, Р. Михельс, В. Парето) онгнинг эстетик ёки диний шакллари ҳам сиёсий мафкуранинг ўзига хос намоён бўлиш шакллари

сифатида талқин этади. Гарбда мафқурани сиёсатда бирон-бир муҳим мавқе ва аҳамиятга эга бўлмаган «ҳокимиятнинг хизматкори» сифатида тавеифловчи қарашлар ҳам кенг тарқалгандир.

Шу билан бирга гарб политологиясида мафқурага нисбатан бир қатор барқарор бўлган мунособатлар ҳам қарор топди. Жумладан, мафқура билан фанни бир-биридан муросасиз айириб қўйиш, мафқуранинг билиш вазифаларига шубҳа билан қараш, уларни инкор қилишдан иборатдир. XX аср бошларидаёқ М. Вебер мафқурани ва бошқа ғоявий, диний тузилмаларни кўр-кўрона ишониш соҳасига киритган эди. Бу билан у мафқуранинг илмийлиги масаласини қўйишни ҳам инкор этади. Шу соҳанинг таниқли мутахассиси К. Мангейм, М. Вебердан кейин ҳар қандай мафқурани воқеликнинг неадекват (ноғўғри), бир тўмонлама акс этиши сифатида, воқеаларнинг ҳақиқий аҳволини онгли равишда яширадиган ғоялар йиғиндиси сифатида олиб қарайди. Мафқуранинг ижтимоий-тарихий манбаларини четга суриб қўйиб, уни жамоани бирлаштирувчи қурол сифатида (О. Лемберг, Т. Парсонс) ҳаддан ташқари функционал талқин қилишлар ҳам кенг тарқалгандир.

Мафқурани айрим гуруҳлар ва индивидларнинг психологиясидан (Р. Пайпс, Д. Браун) иборат қилиб кўрсатиш ҳоллари ҳам кам эмас. Шу билан бирга илмий адабиётларда мафқурани халқнинг, миллатнинг дунёдаги ўрнини, манфаатларини, орзу-интилишларини ифодалайдиган ғоя, ўтмиш ва келажакни боғлайдиган кўприк (И.А. Каримов) сифатида таърифлашлар ҳам мавжуддир¹.

Юқорида қайд этилган хилма-хил ёндашувлардан келиб чиқиб сиёсий мафқурага қўйидагича таъриф бериш мумкин.

Сиёсий мафқура — у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи ҳамда кўпроқ миқдордаги кишиларнинг индивидуал ўй-фикрлари ва ҳатти-ҳаракатларини ҳокимиятдан фойдаланишнинг муайян мақсадлари ва вазифаларига бўйсундиришни талаб қилувчи системалашган ғоялар, қарашларнинг йиғиндисидир. Қисқача қилиб айтганда, сиёсий мафқура — бу муайян ижтимоий гуруҳнинг ҳокимиятга интилишини ёки ундан фойдаланишини асословчи ва сиёсий ҳаракатнинг у ёки бу стратегиясини кўзда туғувчи ғоявий тизимдир.

Сиёсий мафқура ижтимоий ҳаётда муайян функцияларни бажаради. Улардан қўйидагиларни ажратиш мумкин:

¹ Қарап. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. "Мулоқот", 1998, 5-сон, 5-бет.

1) **мўлжаллаш.** Бу функция шунда ифодаланадики, мафкура жамият, ижтимоий равнақ, шахс, ҳокимият ҳақидаги фундаментал тасаввурларни ўзига қамраб олиб, у инсон фаолиятининг маъно-мазмун тизимини ва мўлжалини кўрсатиб беради;

2) **сафарбар этиш.** Фозил жамият идеалини таклиф қила туриб сиёсий мафкура сиёсий фаолиятнинг бевосита мотиви сифатида чиқади ва уни амалга ошириш учун жамиятни, ижтимоий гуруҳларни сафарбар қилади;

3) **бирлаштириш.** Таклиф этилаётган дунёнинг фундаментал картинаси чегарасида сиёсий ҳаракатга маъно-мазмун бера туриб, сиёсий мафкура унга шундай аҳамият берадики, у ўзининг миқёси билан ҳар қандай индивидуал ёки гуруҳий манфаатдан устун туради. Сиёсий мафкура хусусий манфаатларга қарши туради ва шу билан бирлаштирувчи омил бўлиб юзага чиқади.

4) **амортизациялаш.** Сиёсий мафкура жамият, гуруҳлар, индивид эҳтиёжлари ва уларни қондиришнинг реал имкониятлари ўртасида номунофиқлик вужудга келган вазиятдаги ижтимоий-қескинчиликни юмшатишга хизмат қилади.

5) **муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифода этиш ва ҳимоялаш.** Бунинг маъноси шуки, сиёсий мафкура у ёки бу ижтимоий гуруҳ манфаатлари асосида вужудга келади ва уларни бошқа гуруҳлар манфаатларига қарама-қарши қўйишга чақирилган.

Мафкура ўзининг функцияларига кўра фандан фарқ қилади. Агар фаннинг функцияси – ҳақиқатни излаш бўлса, мафкуранинг функцияси – аҳолининг оммавий сиёсий онгини эгаллаш, унга жамиятнинг бутунги ва келгусидаги тараққиётини баҳолаш, ўзининг мезонларини жорий қилиш, сиёсий макондакишилар мўлжал қиладиган мақсад ва вазифаларни белгилашдир. Гуруҳий характерга эга бўлатуриб мафкура амалга оширмақчи бўлган йўлнинг оқилона ва холисона образини яратишга, унинг у ёки бу синф, миллат, давлат манфаатига мос келишига интилади. Бу борада мафкура у ёки бу идеаллар ва қадриятларни тарғибот қилиш билан чегараланиб қолмай, балки фуқаролар, партиялар ва бошқа сиёсий тузилмаларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятини рағбатлантириш билан ҳам шугулланади.

Мафкура ўзининг сиёсий функцияларини бажариши билан жамиятни ё қандайдир ижтимоий, миллий гуруҳ манфаатлари асосида, ёки аҳолининг муайян ижтимоий-иқтисодий гуруҳларига таянмайдиган онгли равишда ишлаб чиқилган мақсадлари негизида жипслаштириш, бирлаштиришга интилади. Аҳолини реал бирлаштириш қобилияти мафкуранинг ғояси ва қоидалари кишиларнинг яхши турмуш тарзи ҳақидаги кун-

далиқ қарашлари ва тасаввурларига қанчалик ^{адбиркорлик} ^{Масъулият} боғлиқдир.

Ҳар қандай мафкура оқилона, назарий асосла^{ни}ш қоидалардан ташқари аҳолига фақат ишониш учун тақлид қилинадиган мақсад ва идеалларни ҳам қамраб олади.

Сиёсий мафкуранинг амал қилиш даражалари бир хил эмас. У назарий-концептуал, дастурий-директивалик ва хулқ-атворлик даражаларида амал қилади. **Назарий-концептуал** даражада у ёки бу синф, ижтимоий қатлам, миллат, давлатнинг манфаатлари ва идеалларини очиб берувчи асосий қоидалар қарор топтирилади; **дастурий-директивалик** даражада ижтимоий – фалсафий принциплар ва идеаллар сиёсий элитанинг аниқ дастурлари, шiorлари ва талабларига айланттирилади ва бошқарув қарорларини қабул қилиш, омманинг сиёсий хулқ-атворини рағбатлантириш учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилади. Мафкура амал қилишнинг ушбу даражаси «сиёсатнинг яратувчи элементи» деб ҳам тадқин этилади.

Хулқ-атворлик даражада мазкур мафкура мақсадлари ва принциплари фуқаролар томонидан ўзлаштирилади, ҳамда уларнинг жамият сиёсий ҳаётида ишпирок этишининг у ёки бу шаклларида ўз ифодасини топади. Бу даражада мафкура кишиларнинг ҳатти-ҳаракатига айланиб уларни жипслаштиради, бирлаштиради, муайян йўлга йўналтиради, сафарбар этади.

2. Сиёсий мафкураларнинг асосий кўринишлари

Сиёсий мафкура ~~замон ва макондан ташқарида бўлган~~ мавҳум руҳий ҳодиса эмас. У муайян тарихий шароит билан боғлиқ – аниқ ижтимоий мазмунга эга бўлган маънавий ҳодисадир.

Ҳар бир тарихий давр ўзига хос ва ўзига мос мафкуравий оқимларни илгари суради. Бундан ҳозирги замон ҳам мустасно эмас. У ҳам кўплаб мафкуравий оқимларни илгари сурди. Биз куйида ҳозирги замоннинг энг йирик мафкуравий оқимларини: либерализм, консерватизм, социал-демократияни ва бошқаларни кўриб чиқамиз.

Ҳозирги замоннинг энг йирик ва кўп тарқалган мафкуравий оқимларидан бири – **либерализмдир**. Бу атама лотинча «либералис» сўзидан олинган бўлиб «эркин» деган маънони англатади.

Либерализм XVII-XVIII асрларда маърифатпарварлик даври ғоялари негизида тарих саҳнасига чиқиб келаётган буржуазия синфининг мафкураси сифатида шаклланади. Бу мафкуранинг асосий қоидалари Ж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтескье, А. Смит,

Т. Жефферсон, Д. Милль ва бошқаларнинг асарларида асосланиб берилди.

Либерализмнинг пойдеворини шахс эркинлиги, унинг барча жамият институтларига нисбатан энг олий қадрият эканлиги, шахснинг ҳам ўз олдида, ҳам жамият олдида масъуллиги барча кишиларнинг ўзини ўзи рўёбга чиқариш ҳуқуқини тан олиш-лиги каби принциплар ташкил этади. Бу мафкура парламент ту-зумининг, муҳим сиёсий муаммоларни ҳал этишда мурсою-мадора, келишувнинг тарафдоридир. У давлатнинг ўсиб кетган иқтисодий ва социал функцияларига салбий муносабатдадир.

Либерализм ҳокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий плора-лизм, элиталар рақобати, қонуннинг устуворлигини эътироф этади. У фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашни ўзининг асосий мақсади, деб билди. Мазкур мафкуранинг бар-ча кўринишларида инсон шахсининг индивидуал эркинлиги, қадр-қиммати, бошқа кишиларнинг қарашлари ва эътиқодларига сабр-чидамли бўлишлик талаблари доимо ҳимоя қилиниб келинади. Шахс эркинлигини ҳурмат қилиш билан боғлаб либерализм ўзининг ғоявий кўрсатмаларида индивиду-ализм ва инсонпарварлик принципларини уйғун равишда му-жассамлаштиради.

Эркинлик принципи либерализм тарафдорлари томонидан давлат чеклашларидан эркин бўлишлик сифатида талқин эти-лади. Бу ғояни англиялик мутафаккирлар Ж. Локк ва Д. Милль яхши ифода этадилар. Жумладан, Д. Милль эса бу ғояни қуйидагича изоҳлайди: «Инсон ўзига нима кераклигини ҳар қандай ҳукуматдан кўра ўзи яхши билди».

Либерализм тарафдорлари учун эркинлик учун кураш ин-соннинг иқтисодий, жисмоний ва интеллектуал эркинлиги йўлидаги барча тўсиқларни, чеклашларни тугатиш учун кураш-ни англатади. Улар ҳокимиятни мерос қилиб қолдиришнинг барча шакллари ва табақавий имтиёзларга қарши чиқадилар. Бу кўрсатмалар негизда «давлат-тунги қоровул» деган ғоя қарор топади. Ушбу ғоянинг маъноси шуки, давлат фақат иж-тимой тартибни кўриқлаш ва мамлакатни ташқаридан бўладиган таҳдиддан ҳимоя қилишни таъминлайдиган, камроқ бўлган, энг керакли вазифалар билан таъминланиши керак. Шунинг учун айнан либерализмда фуқаролик жамиятининг давлат устидан устиворлиги ғояси қарор топди ва амалга оши-рилмоқда. Англиялик мутафаккир Ж. Локк фуқаролик жамияти бу доимий катталиқ, давлат эса ундан келиб чиқувчидир, деб эътироф этган эди.

Либерализм мафкураси учун шахснинг эркин ривожланиши ва ўзини ўзи тасдиқлаш ғояси характерли бўлибгина қолмай,

балки эркинликнинг бозор талқинини хусусий талбиркорлик эркинлиги сифатида характерлаш хосдир. Бу мафкура эркинлик ва хусусий мулкнинг ўхшашлигига асосланади. Унда хусусий мулк инсон эркинлигининг кафолати ва ўлчови сифатида қаралади. Иқтисодий эркинликдан сиёсий ва фуқаролик эркинлиги келтириб чиқарилади.

Иқтисодий назарияда либерализм талбиркорлик, бозор ва рақобат эркинлигини тарғибот ва ташвиқот қилади. Шу билан бирга бу мафкуранинг тарафдорлари шахсни бозор тизимига амал қилишнинг салбий оқибатларидан сақлашни — ҳукуматнинг вазифаси деб биладилар.

Мумтоз либерализмнинг ғоялари англо-саксон мамлакатларида, аввало АҚШнинг сиёсий ва иқтисодий амалиётида ўзининг тўлароқ гавдаланишини топди. АҚШда индивидуализм жамият тузилишининг бош принципи сифатида қаралади. Мустақиллик ва ўзининг кучига таяниш, рақобат эркинлиги америка турмуш тарзининг асосий ғоявий устунларидир.

Мафкуранинг ҳар қандай кўриниши ўзгармасдан қола олмаслиги каби либерализм ҳам ўзгармасдан қолмади. У ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг таъсири остида XX асрнинг 30-йилларида **неолиберализмга** ўсиб ўтади. Бу янги мафкуравий оқимнинг пайдо бўлинишини тадқиқотчилар АҚШ Президенти Франклин Рузвельтнинг «Янги йули» билан боғлайдилар. АҚШ Президенти либерализм мафкурасига асосланган сиёсатга қатор муҳим тузатишлар киритади. Бу тузатишлар давлатнинг иқтисодий ва социал ролини қайтадан кўриб чиқиб билан боғлиқдир. Неолибераллар давлатнинг иқтисодий муносабатларни тартибга солиши, фаол ижтимоий сиёсатни олиб бориши зарурлигини тан оладилар. Улар ижтимоий адолатни ўрнатишни, монополияларнинг ҳокимиятини чеклашни, моддий бойликларни солиқ тизими ва давлатнинг ижтимоий дастурлари орқали жамиятнинг қуйи қатламлари фойдасига қайта тақсимлашни ёқлаб чиқадиладар. Неолибераллар сиёсий дастурининг негизини бошқарувчи ва бошқарилаётганларнинг ўзаро келишуви, сиёсий жараёнда омманинг ишгирок этиши зарурлиги, сиёсий қарорларни қабул қилиш амалиётини демократиялаштириш ташкил этади.

Либерализм гарб демократиясининг ғоявий асосидир. Бу мафкура байроғи остида АҚШда «оқилона давлат», «Янги фаровонлик давлати» деб аталадиган модель яратилган. Бугунги кунда неолиберализм АҚШ Демократик партияси ва бошқа демократик мамлакатлардаги сиёсий партиялар фаолиятининг ғоявий-назарий негизи бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги замоннинг энг йирик мафкуравий оқимларидан яна бири- **консерватизмдир**. Бу атама лотинча «консерваре» сўздан келиб чиққан бўлиб, у сақлаш, қўриқлаш деган маънони англатади. Консерватизм XVIII асрда дунёвий ва черков феодаллари, келажак олдида ҳадиксираган турли ижтимоий қатламлар манфаатларининг ифодачиси, либерализмнинг қораловчиси, худо томонидан ўрнатилган тартибларнинг бузилмаслиги ғоясининг илгари сурувчиси сифатида пайдо бўлди. Унинг асосий қоидалари англиялик мутафаккир ва сиёсатчи Э. Берк, Франциянинг жамоат арбоблари Ж. де Местр ва Л. де Бональд томонидан асослаб берилди. Бу қоидаларнинг негизида табиий равишда қарор топган нарсалар тартибининг бузилмаслиги, оила, миллат, дин, табақавий бўлиниши билан боғлиқ бўлган **анъанавий** қадриятларни сақлаб қолиш ғояси ётади. Ана шундан келиб чиқиб, консерваторлар ижтимоий тараққиётда янгиликларга нисбатан ворисликнинг устиворлигини ёқлаб чиқадилар. Уларнинг фикрича, сиёсий принципларни урф одатларга, миллий анъаналарга, қарор топган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий институтларга мослаштириш лозим. Уларда зинапоя тарзидаги ижтимоий тузилишнинг юқоридан ўрнатилганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ ва шунинг учун уни инсон томонидан ўзбошимчалик билан ўзгартириб бўлмайди. Бундан келиб чиқадики, тенглик принципи инсон табиатига зид келади ва уни жамият тузилишининг негизига қўйиб бўлмайди. Консерваторлар ҳар доим эгалитаризм билан боғлиқ бўлган «ҳаддан ташқари демократизм»га қарши чиқадилар.

Тарихий тараққиёт натижасида консерватизм ҳам либерализм сингари муҳим ўзгаришларга юз тутди. У буржуа мунособатлари қарор топиши билан йирик капитал манфаатларини ҳимоя қилувчи ғояга айланди. Консерваторлар ҳам либераллар сингари бозор, рақобат эркинлигини таъминлашини, иқтисодиётга давлатнинг аралашини чеклашни талаб қилдилар.

XX асрнинг 70-йилларида консерватизмнинг тарихида янги фаза – **неоконсерватизм** (Д. Белл, З. Бжезински, Н. Подгорец, Н. Кристолл, А. Хайек) бошланади. Бу янги оқимнинг пайдо бўлишини тадқиқотчилар АҚШда Рональд Рейган бошчилигида республикачилар, Буюк Британияда Маргарет Тэтчер бошчилигида консерваторлар, ФРГда Гельмут Коль бошчилигида ХДС-ХСС блокнинг ҳокимиятга келиши билан боғлайдилар.

Неоконсерватизмнинг қарор топиши тасодифий эмас. У неолиберализм ва социализмга қарши туриш мақсадида шаклланди. Неолиберализм давлатнинг иқтисодий фаолиятга аралашини зарурлигини тан олади ва давлат ижтимоий дастурларининг

ривожлантиришни қўллаб қувватлайди. Неоконсерватизм эса давлатнинг иқтисодиётга аралашини чеклашни талаб қилади.

Антиэтатизм, давлатнинг ижтимоий вазифаларини чеклаш — неоконсерватизм гоъвий-сиёсий кўрсатмаларининг белгиловчи аломатидир. Неоконсерваторлар қарашларига кўра «Энг яхши ҳукумат шуки, у камроқ бошқаради».

Неоконсерваторлар аҳолининг кам таъминланган қатламлари фойдасига ресурсларни қайта тақсимлаш мақсадида йирик капиталга солинаётган солиқларга қарши чиқадилар. Улар тенг тақсимлашнинг ашаддий душмани сифатида давлатнинг ижтимоий дастурларини қисқартиришни талаб этадилар. Неоконсерваторларнинг фикрича, ҳозирги давлат кишилар учун натижалар тенглигини эмас, балки имкониятлар тенглигини яратиб бериши зарур. Давлатнинг «соғиладиган ситир»га айланиши инсонни бузади, ишдан чиқаради. ҳар бир киши ўз фаолиятида давлатга эмас, балки ўзининг кучига ҳамда ўзининг яқинлари ва ҳам фуқароларига таяниши зарур.

Шундай қилиб, консерватизм мафқурасида оила, дин, ахлоқ айрим ижтимоий гуруҳларнинг имтиёзли ўрни ҳақидаги эски даврнинг қадриятлари янги, буржуа мунособатлари даврининг қадриятлари — индивидуализм, бозор эркинлиги билан чамбарчас боғланиб кетади. Бу мафкура либерализм билан қарама қарши туриб ғарб мамлакатларининг оммавий онгига катта таъсир ўтказади.

Ҳозирги замоннинг энг таъсирли мафкуравий оқимларидан бири - **социал-демократиядир**. Бу мафкура марказда турувчи кучларнинг сиёсий доктринаси ҳисобланади.

Социал-демократия мафқураси XIX асрнинг охирида немис мугафаккирлари ва жамоат арбоблари К. Каутский ва Э. Бернштейн томонидан асослаб берилди. Бу мафкурага биноан янги жамиятга синфий кураш орқали, инқилобий йўл билан эмас, балки тинч, эволюцион йўл билан — буржуа жамиятни аста секин ислоҳ қилиш билан ўтилади. Социал-демократлар бу кўрсатмаларни амалга оширишни давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётига фаол аралашини, даромадларни йўқсиллар фойдасига қайта тақсимлаш, иқтисодиётнинг давлат секторини ва қўллаб давлат ижтимоий дастурларини ривожлантириш билан боғлайдилар.

Жаҳонда социал-демократия мафқураси негизида турли-туман «социализм моделлари» шаклланди. Булар ичида швед ва герман модели энг обрў қозонди. Германия ва Швецияда социал-демократик партиялар бошқаруви даврида ҳаётнинг юқори даражаси ва сифатига эришилди.

Аммо, 80-йилларнинг охирида бу мамлакатларнинг иқтисодийетида давлат монополияси ва бюрократизм, хусусий тадбиркорлик учун рағбатлантиришнинг пасайиши билан боғлиқ бўлган негатив тенденциялар кучайди. Бу тенденциялар ушбу мамлакатларнинг тараққиёт суръатларини пасайтиришга олиб келди. Натижада, социал-демократлар кўпчилик сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланмади ва ҳокимиятни консерватив мафкура вакилларига беришга мажбур бўлдилар. 90-йилларнинг охирига келиб социал-демократлар сайловларда ғалаба қозониб яна ҳокимиятни консерваторлардан қайтариб олдилар.

Шундай қилиб, социал-демократия — ҳозирги замоннинг энг таъсирли мафкураларидан бири ҳисобланади. У ижтимоий ислохотларни амалга ошириш йўли билан жамиятни ривожлантиришни ва халқнинг фаровонлигига эришишни кўзда тутади.

Ҳозирги замоннинг мафкуралари қаторида миллий мафкуралар муҳим ўринни эгаллайди. Улар келиб чиқишига, мазмун-моҳиятига кўра бошқа мафкуралардан фарқ қилади.

Биринчидан, миллий мафкуралар дунё мустақиллик системасининг емирилиши, ёш мустақил миллий давлатларнинг ташкил топиши ва уларни қарамлик доирасидан чиқариш, ривожлантириш зарурияти билан майдонга келди. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Фарбий Европа миллий ҳаётнинг уйғонишини ва миллий мафкураларнинг гуркираб ривожланишини ўз бошидан кечирган эди. Ҳозирги кунга келиб бу тенденциялар собиқ СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар ўрнида ташкил топган республикаларда юз бермоқда.

Иккинчидан, миллий мафкуралар фақат айрим ижтимоий, ирқий, этник гуруҳнинг, халқнинг манфаатига эмас, балки мустақиллик учун, миллий ҳаётни ривожлантириш учун кураш олиб бораётган халқларнинг дунёда тутган ўрнини, турмуш тарзини, орзу-умидларини, интилишларини, манфаатларини акс эттиради.

Учинчидан, миллий мафкуралар у ёки бу халқлар қарамлигининг объектив негизларини, уларни бартараф этиш ва ҳақиқий мустақилликка эришиш йўлларини очиб беради.

Тўртинчидан, миллий мафкуралар ёш, мустақил давлатлар халқларининг ўзлитини англашга, қарамлик доирасидан чиқишга, уларнинг чинакамига эркин бўлишга, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрнини топишга ёрдам беради.

Албатта, миллий мафкураларнинг барчаси бир хил эмас. Уларнинг ичидан у ёки бу халқ учун алоҳида шароит яратишга даъво қиладиган мафкуралар ҳам учраб туради.

Бироқ, миллий мафкураларнинг аксарияти халқларнинг ҳақиқий орзу-умидларини, интилишларини акс эттиради. Улар ёш давлатлар халқларига қарамлик асоратларини бартараф этиш ва мустақилликни мустаҳкамлаш йўлларини кўрсатиб ғоявий байроқ бўлиб хизмат қилади.

Миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкура Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтгани йўқ. Бу ғоя ва мафкура Ўзбекистонда ҳам ўзининг муносиб ўрнини тошмоқда.

Ўзбекистонда шўро тузумининг инқирозга юз тутиши жамиятнинг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш ва янги жамият-ни қуриш масалаларини ишлаб чиқишни тақозо қилди. Бу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» ва бошқа асарларида асослаб берилган концепцияда ўз ечимини топди.

Мазкур концепцияда Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримов миллий истиқлол ғоясини ишлаб чиқишга жуда катта ҳисса қўшди, уни янги, фундаментал-назарий қоидалар, хулосалар билан бойитди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов томонидан асослаб берилган демократик жамият қуриш концепциясининг асосий қоидаларига қуйидагилар қиради:

1) Ўзбекистонда демократик жамият қуриш - энг долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган вазифа эканлиги; бу вазифани амалга оширмай туриб ундаги танг ҳолатни бартараф этиш, яққаҳокимлик тизимининг иллатларини тутатиш ва ривожланган мамлакатлар даражасига чиқиб олишнинг мумкин эмаслиги;

2) Ўзбекистонда демократик жамиятни қуриш - ғоят мураккаб ва кўп қиррали комплекс вазифа эканлиги; бу вазифа жамиятнинг барча соҳаларини ислоҳ қилишни ва янгилашни талаб қилишлиги;

3) сиёсий соҳани ислоҳ қилиш ва янгилаш - Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг асосий соҳаларидан бири эканлиги; бу соҳани ислоҳ қилмай ва янгиламай туриб мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий муаммоларни ҳал этиб бўлмаслиги;

- сиёсий соҳани ислоҳ қилиш давлат органлари, партия ва жамоат ташкилотлари тизимини демократлаштиришни талаб қилишлиги; бу жараёнда давлат органларининг бюрократлашувига, фуқаролар ҳаётига асоссиз, ноқонуний аралашувига барҳам бериш ва уларни ижтимоий тартибни кўриқлаши ҳамда аҳолини ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан бўладиган таҳдиддан ҳимоя қилиши учун кескин кучайтириш;

- сиёсий партияни тубдан ислоҳ қилиш ва янгилаш; бу жараёнда унинг яққа ҳокимлигига узил-кесил барҳам бериш ва

ҳақиқий кўп партиявийлик муҳити, сиёсий рақобат майдонини қарор топтириш;

- нодавлат ва жамоат ташкилотлари фаолиятини тубдан қайта қуриш; уларнинг давлат органларига қарамлик, мутелик ҳолатига барҳам бериш ва сиёсий ҳаётда муносиб мавқеини эгаллашига эришиш;

4) Ўзбекистонда демократик жамиятни қуриш иқтисодий соҳани тубдан ислоҳ қилиш ва янгилаш билан боғлиқлиги; бу соҳада давлат мулкнинг яқка ҳокимлигидан тўла-тўқис воз кечиш ва мулкнинг хилма-хиллигига эришиш; фақат бозор муносабатларигина жамият ва инсоннинг реал ривожланишига олиб бориши мумкинлиги;

5) Ўзбекистонда демократик жамиятни қуриш маънавий ва маданий соҳани ҳам тубдан ислоҳ қилишни талаб қилишлиги; бу соҳада бир мафкура яқка ҳокимлигидан қатъиян воз кечиш ва фикрларнинг эркинлиги, хилма-хиллигига эришиш;

6) Ўзбекистонда демократик жамиятни қуриш - «инқилобий сакраш»ларсиз, эволюцион, яъни ислоҳотлар йўли билан босқичма-босқич амалга ошириладиган вазифа эканлиги; уни инқилобий йўл билан амалга оширишга уриниш оғир оқибатиларга олиб келишлиги;

7) Ўзбекистонда демократик жамиятни қуриш - тарихий аҳамиятга молик вазифа эканлиги; бу вазифанинг амалга оширилиши натижасида Республиканинг танг ҳолатдан чиқишлиги ва Ўзбекистон халқига муносиб бўлган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётнинг барпо этилишлиги.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримов асарларида асослаб берилган Ўзбекистонда демократик жамият қуриш концепциясининг асосий қоидалари ана шулардан иборат. Бу қоидалар мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотлар сиёсатининг ғоявий-мафкуравий негизини ташкил этади.

Ҳозирги замонда юқорида эътироф этилган сиёсий мафкуралардан ташқари ўз таъсир кучига эга бўлган бошқа мафкуралар ҳам мавжуд. Буларга: экологосиёсий, диний-сиёсий мафкуралар киради.

Экологик-сиёсий мафкуралар урушдан кейинги йилларда вужудга келди ва 70-80-йилларда кенг ривож топди. Бунга ривожланган мамлакатлардаги оғир экологик вазият сабаб бўлди.

Экологик-сиёсий мафкуралар инсон яшайдиган атроф-муҳитни ҳимоя қилишни, керакли қонунлар ва қарорларни қабул қилиш учун ўзларининг ҳукумат ва қонун чиқарувчи органларига таъсир кўрсатиш орқали экологияни яхшилашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ҳозирги вақтда бу оқимлар кўплаб

мамлакатларнинг парламентлари ва ҳукуматларида ўзларининг вакилларига эга.

Диний-сиёсий мафкуралар юқорида санаб ўтилганлардан фарқи шундаки, улар бугун пайдо бўлган эмас, балки азалдан мавжуддир. Мафкуранинг бу кўриниши диний ақидаларга таянади. Уларнинг бош мақсади нафақат ҳокимиятга таъсир кўрсатиш, балки ўзларининг ҳокимиятини ўрнатишдан иборатдир. Буни айрим мамлакатларда, хусусан Яқин Шарқ ва Осиёда (Эрон, Покистон, Афғонистон, Саудия Арабистони) мисолида кўриш мумкин.

Кейинги йилларда диний мафкураларнинг таъсири қатор собиқ совет республикаларида, хусусан Тожикистон, Шимолий Кавказ, Чеченистонда анча ортди. Ўзбекистонга нисбатан ҳам ташқи диний экстремистик оқимларнинг (Ваҳҳобийлик, Хизбут-таҳрир) таъсири кучайди. Уларнинг мақсади - сиёсий вазиятни беқарорлаштириш, ҳокимиятни эгаллаш ва ундан шахсий гаразли манфаатлар йўлида фойдаланишдан иборатдир.

Шундай қилиб, ҳозирги замоннинг мафкуравий оқимлари ранг-барангдир. Улар хилма-хил ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этади ва жамиятни тараққий эттиришнинг турли-туман йўларини илгари суради.

Таянч тушунчалар

Сиёсий мафкура, сиёсий мафкуранинг функциялари, даражалари, кўринишлари, либерализм, неолиберализм, консерватизм, неоконсерватизм, социал-демократия, миллий сиёсий мафкура, Ўзбекистоннинг Миллий истиқлол мафкураси, экологосиёсий, диний-сиёсий мафкуралар.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Сизнингча, қуйидаги тасдиқлардан қайси бири ҳақиқатга яқинроқ:

а) мафкура - бу фактлар ва ҳиссиётлар аралашмасига асосланган қандайдир «ҳиссий ақидалар», мутлоқ ҳақиқатлар, ижтимоий ҳукмларнинг қолдиқларидир (В. Парето);

б) мафкура - бу «ихтиёрий мистификация» дир (К. Манггейм);

в) «мафкура - бу билиб бўлмайдиган ёлғон» (Б.А. Леви);

г) «ишонч куч - қудратига ва катта мўлжалли потенциалга эга бўлган сиёсий дунёқараш сифатида ифодаланадиган қадриятлар тизими мафкуралар ҳисобланади» (Э. Шилз)?
Ўзингиз танлаган жавобни асосланг.

2. Қайси сиёсий мафкуралардан бири, Сизнинг фикрингизча, қуйидаги қадриятларга таянади:

- а) ривожланишнинг ворисийлиги;
- б) давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан устидан устуворлиги;
- в) анъаналар, миллий маданият, ватанпарварликка сифиниш;
- г) черков, оила, мактаб обрў-эътибор талаб;
- д) прагматизм, соғлом фикр;
- е) аста-секинлик ва ижтимоий ўзгаришларнинг минимумлиги;
- ж) ахлоққа таяниш;
- и) сиёсий фаолиятнинг диний ва маънавий мақсадлари;
- к) эркинлик ва масъулиятглилик;
- л) кечаги, бутунги ва келажакнинг тарихий бирлиги?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. А. Жамиятнинг мафкураси халқни - халқ, миллатни - миллат қилишга хизмат этсин. «Мулоқот», 1998, 5-сон.
3. Каримов И. А. Доншманд халқимизнинг мустақкам продасига ишонаман. «Фидокор», № 69 (168), 2000 йил, 8 июнь.
4. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т., «Ўзбекистон», 2000.
5. Берк Э. Размышления о революции во Франции. «Социо-логические исследования», 1991, №6,7,9; 1992, №2; 1993, №4.
6. Витте О. Социализм и либерализм: возможен ли синтез? «Свободная мысль», 1992, №4.
7. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти, Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар, Т., «Шарқ», 1998.
8. Самуэль Г. Либерализм: опыт изложения принципов и программы современного либерализма, М.:1996.
9. Хайек Ф. Дорога к рабству. «Вопросы философии», 1992, №5.
10. Политология. Краткий энциклопедический словарь-справочник. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997.
11. Путачёв В. П., И. А. Соловьёв. Введение в политологию. М., 1999.

ХАЛҚАРО ТИЗИМЛАР ВА ҲУМУМБАШАРИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ СИЁСИЙ МУАММОЛАРИ

16-мавзу. Халқаро тизим ва халқаро сиёсат

Режа:

1. *Халқаро тизим: моҳияти, тузулмаси ва функционал жиҳати.*
2. *Халқаро тизимда яратувчи ва парчаловчи жараёнлар.*
3. *Халқаро ҳамкорликдан халқаро хавфсизликка: ғоя ва амалиёт.*

1. Халқаро тизим: моҳияти, тузулмаси ва функционал жиҳати

Дунё бағрида кечаётган жараёнлар, баъзан қутилмаганда юз бераётган силжишлар, улар туфайли бир-бири билан мулоқотга қираётган турли-туман ҳаракатлантирувчи кучлар ўртасидаги мураккаб муносабатларнинг ўзига хос йўналишга эга эканлиги халқаро ҳаётга объектив равишда бир томондан беқарорлик бахш этса, шунинг билан биргаликда маълум бир структура ва тарғиботга мойил тизим шаклига эга бўлишни тақозо этади. Унга нисбатан бефарқлик ва масъулиятсизлик инсониятга катта зарар етказди. Зотан, халқаро ҳамжамият ва халқаро сиёсатнинг ҳар бир субъектининг барқарорлиги ва хавфсизлиги нуқтаи назаридан кўйлаб зарар келтирган тоталитар тизимнинг дунёни унинг келажаги тўғрисида ўйламай-нетмай ўзаро душман томонларга парчалаш амалиётида инсоният бундай вазиятни яққол қузатиш «имкониятига эга» бўлган эди.

Бугун ўша самарасиз тортишувлар ва қонли можароларнинг аччиқ тажрибаси бекорга кетмади. Инсоният, барча сиёсий — интеллектуал доиралар, турли-туман халқаро ҳамда минтақавий институтлар халқаро ҳаёт ва сиёсатга эндиликда батамом бошқача нуқтаи назардан ёндошувга келди. Халқаро ҳаёт билан ўйнашув барқарорлик ва оддий инсоний манфаат учун улкан зарар эканлиги бугун барча томонидан англаб етилмоқда. Албатта, унга нисбатан ёндошувни тубдан ўзгартиришга бўлган умумсайёравий интилиш, халқаро ҳаётнинг тизим сифатида ўта мураккаблигига нисбатан тегишли масъул сиёсий ва интеллектуал доираларнинг иқдор бўлиши бугун ёки кеча содир бўлгани йўқ. Ундаги мураккабликлар ёки мураккабланиш жараёнининг тобора чуқурлашиб бориши унга нисбатан оқилона ёндашиш, акс ҳолда уни сезмаслик кўйлаб нохуш оқибатларга олиб келиши ойдинлашди. Зотан халқаро ҳаёт, давлатлараро муносабатлар қанчалик табиий бўлмасин, барибир инсон ҳамда тегишли жавобгар ташкилотлар ва гуруҳларнинг аралашishi туфайли, маърифий йўналтиришга мудом эҳтиёж сезади.

Халқаро ҳаётга нисбатан қарашларни дунё халқлари манфаатларидан чиққан ҳолда ўзгартириш кўп вақтлардан буён инсониятни ташвишга солиб келаётганлиги аллақачон маълум.

Шакланган ёхуд шаклланаётган қарашлар тизими ранг-баранг ва уларнинг ҳар бири алоҳида эътиборга лойиқ. Улар орасида бугунги кун нуқтаи назаридан анча эътиборлиларидан бири, индивид, ҳамда жамоалар, гуруҳлар хоҳиш иродаси қандай бўлишидан қатъий назар халқаро ҳаётга ўзаро мулоқотга маҳкум бўлган минтақалар, давлатлар ва гуруҳлар ўртасидаги турли хил муносабатлардан иборат тизим сифатида ёндашиш билан боғлиқ.

Фаолият юритиб умргузаронлик қилаётган барча давлатлар, ҳамжамиятлар, иттифоқдош давлатлар гуруҳи ўз мақоми, нуфузи, ички ва ташқи имкониятлари қолаверса, замонавий қурола-аслаҳаларига эга эканлигидан қатъий назар ана шу яхлит умумбашарий тизимга дахлдорлиги, аксинча унга дарз кетса, ҳар бирининг қийинчиликлари кўпайишини чуқур ҳис этган бўлишиги зарур. Уйлаймизки, халқаро тизимни худди шундай ҳолатда тасаввур қилиш, ҳамда унга ёндашув бутун ва истиқбол нуқтаи назаридан энг мақбул йўлдир. Бу масаланинг бир томони.

Баёни берилаётган объектга ва, керак бўлса, халқаро тизимдек улкан сиёсат субъектига бошқача, яъни номақбул қарашлар ҳам йўқ эмас. Қизиғи шундаки, айнан шу тенденция кейинги пайтда ҳатто кучаймоқда. Бу асосан нуфузли халқаро-политологлар ҳамда сиёсий арбоблардан, авваламбор. Збигнев Бжезинскио ҳамда Генри Киссинжерлар мансуб бўлган «реалистлар мактаби» вакиллари қарашларида мавжудлиги таассуфга лойиқ. Унга кўра, халқаро сиёсат майдони, яъни халқаро ҳаёт улкан шахмат тахтаси бўлиб, у ердаги фигуралар, яъни ишги-рокчилар қандайдир кучли ўйинчилар изми ва хоҳиш иродасига боғлиқ бўлишади.

Иккинчи бир қарашга биноан, халқаро ҳаётга моҳиятан бир-бирига душман бўлган давлатлар фаолияти макони, деб қаралиб, халқаро сиёсат эса яхлит тизим бўлмасдан бир-бирига азалий муҳолиф бўлган кучларнинг ўзаро муносабатидан шаклланади. Улардан ташқари яна унчалик муҳим ёки муҳим бўлмаган бошқа кўплаб қарашлар ҳам борки, улар шартли равишда прагматиклар ва идеалистлар, фрагментарчилар ва мондиалистлар, биркўтбчилар ва кўпкўтбчилар ҳисобланади. Хуллас, турли-туман мактабларга мансуб бўлсада, лекин у ёки бу маънода уларнинг барчаси юқорида номи зикр этилган икки анъанавий қарашга мансуб.

Дарҳақиқат, кўз ўнгимизда содир бўлаётган батамом янги жараёнлар, ҳамда ҳали ечимини топиб улгурмаган анъанавий муаммоларнинг тобора чуқурлашуви оқибатида дунё ҳар доимгидек яхлитлик ва нисбатан барқарорликка муҳтож. Ўз навбатида, унинг яхлитлик ва табиийликка муҳтожлигини сезмаслик, сезса ҳам онгли равишда зиддиятлар оқибатига сиёсий баҳо бера олмаслиги боис халқаро тизим борган сари чигал-

лашмоқда. Унинг бағрида мавжуд бўлган табиий тизим яратувчи жараёнлар ўз фаолиятларида анча зўриқишни сезишмоқдалар.

Жумладан, макросиёсий даражадаги ҳокимият билан боғлиқ жараён олиб бораётиб. Алоҳида бир социум, яъни микродаражада муаммонинг ечимига тааллуқли бўлган жараёнларга таянган ҳолда айтиш керакки, халқаро сиёсатда ҳокимиятга интилиш бошқача кечади. Халқаро тизим ва унинг структураларида муносабатлар, уларнинг ҳуқуқий мезон ва меъёрларининг ноёблиги ҳокимият муаммосига ҳам қандайдир ўзига хослик, хусусийлик бағишлайди. Жумладан, халқаро тизимда ҳокимият ташувчи куч ишлатиш эмас, балки маърифий-сиёсий таъсир ўтказишга таяниб фаолият кўрсатиши мумкин.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, халқаро муносабатлар муаммосининг қўйилиши, амалиёти, амалга оширилиши, ҳамда маърифий халқаро сиёсатдан қутилаётган самаралар ва қолаверса, айрим давлатларнинг конкрет ҳатти-ҳаракати, хулқи-атвори масалаларга ёндашиши ўртасида улкан жарлик вужудга келмоқда. Бу ўз навбатида халқаро сиёсий жараёнда ҳокимиятга эришишнинг моҳияти, амалиёти ва керак бўлса истиқболга ҳам сезиларли соя солмоқда. Айрим давлатлар ёки гуруҳлаш давлатлар тизими ўз сиёсий амалиётида кучга таянишни ҳокимиятга эришиш, манфаатларини рўёбга чиқаришнинг бирдан-бир энг устивор ва қулай воситаси деб қараш ҳукмронлик қилиб келмоқда. Шу муносабат билан, буюк бобомиз соҳибқирон Амир Темурнинг халқаро сиёсатда ҳам «Куч адолатда» деган беназир принципини эслаб ўтиш айни муддаодирки, бутун шунча йиллар ўтишига қарамасдан, халқаро муносабатлар макони ва унда ҳокимият муаммоси инсон даҳоси, имкониятлари ва ниятларига зидлигича қолиб келатганлигига беихтиёр ажабланмасдан илож йўқ.

Маълумки халқаро ҳаётда нуфузни, мавқени, яъни ҳокимиятни қўлга киритиш жараёни адолат тарозиси, давлатларнинг бу йўлда хулқи атвори-ю, хатти-ҳаракатининг маърифийлигига асосланиши керак. Шу жиҳатдан давлатларнинг хулқи-атворини халқаро тизим моҳиятининг маълум маънода воқеликда акс этиши ёхуд функцияси деб қараш тўғри бўлади. Халқаро ҳаётда бутун кўзга ташланаётган адолатсизлик, менсимаслик, империявий тафаккур, сиёсий мутаассиблик, яъни ўз ҳаёт тарзини сўнгги ва энг мақбул намуна деб эълон қилиш ва аксинча, кўпгина заиф давлатлар томонидан юритилаётган биқиқлик, ҳадиксираш, саросимага тушиш, шубҳа билан қараш, ишонмасликка асосланган амалиётни **бир-бирига мутлоқ ўхшамайдиган ўзаро қарама-қарши реакциянинг** натижаси деб айтишга асос етарли.

2. Халқаро тизимда яратувчи ва парчаловчи жараёнлар

Юқорида баён этилган объектив ёки субъектив тенденциялар, онгли ва онгсиз таъсир ва реакциялар, бир томондан халқаро тизимда ўзига хос иммунитет шакллантириб, унинг барҳаётлигини таъминласа, иккинчи томондан эса, улар унинг мудом беқарорлигига сабабчи бўлади. Таъриба кўрсатадики, беқарорлик ва барқарорлик келтириб чиқарувчи сабабу-оқибатлар, омиллар жараёнларнинг мувозанатини сақлаб туриш, яъни уларнинг балансига эришиш, бир-бирини тийиш ҳамда ижобий тенденцияларига шарт-шароитлар яратиш устувор даражада халқаро тизимнинг ўзига ва, қолаверса, унинг маърифийлик даражасига боғлиқ бўлар экан.

Халқаро тизимда мавжуд перманент номутаносиблик вазияти илгари халқаро муносабатларга ҳам асосан моддийлик, синфий қарама-қаршиликдан келиб чиқиш фақат нотўғри бўлмасдан, балки сиёсий жиҳатдан ўта зарарли эканлиги яна бир бор исботланди. Воқеаларнинг бориши, муаммолар ечимига ёндошувлар шундан далolat берадики, халқаро тизимда яратувчи ёхуд мустақамловчи ва аксинча, парчаловчи, вайрон қилувчи жараёнлардан қайси бирининг устунликка эришиши қандайдир ташқи, тизимнинг ички ресурс ва хоҳиш иродасига боғлиқ бўлмаган таъсир ва таъйиқлар йиғиндиси эмас, балки унинг ўз ички имкониятларини ишга солиш қобилиятига боғлиқ экан. Хуллас, халқаро тизимнинг барқарор ёки беқарор ҳолатга келиши, асосан унинг ўз сиёсий ва маънавий-интеллектуал кучи ва қудратига боғлиқ.

Уни конкрет мисол доирасида кўриб чиқишдан аввал, таъкидлаш жоизки, халқаро тизимлар (халқаро, минтақавий, субминтақавий ва ҳудудий) кўлами ёки географик-маконий (ғарбий, шарқий, жанубий, шимолий океан ва континентал) фарқидан қатъий назар унинг ҳаракат механизми деярлик бир қонуниятга асосланади: яъни ҳар бир халқаро тизим органик равишда икки хил қарама-қарши жараён ва уларнинг ўзаро муносабатлари доирасида фаолият кўрсатади ва мавжуддир. Бир халқаро тизимга хос бўлган тенденция ва улардан чиқиб келадиган салбий ёки ижобий натижалар иккинчи бир тизимга у ёки бу даражада хос бўлади. Албатта, географик, иқлимий, цивилизация ва қадриятларга муносабат билан боғлиқ жиҳатлар ҳам бу жараёнда шунчаки пассив иштирок этишмайди.

Ушбу умумий қонуниятнинг ҳаракат механизмини кузатиш учун мавжуд халқаро тизимнинг замон ва макон нуқтаи назаридан ҳозирги ҳолатини олиб кўрайлик. Албатта, бу унинг бугунги ҳолатига нисбатан айтиладиган фикр ва мулоҳазалар охириги ҳақиқат деган фикрни билдирмайди. Зотан, халқаро тизим, биринчидан, мутасил такомиллашиб борса, иккинчидан,

унга тўхтовсиз ўзгариш ҳолати хосдир. Лекин ҳар ҳолда унинг бугунги ҳолатига муносабат билдириш, бугунги параметр ва тенденцияларнинг айримларини келажакда ҳам назарда тутиш лозимлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Илгари таъкидланганидек, халқаро тартибот тизим сифатида бир-бирига қарама-қарши икки жараён таъсири остида шаклланади. Улардан бири тизим парчаловчи ролини бажарса, иккинчи гуруҳи эса тизим яратувчилиқ, яъни мустаҳкамлашга хизмат қилишга қаратилганлиги билан характерлидир.

Бугунги халқаро тизимнинг барқарорлиги ҳолатига зид бўлиб, уни заифлаштирувчи, кейинчалиқ эса, бугундай парчалаб ташловчи ички омиллар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

– айрим сиёсий гуруҳлар, кучлар ва давлатлар томонидан халқаро тартибот тақдирига, унинг бағрида содир бўлаётган турли-туман салбий силжиш жараёнларига нисбатан бефарқлик, менсимасликнинг ҳамда ўз хавфсизлигини халқаро хавфсизлик манфаатларига қарши қўйиш кайфиятининг кучайиб бориши;

– халқаро сиёсатнинг нуфузли ишгирокчилари томонидан турли минтақаларда мавжуд ва тобора адоват олаётган можароли ҳодисаларга нисбатан бефарқликка нисбатан айрим мамлакатлар, миллатларнинг муқобил реакцияси оқибатида пайдо бўлаётган салбий жараёнлар;

– халқаро терроризм, диний экстремизм, миллатчилиқ, сепаратизм ва уюшган жиноятчилик сингари хавфли жараёнларнинг кучайиши, уларни бартараф этиш чора тадбирларининг талаб даражасида эмаслиги;

– хатарли ўзгаришлар, жараёнлар ва ноинсоний режаларнинг олдини олишга қаратилган халқаро сиёсий институтларнинг тақчиллиги, мавжудларининг ҳам услубий ва ҳодисаларга зудлик билан эътибор қаратиш зарурати нуқтаи назаридан давр талабидан орқада қолиб кетаётганлиги;

– халқаро тартиботда ноқонуний, нопок йўл билан хукмронликни яққа ёлғиз қўлга киритишга интилиш;

– узоқ йиллар мобайнида дунёда тинчликни сақлаш ишига самарали хизмат қилиб келаётган халқаро ташкилот ва воситаларни айрим қудратли давлатлар томонидан ўз измига бўйсидиришга бўлган мойилликнинг зўрайиши;

– бир гуруҳ давлатлар қадриятларини сайёрамизда истиқомат қилаётган бошқа халқларнинг яшаш тарзи ва менталитетидан усун деб ҳисоблаш ва бу борада амалий ишларнинг кучайиб бориши;

– ва, ниҳоят, турли-туман халқаро, минтақавий муаммоларни рўқач қилгани ҳолда, ўз ҳарбий салоҳиятини бутун дунё олдида намойиш қилишга бўлган интилиш кўламининг кенгайиб бориши.

Тажриба ва кузатишлар кўрсатиб турганидек юқорида ўз аксини топган асосий салбий жараёнларга ўлароқ муқобил, яъни

умидбахш жараёнлар ҳам чуқурлашиб бормоқда. Умумий маънода улар куйидагилардан иборат:

– нуфузли сиёсий ва илмий амалий доиралар ҳамда халқаро жамоатчиликда дунё хавфсизлиги, барқарорлиги ва тараққиёти манфаатларига тубдан зид бўлган жараёнларнинг тахдидли тус олаётганлигидан ташвишланиш, яъни улар тўғрисида ҳақ сўзни айтишга бўлган азму-қарорнинг мустаҳкамланиши;

– халқаро терроризм, диний экстремизм ва баңдитизм билан курашнинг долзарб сиёсий ва амалий вазифа эканлигининг деярли дунёдаги барча давлатлар томонидан англаб етилаётганлиги;

– айрим давлатлар томонидан ўз хусусий муҳофаза чора-тадбирларини таъминлаш мақсадида хусусий муҳофаза чора-тадбирларини ишлаб чиқишга интилиш, миллий хавфсизлигини бошқа давлатлар, қолаверса сайёрамизнинг хавфсизлигига раҳна солиш ҳисобига таъминланишига эришишга интилиш ҳамда конкрет муқобил чора-тадбирлар ишлаб чиқишдан воз кечиш жараёнининг бошланиши;

– қуролланиш пойгасининг қайтадан, янги асосда йўлга қўйилиш хавфининг ошиб бораётганлиги, ҳамда хавфсизлик «риски»нинг зўрайишига нисбатан конкрет чора-тадбирлар тизimini ишлаб чиқишга интилишнинг ошиб бориши;

– минтақавий хавфсизликдан халқаро хавфсизлик сари ўтиш зарурлигини англаб етиш;

– ва, ниҳоят, халқаро ҳамкорликнинг хавфсизлик, барқарорлик, тараққиёт ва ўзаро ишонччи мустаҳкамлашнинг бирдан-бир самарали йўли эканлигини тан олишга эришиш, ҳамда бу борада аниқ амалий тадбирларнинг кўрилаётганлиги.

3. Халқаро ҳамкорликдан халқаро хавфсизликка: ғоя ва амалиёт

XXI аср бўсағасига келиб жамиятнинг турли гуруҳлари ҳамда сиёсий ва илмий-интеллектуал доираларнинг қарашларида хавфсизликни таъминлашнинг бирдан-бир йўли халқаро ва давлатлараро ҳамкорлик деган ғоя устиворлик касб этмоқда. Унинг туғилиши ва кенг қулоч ёйиш сабабларидан бири шундаки, бугунгача дунёнинг хавф-хатарлардан зарурат даражасида ҳоли қилишнинг турли-туман модел ва йўллари, услуб ва воситалари ишлатилиб келинди.

Масалан, уч-тўрт аср мобайнида халқаро хавфсизликни таъминлашнинг турли (жумладан, миллий манфаатлар устиворлиги, кучлар баланси, мафкуравий маконлар баланси, ўзаро ядровий тийиш, биринчи бўлиб ядровий қуролни ишлатмаслик, ядровий тўқнашувда мутлоқ ғалабага эришиш мумкин эмаслиги тўғрисидаги ғоя ва бошқалар) услубларга таянилиб халқларни оммавий қирғиндан сақлашга эришилди.

Юқорида келтирилган ўз даври учун зарур услуб ва воситаларни бирма-бир таҳлил қилиб чиқилса, бугун XXI аср реалликла-

рига уларнинг бир мунча мос келмаслиги ва эскириб қолганлиги кўзга ташланади. Шундай бўлиши ҳам табиий. Жумладан, миллий манфаатларни «муғлоқлангиришга» таяниб халқро сиёсатда иш юритиш принципи анча устивор бўлган XVII асрдан то бутунгача тарих сонияси нуқтаи назаридан бир қанча даврлар ўтиб кетди. Бугун, биз яшаётган даврга келиб эса, ҳагто у принцип ҳам бир мунча эскирди ва айни пайтда ўз самарасини бермаётир. Гап шундаки, юқорида келтирилган хавфсизлик таянч нуқталари асосан жаҳон урушларига йўл қўйилиши мумкин бўлган давр, яъни кечаги муқобилликлар талабларини акс эттирган.

Бугун шундай бир қалтис даврки, бунга мутахассислар ҳанузгача бирон бир мақбул белгилар тизимини ярата олганлари йўқ. Ҳарқалай, дунё тараққиёти, истиқболлари, манфаатлари бутунги кунда давлатлараро кенг қамровли, турли даражада ўзаро ҳамкорликка таянишдан халқро хавфсизликни, барқарорликни ва тараққиётни таъминлашнинг бошқа бирон бир йўли йўқлиги бугун барчага аён бўлиб қолди.

Бугун дунёда бу ҳолатнинг тап олинаётганлигининг негизида эса, муаммоларнинг ечимида ҳарбий тазйиқ услубидан воз кечиб сиёсий музокара йўлига ўтиш афзаллиги ётади. Айни пайтда хавфсизлик ва сиёсий музокаралар йўли, бошқача қилиб айтадиган бўлсак, куч ишлатиш ва зўравонликдан дипломатик восталарга ўтиш учун кенг имконият бериш кўзда тутилмоқда.

Олам беқарорлигига сабабчи бўлаётган турли-туман можароли муаммоларнинг ечимини топиш учун сиёсий диалог-музокара йўли, табиийки, анча машаққатли. Лекин бу йўл хайрли эканлигини кўпчилик англаб етди. Гап шундаки, сиёсий консенсусга келиш жараёни бир-бирини тушуниш ёхуд ҳар иккала томондан бир-бирига нисбатан айрим масалаларда мулоқатга боришни тақазо ётади. Табиийки, фақат шу йўл билангина ҳамкорлик чуқур илдиз отиб барча ва, қолаверса халқро ҳамжамият учун улкан самара келтириши мумкин.

Бугунги кунда манфаатлар балансида келиш ва шу орқали кенг қамровли хавфсизликка ўтишнинг бирдан-бир йўли ҳисобланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эса бу борада давлатлараро ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлашга мўлжалланган ягона ва шунинг билан бир қаторда ноёб халқро ташкилот ҳисобланади. Хавфсизликни талаб даражасида таъминландан айнан шу ташкилотнинг ҳуқуқи ва сиёсий имкониятлари, ҳамда унинг улкан халқро нуфузидан омилкорлик билан фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, Бирлашган Миллатлар Ташкилотигина барча аъзо давлатлар ва керак бўлса, башарият номидан сўз юритиш ҳуқуқига эга бўлган ташкилотдир.

Афсуски, халқро муносабатларнинг субъектлари бўлмиш давлатларнинг туб манфаатларига зид ҳолда, БМТ йирик давлатлар ва ҳарбий-сиёсий гуруҳлар тазйиқи остида ўз сиёсий дастури ва идеалларини амалга ошириш имкониятидан борган

сари четлашиш ҳолати содир бўлмоқда. Бунинг натижасида халқаро ҳамжамият томонидан дунёда хавфсизликни кафолатловчи, давлатлараро ҳамкорликнинг самарали йўллари излаб топишга қодир бўлган ноёб институт ёрдамидан фойдаланиш имкониятининг кўлами тораймоқда. Қандайдир бир кучларнинг бефарқлиги тўғрисида менсимаслиги туфайли, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (русча абриавиатураси ОБСЕ) ҳам минтақада ва бошқа жойларда кафолатланган хавфсизликни таъминлаш ишида керакли даражада иштирок эта олмайtir. Бундай хатти-ҳаракатлар кўпқутбли, тотувлик маданияти ва ўзаро ишончга асосланган, шунинг билан биргаликда барча муаммолар ечимига фақат сиёсий йўл, яъни серқирра ҳамкорликка таянган барқарор халқаро тизим шаклланиш жараёнини заифлаштирмоқда.

Таянч тушунчалар

Халқаро ҳаёт, халқаро сиёсат, халқаро тизим, тизим яратувчи, тизим парчаловчи, манфаатлар баланси, кучлар баланси, халқаро сиёсат иштирокчиси.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Халқаро муносабатларга тизимий ёндошувининг самарали жиҳати нимада?
2. Халқаро тартиботда тизим парчаловчи жараёнлар ҳамда тизим яратувчи тенденцияларнинг ўзаро таъсир қилиш натижаларини аниқланг.
3. Халқаро ҳамкорликдан халқаро хавфсизликка ўтишнинг моҳияти нимада?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон», 1992 й.
2. Каримов И. А. — Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбирига интервьюси. — Бунёдкорлик йўлидан. Т. «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И. А. — Ўзбекистон йўли — жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир. — Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. Т. «Ўзбекистон», 1996 й, 3-жилд.
4. Каримов И. А. — БМТ бош ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза, 1993 й, 28 сентябр. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. «Ўзбекистон», 2 жилд.
5. Каримов И. А. — Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, беқарорлик шартлари ва тараққиёт кафологлари. Т. «Ўзбекистон», 1997 й.
6. Каримов И. А. — Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. Т. «Ўзбекистон», 1999 й.
7. Ислоом Каримов — Ўзбекистоннинг биринчи президенти. Т. «Ўзбекистон», 1997 й.
8. Геополитика и мировое развитие. М., 1995 г.
9. Галкин А. Мир как система. II Полис, 1998 г, №4.

17-мавзу. Ташқи сиёсат

Режа:

1. Ташқи сиёсат ва ҳокимият муаммоси, ўзига хослиги.
2. Ташқи сиёсат стратегияси ва миллий манфаатлар тизимининг устиворлиги.
3. Ташқи сиёсат ва давлат суверенитети.

1. Ташқи сиёсатда ҳокимият муаммоси, ўзига хослиги

Ташқи сиёсат ҳар бир замонавий давлатнинг бош атрибути, фундаменгал жиҳати, ажралмас қисми ва функцияси ҳисобланади.

Давлат ҳаётида конституцион таянч, сиёсий тизим, сиёсий ҳокимият органилари, рамзлар, ҳудуд, фуқаро, чегара ва миллий манфаатлар тизими сингари тушунчалар қандай муҳим ўрин тутса, сиёсат субъекти бўлган давлатнинг барҳаётлиги ва ҳавфсизлигига қанчалик даҳлдор бўлса, ташқи сиёсат ҳам давлат учун шунчалик улкан қадрият ҳисобланади. Ташқи сиёсат орқали давлат географик — маконий жиҳат касб қилиш билан бирга, шунингдек, ўзини ноёб тарихий, социомаданий, цивилизацион ва ниҳоят, геосиёсий яхлитлик сифатида ҳам намоён этади.

Функционал омил тариқасида ташқи сиёсатнинг муайян даврдан ҳамда гоҳо уни ижобий ва салбий жараёнлардан келиб чиқиши ҳамда айнан шу давр билан ҳамнафас, ҳамжиҳат бўлиши исбот талаб қилинмайдиган аксиомадир. Давр моҳиятган макон ва замонга йўғрилган бўлиб, ташқи сиёсатга замон ва маконга монанд ҳолда ҳаққонийлик ва прагматик жиҳат бахш этади. Даврдан ажралган, тўғрироғи, унинг мудлаосига бефарқ бўлган ташқи сиёсат авваламбор бўлмайдди. Ёхуд бор бўлса ҳам ундан бирон бир самара кутиш ўз — ўзини алдашдан иборатдир.

Маълумки, сўнгги йилларда жаҳонда юз берган воқеалар дунёнинг геосиёсий структураси ва йўналишини тубдан янгилади, жаҳон сиёсатига аста-секин бир гуруҳ янги суверен давлатлар кириб келиши натижасида давлатлараро сиёсат ва дипломатия майдони тубдан бошқа моҳият ва мазмун касб этди. «Дунё сиёсий харитасида — деб таъкидлайди И. А. Каримов — янги давлатлар пайдо бўлди. Улар, хозирги тил билан айтганда, социалистик ўтмишга эга бўлган, ўз сиёсий мустақиллигини тинч йўл билан қўлга киритган давлатлардир».

Ушбу давлатлар мустақил ривожланиш ва ижтимоий муносабатларни янгилаш йўлига қадам қўйди, дунёдаги бошқа мамлакатлар орасида ўз мавқеини мустаҳкамлашга интиломқда. Тенглар орасида тенг бўлишга, жаҳон майдонининг таркибий қисмига ай-

ланишга ҳаракат қилмоқда. Ўзбекистон шулардан бири экан, унинг ташқи сиёсий доктринаси ва амалиётига хусусан ана шу шарт-шароитлар ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Ташқи сиёсат сиёсий жараёнларнинг ўзига хос йўналиши ва макони сифатида, ички сиёсатдан айрим муҳим жиҳатлари билан ажралиб туради. Жумладан, мамлакат ичкарисида ҳокимият, давлат ҳокимиятининг шаклланиши, вазифаси, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, фаолият принциплари, амалиёти, яъни сиёсий жараёнларга нисбатан ёндошуви, муносабати ва ниҳоят қабул қилган қарорлари ва уларнинг бажариш усуллари, ҳамда ҳатти-ҳаракати ва хулқи-атвори Конституция, турлитуман меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилади. Бир сўз билан ифодалайдиган бўлсак, умумхалқ, умумсиёсий консенсус ҳокимиятнинг ички жараёнларга нисбатан фаолиятини белгилаб беради. Мана шу консенсусдан келиб чиққан ҳолда давлат ҳокимияти қонун доирасида репрессив воситалардан ҳам фойдаланиш имкониятига эга.

Ташқи сиёсатда эса, ҳокимият билан боғлиқ жараёнлар ривожининг ўзига хос жиҳат касб этиши, авваламбор, унинг дунё аҳли аксарият қисмининг хоҳиш-иродасини ифодалашга бўлган ҳуқуқ ва ваколатга эга эмаслиги, жаҳон ҳамжамияти унинг заминини ташкил этиб турадиган турли-туман муносабатлар, ўз навбатида, ҳокимиятнинг ҳам бошқача меъёрларига таяниб иш юритиши ва йўналиш касб этишини келтириб чиқаради.

Масалан, халқаро сиёсатда қандайдир бир субъект ёки бир гуруҳ субъектлар таъсир қилиш имкониятига эга бўлиш учун у ёки бу даражада интилиши ва бу борада амалий чоралар тадбирларни амалга ошириши табиий. Уларнинг ният, интилиши ташқи сиёсий доктринаси, амалдаги ҳатти-ҳаракатида яққол намоён бўлади. Жумладан, Америка Қўшма Штатларининг ўз миллий манфаатларга доир концепция ёки стратегиясида, «дунёнинг барча жойларида Америка қадриятларини ёйиш, ҳамда жорий қилишга ўзининг масъул эканлиги ва бу йўлда тегишли воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари» ҳақида сўз юритилади.

Сўз АҚШнинг жаҳон сиёсатида устиворликка эришиш йўллари, бошқача қилиб айтадиган бўлсак, унинг халқаро сиёсат майдонида ҳокимиятни эгаллашга бўлган ўзига хос интилиши тўғрисида бормоқда. Ҳокимиятга интилиш умуман деярли барча халқаро ҳаётнинг ишгирокчилари ташқи сиёсатига хос хусусиятдир. Лекин давлатларнинг ҳокимият кўлами уларнинг ички ва ташқи ресурслари билан белгиланади; яъни бир давлатнинг халқаро сиёсатга таъсири геосиёсий нуқтаи назардан глобал ёки минтақавий даражага эга бўлиши мумкин.

Тўғрироғи, айрим давлат ташқи сиёсати ўз таъсир кўламига кўра, улкан географик маконни қамраб олса, иккинчи бир давлатнинг таъсир кучи минтақавий ёхуд субминтақавий чегарадан ошмаслиги мумкин. Халқаро сиёсат майдонида ҳокимиятни кўлга киритиш, халқаро сиёсий жараён тизимига сезиларли таъсир кўрсатишнинг бирдан-бир йўли, услуби маърифий, яъни куч ишлатишни мутлақ инкор этган ташқи сиёсий фаолият бўлиши мумкин. Халқаро майдонда амал қилаётган ҳокимият режими ана шу жиҳати билан ички сиёсат муҳитидан ажралиб туради. Ташқи сиёсат орқали жаҳон сиёсати кўламига таъсир кучига кўра, давлатларни бениҳоя улкан ва кичик давлатларга тоифалаш бугунги кунда кенг тарқалган. Кўпчилик ҳолларда уларни «жаҳоний давлат», «минтақавий давлат», ҳамда «одатдаги давлатлар» деб аташади.

Биринчи тоифага ҳеч иккиланмасдан бугун Америка Қўшма Штатларини, ундан сўнг Хитой, Ҳиндистон, Япония, Германия, Франция, Россия, Буюк Британия сингари бир гуруҳ давлатларни киритиш мумкин бўлса, иккинчи тоифага эса харбий-сиёсий таъсири минтақавийлик даражаси билан ўлчанадиган Покистон, Италия, Испания, Бразилия, Аргентина, Мексика, Индонезия сингари давлатлар тааллуқли. Дунё тараққиёти шундай кечмоқдаки, юқорида номлари зикр этилаётган давлатлар халқаро сиёсатда ўз устиворлигини бирдан — бир йўли фақат ошқора маърифий ташқи сиёсат орқали сақлаб туриши ва шунга яраша легитимликка эришишлари мумкин.

2. Ташқи сиёсат стратегияси ва миллий манфаатлар тизимининг устиворлиги

Маълумки, халқаро муносабатлар тарихи нуқтаи назаридан мана бир неча аср мобайнида ташқи сиёсатда миллий манфаатларни таъминлашга бўлган интилиш асосий мезон ва бош мақсад вазифасини ўтамоқда. Унда миллий манфаатлар устиворлигининг халқаро ҳуқуқий жиҳатдан эътироф этилиши, айнан ана шундан келиб чиқиб, ташқи сиёсий фаолият олиб боришга ўзаро келишув, яъни анаънавий империялар ташқи сиёсатда кучга асосланган сиёсатига қарама-қарши ўлароқ халқаро сиёсатда барча иштирокчи давлатнинг миллий манфаатлар тизимига устиворлик бериш мақбул йўл деб топилди. Мана бир неча асрки, ташқи сиёсатнинг ана шу принцип асосида олиб борилиши ўзининг ҳаётийлиги ҳамда халқаро сиёсат субъектлари бўлмиш барча давлатларнинг мақсади-мўлжалларини акс эттира олишини исботлаб келмоқда.

Тажриба кўрсатадики, миллий манфаатларнинг йўналишларни аниқ мақбул тарзда белгилаш, унга доир концепцияни ишлаб чиқиш анча мураккаб ва масъулиятли жараёнлар бўлиб, у ҳар бир давлатдан зарур даражада интеллектуал қобилият ва салоҳият талаб қилади. Ҳолбуки, миллий манфаатларнинг устивор йўналишларни белгилаш иши кўпгина омиллар; шу жумладан, муайян тарихий даврнинг асосий хусусиятлари, миллий ҳавфсизликни таъминлаш нуқтаи назаридан мамлакат халқига таъсир ўтказиш эҳтимоли бўлган ижобий ва салбий жараёнларни чуқур таҳлил қилиш; узоқ-яқин давлатлар билан тугаш манфаатлар кўламига аниқлик киритиш; умумманфаат йўлида ҳамкорлик қилишга тайёр сиёсий кучларни стратегик нуқтаи назаридан жиддий ўрганиб чиқиш ва ниҳоят, миллий манфаатлар тизимида асосий устиворликларни белгилашдан иборат. Долзарблик даражасига кўра, мамлакат миллий манфаатлар уч хил кўринишга, яъни а) ҳаёт-мамот аҳамиятига эга, б) энг муҳим, в) муҳим ва ниҳоят, г) чекка манфаатлар тизимларини қамраб олади. Шунингдек, уларнинг ҳар бирига тааллуқли параметрларни алоҳида-алоҳида ўринларини белгилаш ҳам муҳим жабҳа ҳисобланади.

Ҳар бир маърифий давлат, ўз эътиборини, биринчи навбатда ҳаёт-мамот манфаатлар гурӯҳига қаратиши зарурлиги алақачон исботланган. Уларни бошқа тоифага мансуб манфаатлардан аниқ ажрата билиш, ҳар бирига алоҳида ўрин ажратишлик, тўғрисида, миллий манфаатлар йўналишларини белгилашда узоқ муддатли вазифаларни бутунги кун вазифалари билан чалкаштириш амалиёти ташқи сиёсат учун масъул бўлган муассасалар, миллий ҳавфсизлик идоралари фаолиятини узоқ муддатга издан чиқариши мумкинлигини ёдда сақлаш зарур.

Бундан ташқари стратегик ноаниқлик, утопияга йўл қўйилиш ҳар қайси давлатнинг дипломатик ваколатхоналарининг фаолиятини анча мураккаблаштириши мумкин. Зеро, кейинги пайтда мутахассислар ва муаммога яқин субъектларнинг фикрига кўра, дунё миқёсида содир бўлаётган тамомила янги жараёнлар дипломатик муассасалар фаолиятини усиз ҳам сезиларли оғирлашгирмоқда. Янги даврда янгича ишланнинг услуб ва воситаларини ишлаб чиқиш улар учун муҳим аҳамият касб қилмоқда.

Миллий манфаатлар устиворликларини таъминлашда асосий таянч ҳисобланган дипломатик жабҳа тўғрисида сўз юритар эканмиз, ташқи сиёсатнинг ҳар доим устиворлик касб этиб келинган геосиёсий жиҳатига алоҳида эътиборнинг қаратилиши лозимлигини таъкидлаш керак. Сўз ташқи сиёсатга мумкин қадар самарадорлик бахш этувчи муҳим омил тўғрисида бор-

моқда. Зеро, геосиёсий жиҳат миллий манфаатларни таъминлашнинг маконий ва замоний омиллари деб қараладиган бўлса, унинг ташқи сиёсат учун қанчалик долзарб эканлиги яққол кўзга ташланади. Гап шундаки, макон ва замон хусусиятларидан келиб чиқмаган, ҳар томонлама мулоқотга мойил муайян давлатнинг устиворликлар тизими тўғрисида аниқ фактлар ва жараёнлар хусусиятига таяниб иш кўраолмаган ёки унга қурби етмаган ташқи сиёсат ҳеч қандай натижага эришмайди. Бу жаҳон тажрибаси ҳамда кўплаб миллатлар ташқи сиёсий амалиёти нуқтаи назаридан сон-саноксиз синовдан ўтган жиҳатдир.

Албатта, реалистик йўналишга эга бўлган геосиёсат сиёсатда умумий ахлоқ меъёрларига таяниб иш олиб бориш, ёхуд мавжуд «прагматик» ва «идеалистик» ёндошувларни мувофиқлаштириш ҳар доим ҳам силлиқ бўлавермайди. Зеро, прагматик ташқи сиёсатга хос бўлган фақат самарага йўналтирилганлик ҳар доим ҳам умуминсоний ахлоқий принципларга мос келавермайди. Яъни умуминсоний қадриятларни «муғлоқ байроқ» қилиб олган прагматик ташқи сиёсат бугунги куннинг аччиқ синовларига бардош бериши анча қийин. Жумладан, Шарққа хос параметрлар: бағрикенглик, меҳмоннавозлик ва кўнгил оғритмаслик каби ҳислатлар прагматик ташқи сиёсат бағридан қийинчилик билан ўрин олмоқда.

Халқаро муносабатларда дунё ва ҳар бир мамлакат хавфсизлигини мақбул бир даражада таъминлаш манфаатларни нуқтаи назаридан давлатлар ташқи сиёсатида учрайдиган, шунингдек, манфаатдор кучлар томонидан онгли равишда рағбатлантирилаётган бу сингари зиддиятли вазиятга бирин-кетин чек қўйиш мавруди келди. Эндиликда, дунё тараққиёти шундай бир даврга етиб келдики, бундан буён ҳар бир тўсиқ ва ҳар бир онгли ёки онгсиз равишда вужудга келтирадиган салбий жараёнлар давлатлараро муносабатларда олдини олиш қийин бўлган хавф-хатарларга сабабчи бўлиб қолиши ҳам мумкин. Шундай экан, ҳар бир давлат ўз ташқи сиёсий фаолиятини ўзаро ишонч муносабатлари ва тотувлик маданиятининг қарор топиши йўлида олиб боришлари зарур бўлади.

Жаҳон тажрибаси, давлатлараро муносабатларнинг бугунги ҳолатга етиб келиш жараёни шуни кўрсатадики, ҳозирги босқичда ҳар бир мамлакат манфаатлар тўқнашуви, бир-бирга нисбатан куч ишлатиш позициясидан воз кечиш, манфаатлар монандлиги йўлида барча имкониятлар сарфлашлари керак. Ташқи сиёсатнинг айнан шундай кескин бурилиш касб этиши, яъни барча давлатлар бу ёруғ дунёда ўз миллий манфаатларини

маърифий тарзда таъминлаш имконига эга бўлиши ва қолаверса, худди шу йўл билан халқаро хавфсизликка ўз ҳиссасини қўшишга ҳақ-ҳуқуқини борлигининг тан олишигина дунёнинг ва ҳар бир миллатнинг вужудга келаётган ҳавф-хатардан халос бўлиш ишига ҳизмат қилиши мумкин. Шу боисдан ҳам, бугунги кунда турли сиёсий-илмий доираларда жаҳон ҳалқларининг кучини бирлаштириб турувчи ташкилотлар фаолиятида кучлар балансидан манфаатлар балансига ўтиш гоёси борган сари мустаҳкам мавқени қўлга киритди.

Бугун сиёсатнинг барча жабҳалари ва айниқса, унинг ташқи сиёсат каби нозик халқаси фақат шу йўлда ривожланиши лозимлиги таъкидланмоқда. Бу эса ўз навбатида, бир томондан ҳар бир халқаро сиёсат иштирокчиси, субъектининг халқаро обрў-эътиборининг ошиш ишига хизмат қилса, иккинчи томондан эса, халқаро жараёнларни кўплаб салбий тўсиқлар ва бесамар ноаниқликдан, қолаверса, қуруқ сафсатабозликдан ҳалос этган бўлур эди. Вазиятнинг ана шундай ижобий касб этиши авваламбор, Ўзбекистон сингари халқаро муносабатларнинг мураккаб тизимидан эндигина ўз ўрни ва қадрини топаётган давлатлар учун кенг имконият очиб беради.

Афсуски, ҳозирча халқаро жараёнларнинг бориши жаҳон ҳамжамиятининг ишончини оқлай олган эмас. Унинг сабабини айнан шу муносабатларни ўзидан ахтариш, демак халқаро, давлатлараро муносабатларни сифат жиҳатдан янги, яъни инсоният учун муносиб келажак яратиш ишига хизмат қиладиган асосга кўчириш бугунги куннинг, барча давлатлар ташқи сиёсий фаолиятининг зудлик билан ҳал қилинадиган вазифасига айланди.

3. Ташқи сиёсат ва давлат суверенитети

Жаҳон ҳамжамиятининг барқарорлиги, ҳар бир давлат ташқи сиёсатининг истиқболи нуқтаи назаридан халқаро сиёсатда «давлат суверенитети» масаласи, унинг даражасини мақбул шаклда белгилаш билан боғлиқ муаммо борган сари ўлкан аҳамият касб этади. Тўғри бугун халқаро муносабатлар шунчалик мураккаблашиб серқиралик касб этмоқдаки, унинг фаол иштирокчиси, субъекти ва ташувчиси бўлмиш давлатларнинг бир-бирига ўзаро боғлиқлиги борган сари кучаймоқда. Ягона умумбашарий иқтисодиёт маконининг вужудга келаётганлиги иқтисодий манфаатлар ва мўлжалларнинг давлатлар ташқи сиёсатига таъсирининг ортиб бориши ёхуд уларнинг хоҳиш иродасидан қатъий назар умумсайёравий молия, банк тизимининг шаклланаётганлиги, турли-туман нодавлат ташқи-

лотларнинг халқаро сиёсатга фаол таъсири кучайиб бориши ҳамда у билан боғлиқ жараёнларнинг ижобий ва салбий чуқурлашиши ва ниҳоят, дунёни фақат ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик орқали мавжуд хавфлардан халос этиш вазифалари ана шу жараёнларни негизи ташкил этади.

Халқаро ҳамжамият шундай тузилганки, жаҳон сиёсати майдонида бирон-бир давлат устивор даражада ўз ҳоҳиш иродаси ва мўлжалига таяниб, яъни бошқаларга қарам бўлмаган ҳолда сиёсат юритиш имконига эга эмас. Манфаатлар тўқнашуви муҳити ва ана шундай мураккаб вазиятдан ҳамжиҳатлик орқали чиқиш, яъни сиёсий-иқтисодий муаммоларнинг ечимини биргалашиб топиш вазифаси олдий бир кўникмага айланмоқда.

Илгари таъкидланганидек, ташқи сиёсатда миллий манфаатларни таъминлаш вазифаси бугун ҳам шубҳасиз устиворликни ўзида ушлаб турибди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Лекин бугунги босқичда бу муаммога анаънавий тафаккур тарзи ва кўникмаларидан чиқиб ёндашиб бўлмайди. Миллий манфаатларни таъминлашнинг бугунгача ишлатилиб келинаётган услубларига нисбатан маърифийроғини излаб топиш ҳар бир халқаро субъектининг бош вазифасига айланмоқда.

Воқеа ва ҳодисалар динамикаси кўрсатадики, ушбу мураккаб вазиятни юмшатиш, халқаро жамиятларни боши берк кўчадан чиқишга ҳисса қўшишнинг бирдан-бир йўли давлатнинг суверенлиги, унинг Конституцион вазифаси билан боғлиқ кўшгина муаммоларга, эндиликда бошқача ёндошувга келиш зарурлиги аён бўлмоқда. Сўз халқаро сиёсатнинг суверен иштирокчиси бўлган давлат томонидан ўз мақомига инсоният олдидаги бурчининг устиворлигидан келиб чиқиши ва худди шу икки бир-бирига боғлиқ йўналишларни уйғунлаштиришга бўлган ҳоҳиш иродаси бўлган касб этаётганлиги ҳақда бормоқда.

Бугунги ташқи сиёсат ҳар доимдагидек ҳар бир давлатнинг худудий яхлитлиги, чегараларининг дахлсизлигига бўлган ҳақ ҳуқуқини шубҳа остига олмайди, аксинча давлатлараро муносабатларда бу принципнинг бош тамалтош эканлигини эътироф этишга асосланади.

Жумладан, глобаллашиш жараёни умуман олганда ташқи сиёсий фаолият юритишда давлат суверенитетига бирон-бир ҳуқуқий тўсиқни билдирмайди. Юқоридаги жараён тенглик, ички ишларга аралашмаслик, ўзаро ҳурмат тамойилларига таянган ҳолда ривожланса, аксинча барча давлатлар ташқи сиёсий фаолиятга кенг қўлам яратишини тақозо этади.

Ташқи сиёсатда давлат суверенитетининг яхлит ва бўлинмас эканлигидан чиқиб келиб, бугунги кунда унга икки хил ёндашув шаклланмоқда. Бир тоифа мутахассислар (улар халқаро сиёсий терминологияда «идеалистлар» деб аталади) ташқи сиёсатда глобал, умумбашарий манфаатлар ва хавфсизликни миллий давлат манфаатларидан устун қўйишса, бошқа бир гуруҳ мутахассислар (улар «прагматиклар» номи билан таниш) бугун ва яқин келажакда ташқи сиёсатда давлат суверенитети устиворликни ўзидан сақлаб қолиши маъқул ва самарали эканлиги тўғрисида фикр билдиришмоқда. Лекин бугунги мураккаб босқичда реал жараёнлар, ечимини кутиб турган долзарб муаммолардан келиб чиқиб барча давлатлар, керак бўлса, ўзаро ҳамкорликни муросаю-мадора йўли билан ўзаро ҳамкорликни тан олиш, бу борада дипломатик расмийчиликдан йироқлашиб конкрет ишларни амалга оширишлари лозим бўлади.

Таянч тушунчалар

Халқаро сиёсат Давлат суверенитети. Геосиёсат. Ташқи сиёсатда миллийлик. Миллий манфаатлар.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Ташқи сиёсатда ҳокимият муаммосини қандай тушуна-сиз?
2. Миллий манфаатлар устиворликларининг даражасини белгилашга ҳаракат қилинг.
3. Ташқи сиёсатда «мутлоқ суверенитет» ғоясининг бир томонлигининг сабаблари нимада?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Т. «Ўзбекистон», 1992 й.
2. Каримов И. А. БМТ. Боп ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза 1993 й 28 сентябр. Биздан озод ва обод ватан қолсин «Ўзбекистон», 1996 йил жилд.
3. Каримов И. А. Ҳамкорлик йўлида тараққиёт сари «Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т. «Ўзбекистон». 1996й. Жилд.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва Обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000 й.
6. Ислон Каримовнинг Эронга сафари тафсилотлари «Халқ сўзи» 2000 йил, 6 июн.
7. Шербилдина Н. С. « Политика и МНФ » Полис 2000 й №4

18-мавзу. Халқаро терроризм

Режа:

1. Халқаро терроризмнинг сиёсий ҳодиса эканлиги.
2. Терроризм-инсоният ҳаётига таҳдид
3. Халқаро терроризмни бартараф қилиш амалиётида “Ўзбекистон омили”.

1. Халқаро терроризмнинг сиёсий ҳодиса эканлиги

Терроризм ўта салбий ижтимоий ҳодиса сифатида у ёки бу кўринишда қадим-қадимдан маълум. Қизиги шундаки, ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш мумкин эмаслигини ҳисобга олгани ҳолда террористлар тарихнинг барча даврларида қайси минтақа ёки мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатишдан қатъий назар ҳар доим халқ оммасининг айрим қатлам ва гуруҳларини «йўлдан уриш», турли йўллар билан улар қалбига йўл топиш тактикасига амал қилиб келганлар. Мамлакат инфраструктурасига таъсири нуқтаи назаридан ўта салбий оқибатларга сабабчи бўлган ўрта аср қароқчилари ва бандитлари, янги ва энг янги даврда рўй берган «ўта инқилобий халқ ҳаракатлари» ҳам сурбетларча оддий меҳнаткаш “номидан” иш кўришган. Айрим ҳудудларда террорчи гуруҳларнинг узоқ муддатга ҳокимият тепасига келганлиги, ҳатто уларнинг халқ билан маълум бир вақт давомида яқдил бўлганликлари тўғрисида тарихда кўплаб маълумотларни учратамиз.

Демак, террорчилик ўта салбий ижтимоий ҳодиса сифатида неча асрлар давомида фаолият юритиб келаётган бўлса, ҳар доим халқ номидан гапириш, унинг манфаатларини акс эттирувчи «ҳаққоний халқпарвар» ҳаракат деб ўзини таърифлаш амалиёти унинг барча кўринишларига бош хусусият бўлиб қолаверган. Терроризм бугунги ўзининг энг ташкилий жипслашган даврида ҳам яна ўша эски, унинг учун асосий ниқоб бўлиб келган амалиётга қатъий содиқлиги намойиш қилмоқда. Унинг асл мақсади ва социал базасини очиб ишининг мураккаблиги, нозиклигининг сабаблари ҳам қолаверса, унга тегишли сиёсий баҳо бериш ҳамда барҳам бериш билан боғлиқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш жараёнининг қийин кечишининг туб сабаблари ҳам шунга бориб тақалади.

Терроризмнинг бугунги ҳолатига келадиган бўлсак шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзининг бир неча асрлар давомида синовдан ўтган аҳолининг айрим қисмининг онгини заҳарлаш йўли билан ҳокимиятни қўлга киритиш амалиётига содиқ қолгани ҳолда даврлар ўгиши билан унинг ўз кураш шакли, услублари ва воситаларини усталик билан ўзгартириб келганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, бир замонлар террорчилар планетамизнинг турли жойларида алоҳида-алоҳида яъни бири биридан батамом ажралган ҳолда ҳаракат қилган бўлсалар, бугун XXI аср бўсағасида улар ўз «фаолиятини» минтакавий ва хатто умумсайёравий даражада мувофиқлаштириш имкониятини қўлга киритаётганлигини кузатиш мумкин. Гап, Президентимиз талқини билан айтадиган бўлсак, бугун инсоният террорчилар мисолида халқаро миқёсда уюшган, керак бўлса бир ёки бирнечта қудратли марказлар томонидан бошқарилаётган сиёсийлашган халқаро жиний гуруҳлар тўғрисида бўлмоқда.

Терроризмнинг ўта хавфли халқаро сиёсий ҳодисага айланаётганлиги тўғрисида сўз борар экан, унинг асосий сабаблари қуйидаги объектив умумсайёравий ижтимоий силжишлар билан белгилана ётганлигининг гувоҳи бўламиз: Биринчи асосий сабабалардан бири XX асрнинг охиригى ўн йиллигида деярли бутун дунёда террор йўли билан аҳолини тутқунликда сақлаш, унинг устидан ҳукмронлик қилиш амалиётига батамом зид бўлган демократиянинг кенг ёйилиб бориши, яъни аксарият мамлакатларда сиёсий ҳокимият халқ хоҳиш-иродасининг ифодаси деган тамойилнинг устуворлик касб этаётганлиги билан боғлиқ бўлса, иккинчи асосий сабаб сиёсат, иқтисод, ижтимоий соҳа ва маданиятнинг турли жабҳаларида одамларнинг онги, дунёқараш ва тафаккури ҳамда мўлжал ва режаларига салбий таъсир қилувчи, ҳатто уни издан чиқарувчи жараёнлар кучайиши ўз сиёсий мақсадларини амалга оширишнинг энг жирканч йўллари ахтариб юрган гуруҳлар, шунингдек, биринчи навбатда террорчи гуруҳлар учун ноёб «сиёсий-руҳий макон» яратилишига бориб тақалади.

Терроризмнинг диний экстремизм билан бугунги кунда чирмашиб кетиш жараёни айрим мутахассислар, таҳлилчиларга, унинг тарафдорлари ўртага ташлаётган ижтимоий-сиёсий лойиҳа, яъни жамиятни идора этиш лойиҳалари бурунгилардан мутлақо бошқа, мисли кўрилмаган янги асосга қаратилганлиги аҳолининг чекка қатламлари йўқсилларга «жозибадорроқ»

туюлиши бурмунча чалкашликлар, зиддиятли вазиятни вужудга келтирмоқда деган фикрни илгари суришга имкон бермоқда.

Лекин, юқорида зикр қилган у қандайдир асога эга бўлган субъектив фикр-мулоҳазалар унинг бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти хавфсизлигига нисбатан улкан социал-сиёсий таҳдид эканлигини инкор эта олмайди. Аксинча, унинг диний экстремизм, диний миллатчилик, сепаратизм, давлат тўнтарилиши сингари бошқа глобал ижтимоий иллатлар билан бирлашиб кетаётганлигини кескин қоралаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Қайси ғояга таянмасин ва қайси ҳудудда макон топмасин бугун халқаро терроризмни қайси бир маънода оқлашга уриниш улкан сиёсий хато бўлиб, эртага инсоният бошига улкан фалокатлар ёғдиришига сабабчи бўлиши шак-шубҳасиз.

Юқорида қайд этилган умумсайёравий фалокатдан бизнинг Ватанимиз ҳам батамом кафолатланганича йўқ. «Бугунги кунда бизнинг минтақамиз-деб таъкидлайди Президентимиз-шу ҳудудда жойлашган мамлакатларни демократик, ҳуқуқий, дунёвий тараққиёт йўлидан қайтаришга уринаётган турли хил экстремистик кучлар ва марказларнинг бу ердаги хавфсизликка раҳна солиш учун кўз тиккан жойи бўлиб қолмоқда. Бу ёвуз кучлар диний экстремизм ва халқаро террорчиликни минтақамизга ёйишга уринаётгани шундан далолат беради»¹. Бу жиҳатдан диний экстремизм ва халқаро терроризм бугунги кунда бири мафкура бўлса, иккинчиси мафкура ва сиёсий мўлжалларни руёбга чиқариш, амалга оширишнинг шакли ҳамда воситаси сифатида бир-бирини тўлдирмоқда. Зотан, терроризм ошкора ноинсоний кўргазма, услуб, хулқ-атвор, ҳатти-ҳаракат ва фаолиятдан иборат жараён-тизим сифатида диний экстремизмдан кўра «яхшироқ», яширинроқ икинчи бор таянчга эга эмас.

2. Терроризм-инсоният ҳаётига таҳдид.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов башарият осойишталигига хавф солиб турган «халқаро терроризм» деб аталмиш сиёсий ва қолаверса олам берқарорлигига қаратилган жиноий ҳодиса тўғрисида тўхталиб: «Ўзгалар қонини тўкиш

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. «Ўзбекистон», 2000 йил. 28-29-б.

ҳисобига мўмай даромад олишни истовчилар батамом йўқ бўлиб кетадиган замонлар келишига ҳали анча борга ўхшайди. Бу тоифага кирувчи «бизнесчилар» учун қон ва нопок сиёсат қоришган пул дунёнинг турли бурчакларида халқаро қотилларни ёллаш ва синаб кўриш мумкин бўлаётган можароларни рағбатлантириш борасида энг қулай восита «эканлиги»ни алоҳида таъкидлаб ўтган эдилар.¹

Ўтмишга мурожаат қиладиган бўлсак, терроризм хавфли жиноят сифатида жаҳон жамоатчилигининг диққат-эътиборини ўзига XX асрнинг 20-30 йиллар торта бошлаган. Айрим хусусий ва халқаро ҳужжатларда терроризм у ёки бу давлат ҳудудида ижтимоий тартибни бузишга, уни ичдан ноқонуний кўпоришга қаратилган муайян гуруҳнинг ёки шахснинг ҳатти-ҳаракати деб баҳоланган. Ўша давр ҳамда яқин ўтмишда террорчиликнинг «фаолият» услубини кузатадиган бўлсак, бугунги унинг ўта жирканч қирралари кўзга ташланмоқда. Улар, айрим олинган ҳудудларда локал тарзда ҳаракат қилишиб асосан, айнан шу жойда иш юритувчи ҳокимият структураларининг осойишталигини бузишга қаратилган.

Иккинчи жаҳон уруши тутагандан сўнг, ижтимоий ҳаётда айниқса илм-фан ва технология жабҳаларида сезиларли ўзгаришлар, жумладан, ядро қуролига асос солиниши, ахборотдан фойдаланиш борасида эришилган улкан ютуқлар ҳамда давлатлараро муносабатларнинг тобора чуқурлашиб, кўпгомонламалик касб қилабошланиши, натижада жаҳон иқтисодиёти ва маданий ҳаётида рўй берган глобаллашув сингари кўплаб янги тенденциялар шароитида террорчилик ҳаракатининг кўлами ошди, деб айтиш мумкин. Мамлакатлар ва халқаро муносабатларнинг жадаллашуви, масофаларнинг қисқаришидан террорчи гуруҳлар ўз манфаатларида фойдаланишга киришди. Терроризм аста-секин халқаро жараёнга айлана бошладики, уни молиявий таъминловчи, гоаявий раҳнамолик маъсулиятини ўз устига олишга тайёр бўлган бугун бошли яширин гуруҳлар ва марказлар ҳам пайдо бўла бошлади.

Бугунги кунда, дунё тараққиёти шундай кечмоқдаки, унинг қайси бир минтақаси ва координатасида у ёки бу ҳодиса содир

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдиди, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 95-96-беллар.

бўлмасин, унинг таъсири барча узоқ ва яқин мамлакатларга бир зумда сезилмоқда. Террорчилар улкан жиноятга қўл уриши, инсоният осойишталигига сезиларли рахна солиши учун барча воситаларни қўлга киритиши ва ундан фойдаланишлари учун қулай шароитлар вужудга келди. Инсоният даҳоси яратган энг замонавий воситалардан шу жумладан глобал компютер тармоқлари, ҳаво ва қуруқликдаги алоқа воситаларидан инсониятнинг ўзига, ҳуллас, олам яхлитлигига қаратилган қабих ниятлари йўлида фойдаланиш бугун террорчилар учун қийин бир амалиёт эмас.

Узоқ ва яқинда содир бўлаётган террорчилик ҳаракатини кўздан кечирадиган бўлсак, уларнинг халқаро миқёсда ўз мақсад ва манфаатлари йўлида бирлашаётганлигини яққол сезиш мумкин. Терроризм ва экстремизм Президентимиз талқинидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳадсиз-худудсиз (экстerrиториал) миллат, Ватан ва, керак бўлса мафкура билмайдиган ёвуз гуруҳлар тимсолида намоён бўлмоқда.

Айримлар терроризм яхлит дунёқараш дастур ва мафкурага эга халқаро ҳодиса сифатида талқин қилади. Тўғри, дунё бир замонлар икки қарама қарши тизим касб этган, мафкуравий сиёсий кутбларга ажралган даврда терроризм учун ҳам ягона мафкуравий майдон мавжуд бўлиб унда конкрет бир эътиқодга таяниш ва бўйсиниш учун шароит бўлган. Жумладан, 60-70 йилларда айрим ижобий глобал силжишлар таъсири остида турли мамлакатларда строукизм, кейинчалик эса маоизм байроғи остида бирлашган минтақавий айрим ҳолларда ўз халқаро марказига эга ижтимоий сиёсий ўта инқилобпараст террорчилик ҳаракатлар авжига чиқди. У ёки бу даражада уларнинг сафдошлари ва маслақдошларини бугунги кунда ҳам айрим ҳудудларда кузатиш мумкин. Лекин, бу қайтарилмас ўтмиш.

Замон ўзгариб умумбашарий, сиёсий ва мафкуравий курашнинг анъанавий шакллари иш бермай қолгандан сўнг, терроризм, эндиликда, бошқа йўللارни ахтариб топмоқда. Бугун дунёда барча террорчиларни диний қарашлари, мафкуравий мойиллиги ва тафаккурдан қатъий назар уларни асосан икки жиҳат, у ҳам бўлса беҳисоб пул ва ҳокимиятга интилиш қизиқтирадиган бўлиб қолди.

Моҳиятан, амалиётда демократия ва эркин иқтисодий муносабатлар тизимига, рақобатга тубдан қаршилиқ хусусияти, ватанфурушлик халқаро террорчилар сафига турли батамом

бир-бирига ўхшамайдиган диний маслак, миллат цивилизацион мойилликка мансуб, аммо пул ва ҳокимият йўлида интилган кимсаларни олиб кирмоқда. Масалан, умргузаронлигимиз кечаётган Марказий Осиё миқёсига, хусусан, Ўзбекистонга реал таҳдидга айланган террорчилик ҳаракатларини олиб кўрайлик.

Инкор этиш мумкин бўлмайдиган фактлар ва ахборотларга кўра айни шу кунларда мамлакатимиз хавфсизлигига реал хавф солаётган ва жанубий ва шарқий-жанубий чегараларимиз ёнгинасида ҳаракат қилаётган террорчилар ҳаракатида Чеченистон ҳудудида узоқ вақтдан буён олиб борилаётган сепаратистик жангчиларга хос бўлган ҳарбий-тактик жиҳатлар кўзга ташланиб қолди. Ҳар иккала ҳаракат иштирокчилари бир марказдан моддий ва маънавий таъминланаётганлиги ва уларга курул ва «янги кучлар» етказиб бериш амалга оширилаётганлиги аён бўлиб қолди. Радио, компьютер орқали узатилаётган ахборот оқимининг таҳлили бу икки ҳудуддаги террорчилик ва экстремистик ҳаракатлар ягона халқаро марказдан бошқарилаётганлиги уларнинг ҳар иккаласига ҳам ягона маънавий раҳнамо хослигини кўрсатмоқда.

Дунёга реал таҳдид солиб турган террорчилик ҳаракати Усама бин Ладен ва қолаверса, бизга ҳали исми- шарифи ва насли-насаби унчалик маълум бўлиб улгурмаган ғаттаб Басаев. Бараев, Гелаев, Жума Намонгоний, Тоҳир Йўлдош сингари ватангадолар томонидан моддий сиёсий-ҳарбий ва маънавий қўллаб-қувватланмоқдалар. Номлари зикр этилган ва этилмаган халқаро террористларнинг бир бирини шахсан билишлари, аҳён-аҳёнда учрашиб туришлари ҳақида ҳам маълумотлар борки, бу халқаро ҳамжамият ва ҳар бир умидвор оила ва инсон учун хавфли сиёсий-маънавий иқлим шаклланишидан дарак беради.

Ачинарли жойи шундаки, улар турли туман жангарилар тўдаси кўринишида, баъзан зарарсиз “гуманитар характер ва йўналиш”га эга бўлган жамғармалар, аллақандай “инсонпарвар” структуралар ва аслида эса, аниқ бир мақсад асосида фаолият юритувчи ташкилотлар томонидан рағбатлантирилмоқда. Оммавий ахборот воситаларида айрим яширин ва яримяширин ташкилотлар ва марказларнинг “Косово Озодлик Армияси” деб аталувчи террористик ҳарбий-сиёсий гуруҳга ҳамда Чечен жангариларига яқиндан туриб моддий ва маънавий ёрдам бераётганлиги, жангариларни

тайёрлаш бўйича кўргазмалар ва моддий ёрдам уюштирилаётганлиги тўғрисида ишонарли хабарлар борки, бу ўз навбатида халқаро терроризм қанчалик катта имкониятга эга эканлигидан далолат беради.

Лекин қандай ва нима бўлишдан қатъий назар, бугун жаҳонда халқаро терроризмга нисбатан жиддий огоҳ бўлиш даражаси анча ўсганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Нуфузли халқаро (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, БМТ Хавфсизлик Кенгаши, Халқаро трибунал, Интерпол ва бошқа носийсий ташкилотлар) ва минтақавий (Европа Хавфсизлиги ва ҳамкорлиги Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ҳамда кўпгина кўптомонлама ва иккитомонлама шартномалар тарафдорлари) ташкилотлар фаолиятида терроризмни кескин қоралаш амалиёти устиворлик касб этмоқда.

Дунёнинг турли минтақа ва ҳудудларида инсон зоти ва бугунги халқаро хавфсизликка таҳдид солиб турган ташкилот ва гуруҳларнинг рўйхати ҳам ҳар йили эълон қилинмоқда. Диққатга сазовор жойи шундаки, уларнинг қараш ва ҳисоб-китобларида охириги йилларда Марказий Осиё давлатлари хавфсизлигига раҳна солаётган айрим “ташкилотлар” ҳам ўрин олмоқда. Бу, ўз навбатида, минтақамиз хавфсизлигига нисбатан жаҳон ҳамжамиятининг эътибори ошиб бораётганлигидан далолат беради.

3. Халқаро терроризмни бартараф қилиш амалиётида “Ўзбекистон омили”

Халқаро ҳамжамиятда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаш учун дадил ҳаракат қилаётган Ўзбекистон Республикаси олий сийёсий раҳбарияти мустақилликнинг биринчи сонияларидан халқаро терроризмнинг инсоният ва, қолаверса, эндигина мустақилликни қўлга киритиб демократик ривожланиш сари қадам қўйган миллат ва давлатларнинг бугуни ҳамда келажаги учун нечоғлик хавfli эканлигини чуқур англаб етди. Кейинги пайтда диний экстремизмга таяниб иш юритаётган халқаро терроризмга кескин зарба бериш миллий хавфсизлик стратегиямизнинг устувор йўналиши сифатида ҳаёт-мамонт манфаатлари тизимидан алоҳида ўрин эгаллаганлиги ҳам давлатимизнинг бу умумпланетар азму-қарорда турган ўрнининг ўзига хослигининг яққол исботи бўлиб хизмат қилади.

Президент ўзининг 2000 йил 22 январ куни Олий Мажлиснинг Иккинчи чақирғи биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида давлатимиз ташқи сиёсати ва хавфсизлик стратегиясининг устуворликларини таъкидлар экан, «Бугунги кунда бизнинг барча ташаббус ва саъй-ҳаракатларимиз минтақамизга тажовузкорона ҳатти-ҳаракатлар, диний экстремизм, ақидапарастлик ва халқаро террорчиликнинг ёйилиш хавфи кучайиб бораётганлигини кенг жамоатчиликка тушунтиришга қаратилмоқда»- деган жиддий фикрни ўртага ташлади. Халқаро терроризмнинг том маънода миллий мустақиллик, давлат суверенлиги ҳамда ҳар бир мамлакатнинг демократик тараққиёт йўлидаги стратегик мақсадларига зид бўлган даврнинг энг салбий феноменларидан бири эканлиги давлатимиз раҳбарияти томонидан бугун чуқур англаб етилганлиги ҳар бир мамлакат фуқаросининг келажакка бўлган ишончини янада оширади. Ўзига хос геосиёсий, геотарихий мавқега эга бўлган Ўзбекистонда ислом динини байроқ қилиб, аслида эса бизнинг улкан маънавий таянчимизни обрўсизлантираётган террорчилар биргина биз учун эмас, балки дунёдаги барча илғор, умидли халқлар учун ўта хавfli таҳдид эканлиги тобора ойдинлашиб бормоқда. Халқаро терроризмнинг минтақамизда, керак бўлса сарҳадларимиз атрофида ана шу йўналиш касб этаётганлигини англаб етиш, унга нисбатан тарихий-миллий ва худудий хусусиятлардан келиб чиқилиш, унга нисбатан олиб борилаётган сафарбарлик, тайёргарлик ва конкрет-чора-тадбирларнинг нақадар чуқур ўйланганлигининг исботидир.

Бошқа мамлакатларда ҳам террорчилик хавфи мавжуд. Ундан бирон бир мамлакат тўла кафолатланган деб айтиб бўлмайди. Лекин, минтақамизда ҳаракатда бўлган террорчилар халқимиз асрлар оша қалбида сақлаб келаётган, унинг шуурида чуқур маърифий из қолдирган ислом дини, унинг энг демократик мазҳаби бўлмиш ханафия мазҳабига зўр бериб мослашишга интилиши маълум қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Шундай экан, ўзбекистонликлар эътиқод қилиб келаётган дин ва мазҳаб террорчиларнинг ақидаларидан қанчалик узоқ бўлмасин, барибир аҳоли орасида унинг таъсирига ҳеч ким берилмайди деган фикр ҳам илмий ва ҳам сиёсий жиҳатидан саёзликдир. Ноёб ижтимоий сиёсий, маданий, геосиёсий вазиятдан келиб чиққан Ўзбекистон Республикаси сиёсий раҳбарияти, биринчи навбатда, давлат

бошлиғи И.Каримов бу муаммонинг зудлик билан ечимини бош йўналишларидан бири сифатида белгилаш билан бирга, бу борада жаҳон ҳамжамияти, нуфузли халқаро ташкилотлар билан фаол ҳамкорлик қилиш ва уларнинг кўмагини ҳисобга олган ҳолда сиёсат олиб боришда алоҳида урғу бериб келмоқда.

Ўзбекистон ва жаҳон халқи осойишталиғи ва ривожланишига қарши қаратилган халқаро терроризмни бутун ҳарқачонгидан кўра кучайганлигини эътиборга олиб сиёсий раҳбарият муҳим таклиф ва чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқди ҳамда бу борада барча хайрихоҳ кучлар, сиёсий блоklar ва давлатлар билан ҳамкорликка тайёр. Улар орасида ён қўшни давлатлар билан ҳамкорликка алоҳида эътибор қаратилаётганлиги эса ўз-ўзидан равшан. «Тинчлик ва барқарорликка, миллатлараро тотувлик ва минтақамиз халқлари ҳамда давлатларининг анъанавий дўстлигига, ҳамжиҳатлигига таҳдид солувчи бу жиддий хавфни бартараф этиш бўйича қўшни давлатлар билан ҳамкорликда зарур чора-тадбирлар кўриш-бутунги кунда энг долзарб вазифамиздир»-деб таъкидланади Президентимизнинг Олий Мажлиснинг Иккинчи чақариқ биринчи сессиясида сўзлаган нутқида. Шу муносабат билан бир неча муҳим жиҳатларни алоҳида таъкидлаш ўринлики; у ҳам бўлса айнан ён қўшни ҳудудий туташ давлатлар билан ҳамкорлик масаласи билан боғлиқ.

Тўғри, бошқа узоқ ва яқин давлатлар билан ҳам ҳамкорлик албатта зарур. Аммо бир томони алоҳида эътиборга сазовор. Сўз сиёсатда, ташқи сиёсатда, хусусан ташқи сиёсий ва миллий манфаатларни таъминлашда замон ва макон зайли туфайли объектив ҳудудий туташ бўлган мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш, ўзаро ишонч асосида иш юритиш ҳар доим катта самаралар бериб келган.

Бу исбот талаб қилмайдиган аксиоматик томони бўлса, унинг иккинчи муҳим, керак бўлса сиёсий жиҳати азалдан қон-қардош бўлиб, оламга муносабат, сиёсий жараёнларни ҳазм этиш, ўзга халқларга бўлган муносабат ва қолаверса, кундалик ҳаёт ва тафаккур тарзида ўхшашлик, яъни синхронлик кўпроқ бўлган субъектлар (бу айниқса давлатларга хос) у ёки бу муаммони бартараф этишда бирлашиш, жипслашиш нуқтаи назаридан ҳали муомалага киритилмаган чексиз имкониятлар майдони эканлиги тўғрисида бормоқда. Бу жараёни Фарбий Европа, Евроатлантика, Осиё ва Тинч Океан ва Араб дунёси сингари геотарихий минтақаларда нафақат сиёсатда балки,

маданий-маънавий қадриятларга нисбатан ўзаро яқин бўлган мамлакатлар сиёсий фаолияти, хулқи-атвори ва келажак режаларида кузатиш имконига эгамиз.

Ва, ниҳоят, учинчи, балки бугунги кун нуқтаи назаридан энг муҳим жиҳат, халқаро терроризм эндиликда, барча Марказий Осиё давлатларига баробар хавф солаётганлиги ҳамда энг муҳими хавфни фақатгина бир жон ва бир тан бўлиб бартараф этилишининг расмий эътироф этилаётганлиги билан боғлиқ.

Давлатимиз ташқи сиёсий стратегиясини кузатиб борар эканмиз, кейинги йилларда Президентимизнинг ана шу жиҳатга устувор ва жиддий аҳамият бераётганлигининг гувоҳи бўламиз. У, жумладан, 2000 йилнинг ўзида МДХ давлатлари бошлиқларининг олий даражадаги саммитларида, Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Душанбе ва Бишкек учрашувлари “Шанхай Бешлиги” давлатлари бошлиқлари Душанбе учрашуви чоғида ва қолаверса, жаҳон оммавий ахборот воситалари вакиллари учун уюштирилган матбуот-конференцияларда диний экстремизм ва халқаро терроризм бир марказдан бошқарилаётганлиги, минтақа давлатлари бу борада керак бўлса, тарихий яқдилликка аҳду-паймон қилишлари ва, энг зарури, бу офатни бирлашган ҳолда даф этиш борасида зудлик билан аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши лозимлигини қайта-қайта таъкидлаганлар.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудига суқилиб кирган бир гуруҳ ватангадо жангарилар тўдасига қарши кураш ҳамда Қирғизистон ҳудудига яширин йўллар билан кириб келиб, нафақат Қирғизистонга, балки Ўзбекистонга ҳам бевосита хавф солаётган ҳарбий тўқнашувларга нисбатан қўшни, иттифоқдош давлатлар ва Ўзбекистон ўртасида қарор топаётган яқдилликнинг амалдаги кўринишлари Президент томонидан олиб борилаётган сиёсатнинг ҳартомонлама пухта ўйланганлигининг исботи бўлиб хизмат қилади. Агар фикр жоиз бўлса, бугун сўз минтақа давлатларининг мустақиллик даврига нисбатан сиёсий-ҳарбий ҳамкорлик, айнан шу йўл билан ўз ва минтақада хавфсизлик муҳитини барпо этиш борасида биринчи бор жиддий сиёсий ҳамжиҳатлигининг амалий натижалари тўғрисида рўй-рост сўз юритиш мавруди етиб келди. Эндиги гап ана шу эришилган маррани мустаҳкамлаш ва бу борада хоҳиш-ирода ва азму-қарорнинг доимийлиги ва қатъийлигида қолган.

Шунингдек, Ўзбекистон раҳбарияти халқаро терроризмга қарши курашнинг бошқа муҳим йўл ва воситаларидан ҳам унумли фойдаланишга интилмоқда. Жумладан, И. Каримов жаҳон ҳамжамияти (1999 й. Истамбул) ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкилотига аъзо бўлган давлатлар раҳбарларининг (2000 й. Москва) эътиборини халқаро терроризмга қарши кураш бўйича халқаро марказга асос солиш зарурлигини алоҳида таъкидлади. Ушбу ташаббус унинг Россия давлат бошлиғи ҳамда минтақа давлатлари раҳбарлари билан бўлган олий даражадаги музокараларда маъқулланиб, бу борада аниқ ишлар амалга оширилмоқда.

Кўриб турганимиздек, халқаро терроризмга Ўзбекистон раҳбарияти томонидан берилётган кескин сиёсий баҳо, майдонга суриляётган аниқ сиёсий ташаббус ва ниҳоят, давлатимиз намоёниш этаётган қатъият терроризмга қарши бошланган кураш кескин, доимий, узоқ муддатли ва ҳал қилувчи босқичга ўтаётганлигидан далолат беради. Демак, бир томондан-адолат ва эзгулик тимсоли бўлган демократик кучлар ва, иккинчи томондан, ёвузлик ва жаҳолат ўртасида кучаяётган ҳаёт-мамонт кураши демократия ва мустақилликнинг узил-кесил ғалабаси билан якунланиши учун зарур сиёсий иқлим ва шарт-шароит вужудга келмоқдаки, бу барчамизда буюк келажагимизга бўлган ишонч туйғусини янада мустаҳкамлайди.

Таянч тупунчалар

Халқаро терроризм, чора-тадбирлар тизими, геосиёсий макон, минтақа, халқаро ҳамжамият.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсиёликка таҳдид ва барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз, Т., Ўзбекистон, 2000.
4. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Мадедов С.А. Информационное противоборство как фактор геополитической конкуренции. М., 1999.

19-мавзу. Минтақавий можаролар ва сиёсий ечимлар

Режа:

1. *Минтақавий можароларни объектив ва субъектив манбалари.*
2. *Минтақавий можароларнинг кўринишлари.*
3. *Минтақавий можароларнинг сиёсий ечими.*

1. Минтақавий можароларнинг объектив ва субъектив манбалари

Бутун ижтимоий макрожараёнлар орасида энг муҳим жабҳалардан бири бўлмиш халқаро муносабатларга турли-туман қарашлар шаклланган ва бу жараён ҳамон давом этмоқда. Моҳиятан ва структуравий жиҳатдан қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ҳамда айрим пайтларда тўқнашувларга бой бўлган халқаро муносабатларга асосан икки хил қараш шаклланган. Уларни шартли равишда фалсафий ва сиёсий қарашлар деб аташ мумкин. Фалсафий қараш тарафдорлари халқаро муносабатларнинг негизи социал муносабатлар тизимидан таркиб топганлигидан келиб чиқиб, унга мутгасил ҳеч қачон барҳам топмайдиган можароли ҳолат хослигини таъкидлашса, сиёсий қараш вакиллари, ўз навбатида, можароли ҳолатни объектив реаллик сифатида эътироф этиш билан бирга унинг олдини олиш, назорат остида ушлаб туриш ва ниҳоят, бартараф қилиш мумкинлиги тўғрисида фикр билдирадидлар.

Юқорида келтирилган қарашларнинг ҳар бирига хос бўлган ижобий жиҳатларни олиб ундан амалиётга оид хулосалар чиқарсак, халқаро муносабатлар механизми ва фаолиятига янада мақбулроқ йўл топган бўлаемиз. Бундан чиқадиган асосий хулоса шундан иборатки: ҳозирги босқичда дунёни ташвишга солиб турган турли даража ва таъсирга эга можароларга нисбатан, биринчидан, уларнинг объектив хусусиятга эга эканлиги ва, иккинчидан, барибир уларнинг олдини олиш устивор даражада инсон интеллектуал ва моддий салоҳияти билан боғлиқлигини эътироф этиш. Яъни можаролар, тўқнашувлар уларнинг ечимига нисбатан консенсус ёхуд у ёки бу даража йўналтирилган ҳамжиҳатлик тизим сифатида ҳозирги замон халқаро муносабатларига хосдир.

Халқаро муносабатлар, давлатлар, маданиятлар, цивилизациялар, қадриятлар тизимлари, ижтимоий гуруҳлар, нодавлат ташкилотлар ўртасидаги ўзаро кўпқиррали муносабатлар

Йиғиндиси асосига қурилганлиги боис, унга барқарорлик ва беқарорликка мойилликни таъкидлаган эдик. Мавжуд объектив манба ва турткиларни тўлиғича эътироф этган ҳолда, шуни таъкидлаш жоизки, халқаро муносабатлар тизимида беқарорлаштиришнинг шаклланиши ҳамда кейинчалик унинг зўрайиб ошқора таҳдид даражасига кўтарилиши, хусусан бугунги кунда асосан ушбу муносабатлар ва жараёнларнинг бош тамал тоши ва фаол иштирокчилари бўлган индивидлар ва шахсларнинг тафаккури, хулқ-атвори, нияти, мақсади, мўлжаллари, қарашлари қайси қадриятларга мансублиги билан биринчи навбатда боғлиқ.

Шу нуқтаи назардан айрим халқаро-политолог, файласуф ва социологларнинг зиддиятли ҳолатнинг субъектив хусусиятга эга эканлиги, унинг бош сабабчиси ҳам аллақандай объектив сабабларни рўқач қилиб аслида ўз сиёсий мақсадларини қўлга киритиш билан боғлиқ режаларини олдинга сурувчи шахслар, гуруҳлар эканлиги тўғрисида фикрлари айнан ҳақиқатни акс эттиради.

Халқаро муносабатлар тизимини бугунги кунда беқарорлаштираётган минтақавий можаролар ҳақида сўз борар экан, уларни биринчи навбатда инсоният умргузаронлик қилиб турган ижтимоий муҳитда содир бўлаётган чуқур кризис ҳолатининг ўзига хос кўриниши эканлигини унутмаслик лозим. Анъанавий иборадан фойдаланган ҳолда минтақавий можароларни XXI аср бўсағасига келиб, глобал ижтимоий ва сиёсий тузулмаларга нисбатан ўзига хос лакмус қоғозига ўхшатиш мумкин. Шунингдек, бу мажозий ўхшатиш минтақавий можароларни қандайдир оқлаш ёки танқидий фикрни асосан унинг ўзига эмас, балки уни келтириб чиқараётган ижтимоий шарт-шароитлар ва сабабларга қаратишдан йироқмиз. Зеро, бугун инсоният халқаро ҳамжамият келажаги нуқтаи назаридан минтақавий можароларнинг хусусий жиҳатлари билан бирликда уни келтириб чиқарган, унга самарали озуқа бўлиб хизмат қилаётган турли-туман салбий ижтимоий, сиёсий жараёнларнинг моҳияти, манбалари ва йўналишини чуқур таҳлил қилиш, яъни уларнинг ҳар бирини жиддий эътиборга олиш бош вазифа даражасига кўтарилмоқда.

Минтақавий можароларни келтириб чиқарган ижтимоий, қайсидир маънода маънавий омиллар тизими ҳақида сўз борар экан, биринчи навбатда, унинг замирида XXI аср бўсағасига келиб, ўзини турли жабҳаларда яққол намоён этаётган: бир томондан, инсониятнинг бошқача, бугунгидан маърифийроқ ижтимоий тартибotta мойиллигининг зўрайиши ҳамда ҳозиргача ечимини топмаган анъанавий социал, диний, цивилизацион ҳамда этник-миллий муаммолар замирадаги кучли қарама-қаршиликларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Дунё тараққиёти, халқаро муносабатлар ва қолаверса ҳозирги замон фалсафасида содир бўлган кризисли вазиятнинг туб сабабини айнан юқорида зикр этилган зиддият билан боғлаш ҳамда унга нисбатан илмий ва сиёсий тафаккурни йўналтириш бугун алоҳида аҳамият касб этмоқда. Тажриба кўрсатадики, кризиснинг ўзини кўриш, унга у ёки бу муносабат билдириш билан бирга, унинг манбалари тўғрисида мумкин қадар аниқ тасаввур ва тафаккурни шакллантириш, жаҳон ҳамжамиятининг мавжудлигини таъминлаш, инсониятнинг яшашга бўлган ҳақ-ҳуқуқига нисбатан тўғридан-тўғри таҳлил солаётган хавф-хатарларни бартараф этишга қаратилган чоратadbирлар тизимини ишлаб чиқиш самарали ёрдам беради. Улар кўп жиҳатдан ана шу юқорида зикр этилган глобал зиддият механизмига бориб тақалади.

Дарҳақиқат, XXI асрга келиб бир неча минг йилликларни ўзида қамраб олган давр мобайнида одамларни маълум маънода қаноатлантирган ва, қолаверса уларнинг фаровонлигига хизмат қилган мавжуд ижтимоий тартибот эскирди. Энг юқори умум-башарий, умумсайёравий макродаражасидан тортиб то оддий бир оилавий тузулмага қадар унинг барча қаватларида замон талабларига мос тушмаслик аломатлари кўзга ташланмоқда.

Нигоҳимизни узоқ ўтмишга қаратмасдан, кўз ўнгимизда маълум бир ҳуқуқий, сиёсий меъёрлар доирасида шаклланиб фаолият кўрсатаётган халқаро хавфсизликни таъминлашга қаратилган институтлар, шу жумладан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, унинг структуравий ва фундаментал элементларидан бири ҳисобланган Хавфсизлик Кенгашининг иш услуби, фаолиятдан келадиган самараларни чамалаб берадиган бўлсак, ундан қаноат ҳосил қилиш қийин. Айнан шу умумбашарий ре-

аллик, яъни инсоният хавфсизлиги ва осойишталигини сақлаб туриш вазифасини ўз устига олган, кўпгина анъанавий институтлар, структуралар ва уларнинг фаолият режими замон талабидан орқада қолди. Бу, ўз навбатида, зудлик билан ёрдамга муҳтож, ниҳоятда ночор миллионлаб кишилар ва, қолаверса бугун бошлиқ минтақа ҳамда давлатларни ташвишга солмоқда. Ёруғ дунёда уларнинг бутунги ҳаёти, яшашга бўлган табиий ҳуқуқлари кафолатланишдан анча йироқлашганлиги кўзга ташланмоқда. Бу, ўз навбатида, авваламбор кишиларнинг ўз бe-фарқлиги туфайли ва ундан тўғридан-тўғри ўз сиёсий манфаатлар йўлида фойдаланишга шай турган сиёсий гуруҳларни ҳаракатга келтириши турган гап.

Онгли равишда у ёки бу минтақада аввал беқарорликни вужудга келтириш, кейинчалик эса, минглаб, ўн минглаб гуноҳсиз одамларнинг ҳаётига зомин бўладиган можаролар чиқаришда, дунё тараққиёти ва халқаро ҳамжамият фаолиятида рўй бeраётган нуқсонлар улар учун ўзига хос баҳона ва таянч нуқтасига айланмоқда. Шу нуқтаи-назардан, минтақавий можароларни турли-туман ноинсоний йўллар билан халқаро сиёсий жараёнларга таъсирини ўтказишда фойдаланиши мумкин бўлган ўзига хос восита деб баҳоласак ҳақиқатга яқинлашган бўламиз.

2. Минтақавий можароларнинг кўринишлари

Минтақавий можаролар турли шакл, йўналиш, мўлжал ва тузулмалар касб этмоқда. Бугунги кун нуқтаи назаридан энг кенг тарқалган шакл ва кўринишлари: асосан, ватандошлараро яъни фуқаровий урушлар, диний миллатчиликка асосланган тўқнашувлар ва ниҳоят, сепаратизмдан иборат.

Илгари таъкидлаб ўтганимиздек, минтақавий можаро иштирокчиларнинг дунёқараши, мафкура, режалари ва рақиб томонларнинг мўлжалларига қараб қандай йўналиш касб этмасин барибир уларнинг негизида бир томондан, у ёки бу даражада социал. номутаносиблик, ва иккинчи томондан эса, муайян давлатларнинг шу минтақада олиб бeраётган номаърифий хатти-ҳаракатларининг йиғиндиси ётади. Қайси минтақада можаро келиб чиқадиган бўлса, унинг заминиде иштирокчи сиёсий гу-

руҳларнинг манфаат ва мақсадларидан ташқари, авваламбор ички ва ташқи сабаблар таъсири остида шу минтақада вужудга келган ижтимоий-ташкилий кризис, диний ва этник зиддиятлар ҳамда ана шу зиддиятлардан ўз мақсадларида фойдаланишни истайдиган ташқи, миллий ва трансмиллий сиёсий ва молиявий кучларнинг манфаатлари ётганлиги аён бўлиб бормоқда. Шу боис, давлатимизнинг жанубий ва жанубий-шарқий сарҳадларига бевосита яқин ҳудудларида рўй бераётган можароли жараёнлар ҳам ана шу умумий қонуниятлар, тенденцияларнинг бевосита таъсири остида кечаётганлиги Президентимиз томонидан такрор-такрор таъкидланаётганлиги бежиз эмас.

Кўрииб турганидек, кейинчалик можароларнинг бевосита иштирокчиларига айланган кучларнинг мақсад мўлжалларидан ташқари, ҳар бир можаронинг замирида зўравонликнинг барча турлари ётади экан. Бу фикр Норвегияда фаолият кўрсатаётган Тинчлик Институтининг профессори Й. Галтунг қарашларида ўртага ташлашган. Қизиги шундаки, зўравонлик, ноҳақлик ва сиёсий ноаниқликни бошидан кечираётган аҳолининг аксарият қисми учун маълум бир вақт кесимида воқеалар қайси йўналиш касб этади, бу уларни қизиқирмай кўяди. Мамлакатда ёки минтақада хавфсизлик, оддий инсон сифатида яшаш ҳуқуқи нуқтаи назаридан ноинсоний хусусиятга эга можароли давр бошланадики, ундан на ушбу минтақа ва на жаҳон ҳамжамияти ҳеч қандай манфаатдор эмас.

Фуқаролик уруши. Минтақавий можаролар орасида сиёсий жиҳатдан энг самарасиз шакли ҳисобланади. Яхлит бир миллий маконда рўй беришига қарамасдан, фуқаровий урушнинг ижтимоий таянчлари бир миллатга мансуб турли-туман уруғ-аймоқлардан шаклланади. Уруғ-аймоқчилик психологиясининг миллий яхлитлик манфаатларидан вақтинча устун келиши боис, дастлаб, маълум бир сиёсий маконда вужудга келган можаронинг чегарадан ўтиб қўшни давлатларнинг ҳудудларига ҳам ёйилиб кетиш ва кейинчалик минтақавий даражага кўтарилиш хавфи ниҳоятда катта бўлади.

Минтақавий можароларнинг бу кўриниши ҳозирги пайтда кўшлаб мамлакатларда учраса ҳам, аммо ўзининг барча аксинсоний жиҳатлари бугунги кунда жумладан, Афғонистонда намоён қилинмоқда. Афғонистон можароси шунчалик

чуқурлашиб, аҳоли учун оддий бир куникмага айланиб кетганки, эндиликда қандай сиёсий кучлар ҳокимиятга эга ёки аксинча эга эмаслиги аҳолини хатто қизиқтирмайди ҳам. Яъни давлат сиёсийликдан сиёсий апатия, сиёсий бепарволик фазасига ўтиш жараёни кечмоқда. Ўз навбатида бу сиёсий ҳокимиятнинг бир гуруҳ жиноятчи сиёсийлашган гуруҳнинг кўлига ўтиши учун қулай имкон яратиб беради.

Жумладан, Афғонистонда ҳокимият тепасига давлат ва жамиятни бошқариш, идора этиш қобилиятига муглақо эга бўлмаган, ammo онгида сиёсий мутаассиблик гоёси чуқур ўрнашган бир гуруҳ сиёсатпараст шахслар келиши туфайли аҳолида уруғ аймоқчилик, тарихий хотиранинг заифлашиши асосида ўзига хос ижтимоий-сиёсий адоват кайфияти шаклланди. Натижада аҳолида ҳулуд, Ватан, чегара, давлат рамзларига нисбатан ҳурмат эътибор ҳисси пасайиб, мамлакат турли-туман жиноятчи гуруҳлар учун мўмай даромад ва кайфу-сафо майдонига айланди. Наркобизнес, террорчилик, диний экстремизм сингари аксилсинсий унсурлар учун халқаро алоқа нуқтаси вужудга келди. Бундай ҳолат фақатгина муайян маконга эмас, балки бутун дунё, халқаро ҳамжамият хавфсизлигига улкан ҳавф-хатар келтириб чиқаради. Зеро, бу сингари кучлар кун келиб бутун дунё аҳлига қарши чиқмаслигига бутун ҳеч ким кафолат бера олмайди.

Миллатлараро ҳарбий-сиёсий тўқнашув. Минтақавий-можароларнинг бу шакли ҳақида сўз юритсак шуни айтиш керакки у энг кўп қон тўкилиши, миллионлаб қочоқларнинг ўз юртини тарк этишига сабабчи бўлаётган ҳодиса эканлигини таъкидлаш лозим. Бу сингари нохуш жараённинг ўзига хос жиҳати шундаки, воқеалар шунчалик чигаллашиб кетадики, унда қайси томон ютади ва аксинча ютқизади деган саволга энг тажрибали амалиётчилар ва таҳлилчиларнинг ҳам қурби баъзан етмай қолиши мумкин.

Бунга яққол мисол сифатида 90-йиллар ўрталарида перманент равишда бир неча маротаба қайтарилган Буюк Кўллар соҳилларида (Тропик Африка) асрлар давомида истиқомат қилиб келаётган икки халқ: яъни тутси ва хуту этносларига мансуб халқлар ўртасида давом этаётган қонли тўқнашувларда ҳар иккала томондан икки миллионга яқин тинч аҳоли ўз она юртлирини тарк этишга мажбур бўлишди. Қизиги шундаки,

улардан кўпчилиги қочоқ мақомига эга бўлолмасдан, озиқ-овқат, бошпана, тегишли тиббий хизмат билан минимал миқдорда таъминланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлгани ҳолда бегуноҳ оч-ялонғоч ҳолда дунёдан кўз юмишган.

Қочоқ мақомини кўлга киритиш йўлида улар айрим ра-ягчиликларга дуч келадики, натижада купчилик кексалар, но-гиронлар ва касалмад кишилар барча инстанциялардан ўтиш имкониятига жисмонан эга эмаслар. Бу қонли фоженинг сиё-сий жиҳатига келсак, шунини таъкидлаш лозимки, аниқ маълум-отларга кўра унинг аҳён-аҳёнда алапталаниб туришидан бир нечта йирик, етакчи давлатлар ва ундан ташқари айрим кўшни мамлакатларнинг баъзи бирлари бевосита манфаатдор экан. Хуллас, тугси ва хуту можароси содир бўлган маконда жуда кўплаб давлатлар, миштакавий сиёсий гуруҳлар ҳамда қудратли трансмиллий корпорацияларнинг манфаатлари тугаш ва тўқнаш келиб қолди. Уларнинг барчаси бу можаронинг ўчиб-ёниб туришидан манфаатдор бўлгани ҳолда, турли йўллар билан уни ўзига хос узоқдан туриб бошқариладиган можарога ай-лантириш ниятида эканлиги кўришиб қолди.

Худди шундай вазиятни Болқон минтақасида жойлашган Косово атрофида давом этаётган можарода ҳам кузатиш мум-кил. Қизиғи шундаки, бевосита талофат кўраётган Югославия, Сербия ва Косоводан ташқари, ундан кўшни давлатлар жумладан, Македония, Болгария ва маълум даражада Албания син-гари бир мунча заиф давлатлар ҳам анча зарар кўрди. Масалан, 1999 йил 76 куп давом этган Югославияга берилган ҳаво ракета зарбаси туфайли Сербиядан кўшни Македония худудига ярим миллиондан ортиқ тинч аҳоли ва оилалар зўрға от-улов ва уй-рўзғор буюмлари билан қочиб ўтишди. Можаро бир давлат худуди чегарасидан чиқиб бошқа давлатларни ҳам қамраб олди. Ҳар иккала томон (серблар ва албанлар) томонидан кўплаб қурбонлар содир бўлди. Нуфузли оммавий ахборот воситалари эса ҳақиқатни бузгани ҳолда бу можаронинг сиёсий жиҳатини хаспўшлаб, унинг диний-цивилизацион жиҳатини кўпиртиришга урунишганлиги таассуфга лойиқ.

Натижада ҳар иккала томон қолаверса барча Европа мамлакат-лари фуқароларида бесамар диний васвасанинг кучайишига сабаб-чи бўлишди. Экспертларнинг фикрига кўра, Косово можароси ва

унинг атрофида содир бўлган хатти-ҳаракатлар барча европаликлар онг ва тафаккурининг йўналишига салбий таъсир кўрсатиб, улар ўртасида ўзаро шубҳа кайфиятини шакллантиришга хизмат қилди. «Ҳамкорликдан хавфсизликка» шиорини ўртага ташлаган Европа қалбига яна ўзаро шубҳаланиш туйғуси кириб келди. Европанинг маърифий ривожланишига жиддий зарба берилди.

Сепаратизм. Сепаратизм — ички конституциявий меъёрлар ҳамда халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга тамомила зид ҳолда бир гуруҳ сиёсийлашган шахслар томонидан тарихан бир миллат истиқомат қилиб келган ҳудудни алоҳида давлат деб эълон қилиниши натижасида миллий суверенитети халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилган давлат чегаралари ичкарисида ҳарбий сиёсий тўқнашувларга сабаб бўлувчи сиёсий ғоя ва доктринанинг амалдаги кўриниши ҳисобланади. Унинг тез орада глобаллашиш, яъни кўшни ҳудудларга тарқалиб кетиш учун XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган айрим шарт-шароитлар, ҳал қилинмаган муаммолар кўшимча имконият яратди.

Сепаратизмга асосланган ноқонуний ва легитимликка эга бўлмаган хатти-ҳаракатлар, унинг сиёсий ташкилий натижаларини биз жумладан Эфиопия, Россия ва қайси бир маънода Испания ва Индонезия давлатлари мисолида кузатиш имконига эгамиз. Эфиопиянинг собиқ провинцияси бўлган Эритрея узоқ давом этган уруш ҳаракатларидан сўнг мустақил деб эълон қилинган бўлса, аҳоли аксарият қисмининг хоҳиш-иродасига зид ҳолда Шарқий Тимор Индонезия тасарруфидан чиққан мустақил давлат деб эълон қилиниши ҳамда сепаратист кучлар томонидан Чеченистоннинг «Ичкерия республикаси» номи остида мустақил давлат деб эълон қилинганлиги бунга яққол мисол бўла олади.

Ваҳоланки, халқаро — ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан 50-йилларнинг охирида қабул қилинган «Декolonизация ҳақида тарихий Декларацияси»да мустақил давлатнинг эълон қилиниши фақат ҳар икки томоннинг розилиги ҳамда халқаро ҳамжамиятнинг маъқуллаши асосида содир бўлиши қайд этилган. Ана шундай нуфузли процедураларга зид бўлган хатти-ҳаракат, айти пайтда сепаратизм улкан ва узоқ давомли ҳарбий-сиёсий

тўқнашувларни келтириб чиқариши ҳамда бутун бошлиқ минтақани ва қолаверса бутун дунёни беқарорлаштириш хавфини келтириб чиқариши табиий.

Мутассадди ташкилотлар ва сиёсий ҳомийлар қандай фирда бўлишдан қатъий назар, устивор албанлардан таркиб топган Косовони суверен Югославиядан ажратиб алоҳида албан миллий давлатига қаратилган урунишлар ҳақида тарқалаётган ахборот ҳам жаҳон жамоатчилигини ташвишга солмаслиги мумкин эмас. Бордию, бу ният рўёбга чиқадиган бўлса, усиз ҳам ҳар доим беқарор Болқон минтақасида перманент можаролар ўзининг энг юқори чўққисига чиқиши ва минтақа янги тоифа можаролар қуршовида батамом қолиб кетиши турган гап.

3. Минтақавий можароларнинг сиёсий ечими

Жаҳон тажрибаси кўрсатадики, минтақавий можаролар сиёсий ечими энг мураккаб жараёнлар тоифасига киради. Маълумки, сарф-ҳаражат ва хавфсизликни таъминлаш нуқтаи-назаридан энг қулай ва самарали йўл сиёсий яъни музокаралар йўли билан ечимга боришдир. Ундан ҳам афзалроғи можароли вазиятнинг бевосита таҳдидга айланишидан илгари унинг олдини олиш, узоқ муддатга тинчлантиришга доир тегишли чораларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши билан боғлиқ. Афсуски, Президентимиз айтганларидек бу сингари нохуш жараёнларнинг кутилмаганда содир бўган хавфли воқеалар можароларнинг олдини олиш иложи ҳар доим бўлмаётир. Объектив ва субъектив сабаблар туфайли аланга олиб кетаётган минтақавий можаролар ҳам шу тоифага киради.

Қандай миқёс касб этмасин можароларга нисбатан бефарқ қараш, уларнинг ечими тўғрисида барча давлатлар бош қотиришмаслик амалиёти кейинчалик инсониятга, айниқса, эндигина тараққий этаётган давлатлар учун ниҳоятда қимматга тушиш эҳтимоли ошиб бормоқда. Усиз ҳам бутун турли-туман можаролар хавфсизлик, тараққиёт ва барқарорлик нуқтаи-назаридан улкан зарардан бошқа нарса эмас.

Бундан бирмунча вақт бурун дунё икки қарама-қарши тизимга ажратилиб қаралган пайтларда синфий зиддият ва кураш

ҳамда тўқнашувлардан бошқа можаролар иккинчи даражали ҳисобланиб, айрим ҳолларда умуман ҳисобга ҳам олинмас эди. Диний ва этник тўқнашувлар, ҳамма партизан урушларини аҳлиил қилиш амалиётида ҳам уларнинг туб негизларидан онгли равишда йироқлашиш, сабабларини эса, ана шу синфийлик, синфий кураш бағридан ахтариш ва ниҳоят можароларни икки глобал тизим ўртасида давом этаётган «тарихий тўқнашувнинг» ўзига хос кўриниши сифатида талқин қилинган эди. Синфийлик чегараларидан ташқарида бўлган можароларнинг ечими бўйича зарур чора-тадбирларни режалаштириш, тизимлаштириш амалиёт доирасидан четга суриб қўйилган эди. Можароларга мафкуравий догматлардан чиқиб ёндашилиб, уларга мафкура манфаатлари нуқтаи-назаридан баҳолаш амалиёти мутлақ устиворлик касб этганлиги боис, уларнинг сиёсий ечими ҳақида ўйлаб ҳам кўрилган эмас эди.

90-йилларнинг бошларида дунё тараққиётида демократия томон кескин бурилиш, унинг тоталитар давлатлардан мерос қолган маконларда ҳам кенг қулоч ёйиши халқаро можаролар, айниқса, минтақавий тўқнашувларга ёндашувни кескин ўзгартирди. Уларнинг ҳар бирига ўз ҳаракат механизми ҳамда негизига эга ижтимоий-сиёсий феномен деб қараш алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Минтақавий можароларнинг табиати, йўналиши иштирокчиларининг сиёсий мўлжаллари, хулқ-атвор тарзи ва ниҳоят можарога бош сабабчи бўлган кучларга миллий ва тарихий қадриятлар тизимидан келиб чиқиб ёндашувнинг роли оша бошлади.

Илгари таъкидланганидек, минтақавий можаролар ечимига куч омилдан келиб чиқиш амалиётидан воз кечиш, унга сиёсий ёндашувнинг афзаллигини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Лекин, сиёсий ечим ечимлар орасида энг мушкул бўлганлиги боис, бетиним вариантларни излаш, топилган вариантларни эса торозу палласига бирма-бир қўйиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Кучга таянган бир маротабалик амалиётдан фарқ қилиб сиёсий ечим муддати, фаолият эволюцияси ва иерорхиясига жуда кўп босқичлар хослиги билан ажралиб туради. Кучга таянган ечим нисбатан қисқа вақт ичида содир бўлса, аксинча, сиёсий ечим иштирокчилардан сиёсий вазминлик, реализм

ҳамда ўта чидамлилиқ сингари фазилатларни тақазо этади. А суски, иш сиёсий ечимнинг афзаллигини оғизда тан олиш амалда эса яна ўша такрор-такрор синовдан ўтиб, замон талабидан анча орқада қолиб кетган анъанавий ва шу билан бир нисбатан жўн услубларга мурожаат қилиш ҳолатлари ҳанузгач учраб туради.

Маълумки, НАТО томонидан ҳаводан туриб зарба беришга келишилгандан анча илгари Югославияда можароли ҳолат мавжуд бўлиб, унга жаҳон ҳамжамияти бир неча бор ташвишланаётганлигини ҳаммага маълум қилган эди. Даставвал, Европада, НАТО доирасида ҳам Болқондаги тангликнинг ечимини тинч, яъни музокарага таянган йўл билан ҳал қилишга қизиқиш катта бўлган эди. Жумладан, бу борада нуфузли ташкилот Европа Ҳавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти ҳам ўз ваколатли гуруҳлари орқали можаронинг ечимига доир умумий консенсусга келишга йўналтирилган жиддий ишларни амалга оширди.

Лекин Евроатлантика Иттифоқига аъзо давлатлар Қўшма Штатларнинг бевосита бошчилигида кутилмаганда Югославияга нисбатан кескин ультиматум хусусиятига эга қарорга келишди. Бунга кўра, агар Югославия улар томонидан қўйилган шунингдек, манманликка асосланган талаблар маълум муддат ичида қабул қилинмаган тақдирда Белградга ҳаводан туриб зарба беришни бошлаш шарт эканлигини бутун дунё аҳлига маълум қилишади. Натижаси ҳаммага маълум.

Бугунги кунда биргина жаҳон ҳамжамияти эмас хатто НАТОга аъзо бўлган давлатларнинг кўплаб нуфузли ҳарбий ва сиёсий арбоблари Косово атрофида содир бўлган можарони кучга таяниб ечишга қаратилган қарор шошилишч ўйламасдан, яъни ҳис-ҳаяжон доирасида қабул қилинганлигини эътироф этаётганлигига қарамасдан, муаммога нисбатан бугунги кунгача маълум бир ечим таклиф қилинмаганлиги, можароли жараёнлар янада мураккаблашиб Европа ва жаҳон халқлари ҳавфсизлиги нуқтаи назаридан нохуш йўналиш касб этаётганлигини сезгир сиёсатчилар, олимлар таъкидлашмоқда.

Ўз баёнимизни якунлар эканмиз, қўшни Афғонистонни 20 йилдан ортиқ қийнаб келаётган можаро ечимининг пайсалга солиниши «иккинчи Болқонга «сабабчи ва баҳона бўлиб

қилишидан Ўзбекистон ҳам ниҳоятда ташвишланаётганлигини таъкидлаш ниҳоятда жоиз деб ўйлаймиз. Зеро, Президент таъкидлаганидек, Афғонистон можароси минтақа, айниқса Марказий Осиёда хавфсизлик тизимига ва қолаверса, инсоният хавфсизлигига салбий таъсири бўйича Косово атрофида рўй бераётган ва ҳали ҳам мақбул ечимга эга бўлмаган можаровий жараёнлардан фарқ қилмайди. Демак, барча Афғон муҳолиф сиёсий кучлари, ишгирокчилар жаҳон ҳамжамиятининг кўмагига таянган ҳолда, бу можаронинг олдини олишлари зарур. Олдини олиш ва кейинчалик уни бартараф қилишнинг бирдан бир услуби сиёсий мулоқот ва музокара шакли эканлигини бугун ҳеч ким шубҳа остига ола олмайди.

Таянч тупунчалар

Минтақавий можаро, сиёсий ечим, сиёсий музокара, сепаратизм, терроризм, бандитизм, минтақавий барқарорлик.

Мустақил иш учун топшириқлар

1. Минтақавий можаролар ечимининг мураккаблик сабаблари нимада?
2. Минтақавий можароларнинг бартараф қилинишида қандай янги сиёсий услубларни таклиф қила оласиз?
3. Минтақавий барқарорликка салбий таъсир этувчи омилларни бартараф қилишнинг яна қўшимча қандай сиёсий йўллари аниқланг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т. «Ўзбекистон», 1995 й.
2. Каримов И. А. Минтақада хавфсизлик ва ҳамкорлик учун. Бунёдкорлик йўлидан. Т. «Ўзбекистон». 1996 й – 4 жилд.
3. Каримов И. А. Минтақада хавфсизликдан яши хавфсизлик сари. Бунёдкорлик йўлидан. Т. «Ўзбекистон». 1996 й – 4 жилд.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон», 1999 й.
6. Мирский Т. Исламизация. II Полис, № 2, 1998 й.

Режа:

1. Халқаро хавфсизлик: тизим, тартибот.
2. Халқаро хавфсизликнинг дунё барқарорлиги ва тараққиётининг фундаментал омилига айланиши.
3. Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлик стратегияси: ишлаб чиқиш жараёни, амалиёти.

1. Халқаро хавфсизлик: тизим ва тартибот

XX асрнинг охириги ўн йиллигида Ер шарида шу қадар улкан силжишлар содир бўлдики, у халқаро ҳамжамиятнинг сиёсий, социал ва керак бўлса, маънавий асосларини кескин ўзгартирди. Батамом янги давлатлар жаҳон сиёсати майдонига кириб келди, ер юзи халқларининг яшаш тарзи ва услуби ва социал мўлжалларида янгиланиш содир бўлди ва ниҳоят, миллионлаб одамлар онги, олам моҳиятига бўлган қарашларида чуқур ўзгаришлар юз бериш жараёни бошланди.

Инсонда бу ёруғ дунёда кимлиги ва не сиру-синоат эканлиги, вазифа, бурчи нимадан иборат эканлиги билан боғлиқ муаммони қайта кўриб чиқишга бўлган улкан истак ва интилиш ўзини баралла намён қилмоқда. Унинг онги ва фаолиятини йўлга солиб, «бошқариб» турган қадриятлар тизими қайта кўриб чиқилмоқда. Эскириб, бутун инсонлар манфаатларига ижобий таъсири бир қадар пасайган қадриятлар янги қадриятлар тизимига ўз ўрнини бўшатиб бермоқда. Обьектив ва субъектив сабаблар, ўзгаришлар таъсирида индивидда янгича уни қаноатлантириш нуқтаи назаридан қандайдир бир қадар юксак, шунинг билан бирга, янги яшаш услуби даражасига интилиш кучайди. Онг ва тафаккурда рўй берган ўзгаришлар табиий ҳолда ижтимоий, сиёсий жараёнларда ҳам кескин бурилиш, янгиликларни келтириб чиқарди.

Табиийки, бундай шароитда кўпгина анъанавий ижтимоий ва сиёсий қадриятлар, шу жумладан, хавфсизлик, унинг моҳияти ва функциясига батамом бошқача ёндашув ва муносабатлар шаклланимоқда. Зотан, ҳар қандай энг улкан қадрият ҳам давр муддаосига қулоқ солса, унинг билан ҳамнафасликда, ҳамҳаракатда бўлиш қобилияти кучайтирилсагина барҳаётликка йўғрилиши мумкин. Унинг кўлаб, керак бўлса, сон-саноксиз

сабаблардан бири анъанавий халқаро хавфсизлик институтлари тизимининг бугунги кун талабига жавоб бериш ёки бера олмас-тиги билан боғлиқ. Зеро, макон тубдан ўзгарсаю, уларнинг ва-зифалари иерархиясига кескин ўзгаришлар кириб келсаю, аммо тизим эскилигича қолиб кетаверса — бу на халқаро ҳамжамиятлар ва на ҳар бир давлат манфаатларига мос туш-майди.

Жамият хавфсизлигига янгича ёндошилар экан, биринчи навбатда, сўз анъанавий хавфсизлик тизимини қандайдир «таъмирлаш» тўғрисида бормасдан, балки унинг ўрнида бата-мом тизимини барпо этиш тўғрисида бориш керак. Албатта, бу эски тизим тўплаган тажриба ва сабабларни мутлоқ инкор эти-лиши эмас, балки бўлажак янги халқаро хавфсизлик тизими-нинг илгариги тажрибага таянган ҳолда янада самаралироқ фаолият юритишини тақазо этади.

Халқаро хавфсизлик макони бугунги кунда, унинг ҳаракатида зарур даражада синхронликка эришиш манфаатлари нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, улкан бир тизим шаклида намоён бўлмоқда. Зеро, дунёдаги барча катта кичик давлатлар, бордию уларда ўзларини асраб қолиш истаги ва хоҳиш иродаси бўлса, бир-бири билан турли-туман ўзаро муносабатлар доира-сида, яъни ҳамжиҳатликда яшашга маҳқумдирлар. Шундай экан, халқаро хавфсизлик тизимига кирган ҳар бир давлатнинг барқарорлиги ва такомилланишидан туб манфаатдордир. Улар-нинг ҳар бири ана шу тизимнинг мустақамланишига хизмат қилади ва умумий мақсад ҳамда манфаат олдида ва қолаверса, бир-бирининг олдида масъулдирлар. Демак, тизим сифатида халқаро хавфсизлик унга дахлдор бўлган барча субъектларни хоҳиш иродаси, хулқ-атвори ва мўлжалларига боғлиқ.

Шу нуқтаи назардан, халқаро тизимнинг истиқболи ҳар бир давлат томонидан юқорида зикр этилган ҳақиқатни аниқ тушу-ниши, унга нисбатан самимий муносабатнинг шаклланишига бориб тақалади. Табиийки, тизимда барча субъектларнинг у ёки бу глобал муаммога нисбатан фикрлари, қарашлари ҳеч қачон бир хиллик касб этмайди. Гап қарашлар, ёндошувлар, баҳолашларнинг, турли хиллиги ҳақида бормоқда. Мана шу турли-туманлик ўз навбатида умумтизимий мақсад ва вазифа-лардан чиққан ҳолда ўзаро келишувни тақозо этади. Акс ҳолда, халқаро хавфсизлик тизимини фаолиятдаги маълум бир мақсадга йўналтирилган сиёсий жараёнларга таъсир этиш ин-

струменти сифатида асраб қолиш иши хавф остида қолади. Умумий консенсус принципи, амалий ҳамкорликка ўтиш халқаро хавфсизлик тизимига ҳаёт бахш этувчи бош омиллигича қолади. Ана шу асосдагина бугунги хавфсизлик тизимига дахлдор бўлган катта-кичик элементларнинг, қисмларнинг ўзаро ҳаракатида синхронликка эришиш мумкин.

Ягона халқаро хавфсизликка инсоният учун муносиб истиқбол яратиш йўлида турли-туман манфаатлар яхлитлиги деб қарар эканмиз, яна бир муҳим жиҳатни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Сўз ана шу тизимда имманент равишда мавжуд бўлган тесқари таъсир этувчи деструктив жараёнлар борки, улар билан ҳисоблашмаслик улкан сиёсий хато эканлиги тўғрисида бормоқда. Бинобарин ҳар қандай, жумладан, халқаро хавфсизлик тизимида ҳам юқорида келтирилган ижобий тенденция ва жараёнларга зид бўлган омиллар мавжуд. Муҳим жиҳати шундаки бу ўткинчи бир тенденция бўлмасдан унга доимийлик хос бўлиб, тизимнинг ички мантиғи ва яхлитлигини ишдан чиқаришга қаратилгандир. Улар қандайдир бошқа муҳитга мансуб бўлмасдан, балки ана шу ички муносабатлар тизимида шаклланади.

Халқаро хавфсизлик тизимининг манфаатлари ва хоҳиш иродасидан қатъий назар, кучлар ва гуруҳлараро муносабатлардан келиб чиқадиган тизимбузар омиллар мавжудки, улар жумласига ўз миллий манфаатларини бошқаларнинг миллий манфаатларига қарши қўйиш амалиёти ўзгаларни менсимаслик кайфияти, гегеманизм, империявий тафаккур, ўз социал тизimini барчадан устун ҳисоблаб, бошқаларни эса уни қабул қилишга турли-туман йўллар билан мажбурлаш сингари субъектив омиллар билан биргаликда, эскидан инсониятга мерос қолиб, бугунги кунда янада даҳшатлироқ тус олаётган дунёнинг моддий, ҳарбий, сиёсий салоҳиятига кўра кутбларга ажратилиш амалиёти, диний, миллий этник ва цивилизацион ва ядровий васваса сингари объектив таҳдидлар ҳам кирди. Улар халқаро хавфсизлик тизimini заифлаштириб қолмасдан, балки умуман жаҳон барқарорлиги ва тараққиётига очиқдан-очиқ хавф-хатар ва таҳдид сифатида ўзини намोён этмоқда.

2. Халқаро хавфсизликнинг дунё тараққиёти ва барқарорлигининг бош омилига айланиши

Бугунги кунда инсоният, турли-туман расмий ва норасмий илмий марказлар ва гуруҳлар бундан кейин бехатар, барқарор ва ривожланишда давом этиш учун хавфсизликнинг умумбашарий тизимга айланиши зарурлиги ҳақида фикр билдиришмоқда. Халқаро ҳамжамият бугун ўзида шу қадар улкан яратувчилик, куч-қудрат ва салоҳиятга эгаки, уни рўёбга чиқариш учун бугун дунёда хавфсизлик таъминланиши лозим.

Шу муносабат билан ушбу муаммога оид турли-туман фикрлар ҳам айтилмоқда. Масалан, айримларнинг фикрига кўра, барқарорлик ва тараққиёт бўлса хавфсизлик ҳам ўз-ўзидан таъминланади дейишади. Иккинчи бир тоифа мутахассислар, сиёсатчилар бугунги кунда барқарорлик ва тараққиётнинг фундаментал омиллар сифатида мавжудлиги биринчи навбатда хавфсизликка боғлиқ, дейишмоқда. Ҳар иккала фикрга қўшилган ҳолда шуни таъкидламоқчимизки, хусусан бугунги кунда инсоният учун шу қадар улкан хавф-хатар ва таҳдидлар пайдо бўлдики, мустаҳкам ва энг муҳими узоққа мўлжалланган халқаро хавфсизликка асос солинмас экан, на барқарорлик ва на тараққиёт тўғрисида жиддий сўз юритиш қийин ва бир томонламалиқдир.

Эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, бугунги кунда хавфсизликни фақат харбий-сиёсий соҳага оид деб тушунмасдан шунингдек, уни инсон мавжудлиги ва ўз-ўзини қайта ишлаб чиқариш учун керак бўлган барча жабҳаларга тааллуқли деб қараш барча мамлакатларда шаклланмоқда. Зеро, президентимиз қайта-қайта таъкидлаганларидек, хавфсизлик том маънода ҳадсиз-худудсиздир. Халқаро хавфсизлик стратегиясига келадиган бўлса айтиш жоизки, уни ишлаб чиқиш ҳар доимгидек бугун ҳам мушкуллигича қолмоқда. Агар уни айрим олинган миллий давлат хавфсизлик стратегиясига қиёсан оладиган бўлсак, шуни айтиш керакки, ҳозирча халқаро хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқишни расман ўз зиммасига олган бирон бир халқаро ташкилот ёки муассаса йўқ. Тўғри, халқаро хавфсизлик таъминланишини кузатиб, унга қаратилган у ёки бу фикрни шакллантириш, огоҳлантириш нуқтаи назаридан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти баъзи бир ишларни амалга ошириш мумкин ва шундай ҳам. Лекин миллий давлатларда фаолият

кўрсатаётган тегишли институтлардан фарқ қилиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қабул қилган ҳужжатлари мажбурлаш ҳуқуқга эга эмас.

Шу боис, кейинги мураккаб даврда унинг тавсия ва кўргазмалари айрим қудратли давлатлар ва ҳарбий-сиёсий блоклар томонидан кўр-кўрона менсимаслик, ҳатто унинг фундаментал функцияларини ўз зиммасига олиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти номидан, унинг фаолиятини ошқора бузган ҳолда иш тутиш ҳолатлари кўплаб учрамоқда.

Лекин, бундай ҳолатдан бутун дунёда хавфсизликни кафолатлаш йўлида бирон-бир реал фаолият олиб бориш шарт эмас ва бесамар деган хулоса келиб чиқмаслик керак. Аксинча, бу йўлда барча давлатлар халқаро ҳуқуқ яратган имкониятлардан фойдаланиб бетиним ишлашлари керак. У ёки бу таҳдидни олдиндан кўра билиш, унинг оқибатларидан халқаро ҳамжамиятга нисбатан огоҳ қилиш, мавжуд таҳдидларни бартараф этиш бўйича аниқ таклиф тавсияларни ишлаб чиқишни ўз зиммасига оладиган нуфузли ташкилотларнинг сони қанча кўпайса, шунча мақсадга мувофиқ. Афсуски, юқорида таъкидланганидек, бу борада қилинаётган жонбозлик, ўртага ташланаётган ташаббуслар дунёнинг баъзи бир минтақаларда фаолият кўрсатиб келаётган бадавлат лоббист гуруҳларнинг кескин қаршиликка дуч келиб, ўз таъсир кучини йўқотиш ҳоллари рўй бермоқда.

Хавфсизликнинг халқаро тизим ва шунинг билан биргаликда, жараён эканлиги тан олинар ҳамда бу борада қилинадиган ҳар бир саъй-ҳаракатга ижобий баҳо берилар экан, унинг самараси ва истиқболи нуқтаи назаридан муҳим бир жиҳатни эътиборга олиш керак бўлади. Сўзда халқаро хавфсизлик бугунги куннинг энг долзарб иши эканлиги, ҳамда ўз ташқи сиёсатида шу қоидадан келиб чиқаётганлигини ҳар қадамда таъкидлагани ҳолда, айрим гуруҳлар амалда унга батамом зид иш тутишаётганлигини назарда тутаётирмиз.

Жумладан, миллий хавфсизликнинг устивор йўналишини белгилаш ёки ишлаб чиқиш билан боғлиқ муаммони оладиган бўлсак, айтиш керакки, бир томондан ҳар бир давлатнинг миллий манфаатлари ва иккинчи томондан эса, халқаро ҳамжамият манфаатлари тизимини бугундай уйғунлаштириш ёки айнанликка олиб келиш мумкин эмас. Зеро, уларнинг социал, сиёсий асослари, мотивлари турлича.

Миллий хавфсизлик стратегияси, миллий кўргазмалар, манфаатлар ҳамда конкрет шароитдан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилса, халқаро хавфсизлик стратегиясида эса, қайси бир маънода умумсайёравий консенсус устиворлик касб этиши лозим. Яъни мустаҳкам халқаро хавфсизликни таъминлашда бош мезон қилиб дунё барқарорлиги ва тараққиёти манфаатлари асос қилиб олинади. Демак, қайси бир мамлакат миллий манфаатларининг барча параметрлари асосий халқаро ҳужжатда бир текис ва ҳар томонлама акс эттирилмаслиги эҳтимоли пайдо бўладики, бу табиий. Шунингдек унда эътиборга олинган маконий-географик омиллар барча давлатлар учун, табиийки, бир хил эмас. Халқаро хавфсизликка асосий таҳдидлардан бири минтақавий можаролар деб олайлик. Бир томондан, Афғонистонда давом этаётган можаролар, унинг атрофида рўй бераётган нохуш силжишлар бутун дунёга хавфхатар бўлиб турганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шу туфайли, унинг ечимидан жаҳон ҳамжамиятининг барча аъзолари бир хил манфаатдордир. Иккинчи томондан қарайдиган бўлсак, географик маконий параметрлари нуқтаи назаридан унинг ечимидан, биринчи навбатда Марказий Осиё, Яқин Шарқ, ҳамда Каспий Денгизи давлатлари асосий манфаатдор ҳисобланади. Акс ҳолда, воқеа ва ҳодисаларнинг нохуш йўналиш касб этиши айнан шу минтақаларнинг сиёсий кайфиятига сезиларли салбий таъсир қилиши турган гап.

Можародан энг кўп ташвишланаётган ва талофат кўраётган давлатлар ҳам ана шу юқорида номлари келтирилган минтақаларда жойлашган. Бу масаланинг географик маконий жиҳати. Аммо дунёнинг қайси минтақасида жойлашганлигидан қатъий назар, иқтисодий, ахборот-коммуникатив нуқтаи назаридан аллақачон глобаллашган бугунги босқичда ер юзининг бирон бир жойида юз берган нохуш жараёнлар Президент томонидан таъкидланганидек, бир зумда барча давлатлар хавфсизлигига таҳдидга айланишидан на халқаро ҳамжамият, ва на алоҳида олинган бирон бир миллий давлат тўла кафолотланган эмас.

Худди шундай вазиятни ядровий қуролнинг ер юзининг бирон бир жойида жойлашган террорчи гуруҳнинг қўлига тушиб қолиши эҳтимоли билан боғлиқ кўз олдимизга келтиришимиз қийин эмас. Зеро, ядровий қуролни ер юзида тарқатмаслик, ундан биринчи бўлиб фойдаланмасликка қаратилган кўшлаб

халқаро келишувлар бугунги ноаниқ дунёда иш бермай қолиш ҳолати ҳам кузатилмоқда. Ядровий қуролнинг ёйилишини эҳтимол назорат қилиш мумкин дир, бироқ ундан биринчи бўлиб фойдаланишга бўлган ингилишлар, ҳамда бу борада кўрилатган тайёргарлик билан боғлиқ тенденция янги асосда давом этмоқда. У жараённинг олдини ола оладиган ёки барта- раф қила оладиган бирон бир воситага халқаро ҳамжамият бу- гун эга эмас.

Шу муносабат билан, назоратсиз, ҳадсиз-ҳудудсиз, лекин ўта яширин йўллар билан ўзаро боғланган халқаро террорчилик ва диний экстремизмни эътибордан четда қолдириш улкан ха- тодир. Дунёнинг деярли барча қитъаларидаги ўтиш қийин бўлган жойларда уларнинг қароргоҳлари мавжудки, унга таъ- ниб ўз сиёсий манфаатларини амалга ошириш ниятида юрган гуруҳлар ҳам йўқ эмас.

Демак, бугунги кунда халқаро хавфсизликни қандайдир «минтақалаштириш амалиёти» прагматик нуқтаи назардан жо- зибадор ва бир мунча самарали кўринсада, аслида ҳар бир алоҳида минтақа хавфсизлиги биринчи навбатда халқаро хав- фсизлик тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Демак ҳар бир мамлакат халқининг барқарорлиги равнақи ва истиқболи устивор даражада сайёранинг барча жойида хавфсизликнинг ишонарли тизими шаклланишига бориб тақалади.

3. Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлик стратегияси: ишлаб чиқиш жараёни ва амалиёти

Дунёнинг турли жойларида жойлашган давлатлар учун миллий хавфсизлик стратегиясининг ишланганлик даражаси ва йўналишлари муҳим аҳамиятга эга. Зеро бугун бирон бир давлат- нинг миллий хавфсизлик стратегияси шундай бир йўналишга эга бўлиши керакки, у иккинчи бир давлат хавфсизлиги тизимига зид келмаслиги, балки уни мустаҳкамлаши XXI асрнинг асосий талаб- ларидан биридир. Шу нуқтаи назардан хавфсизлик стратегияси- нинг, биринчи навбатда, мамлакат аҳолиси аксарият қисми томо- нидан маъқулланиши, ҳамда бутун дунё халқлари орасида ўз обрўсига эга бўлиши унинг маърифийлик даражасига боғлиқ.

Миллий хавфсизлик стратегиясининг кўлами, характери ва уни яратишда қатнашган гуруҳлар салмоғига барча мамлакат- ларда тобора чуқурлашиб сиёсий тизим, ҳокимият, унинг фао-

лият режимининг барча жабҳаларига кириб бораётган демократик жараённинг таъсири яққол сезилмоқда. Эндиликда хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқишда тегишли ҳокимият органлари билан бир қаторда кенг жамоатчилик ҳамда илмий доираларнинг ўрни, ишгиروي алоҳида аҳамиятга эга. Барча маърифий давлатларда айнан шу муаммо билан бевосита шуғуллинувчи мутахассисларнинг, соҳа бўйича давлат ҳокимиятига маслаҳат ва тавсиялари бугунги кунда алоҳида эътиборга олинмоқда. Хавфсизлик умуммиллий, умумхалқ ватанпарварлик ишига айландики, бизнинг Ўзбекистонимизда ҳам бу тенденция яққол кўзга ташланмоқда.

«Асосий стратегия» ёки «Миллий хавфсизлик стратегияси» номи билан бутун дунёда қабул қилинган бу нуфузли ҳужжатни ишлаб чиқиш жараёни барча мамлакатларда деярли бир хил андозаларга эга бўлиб, унинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- стратегияни амалга ошириш учун зарур бўлган воситалар, ресурслар тизимининг баёнини бериш;
- уни амалга ошириш борасида ҳисобга олиниши керак бўлган «риск»ни ҳисоблаб чиқиш;
- пировард мақсадни белгилаш.

Бундан ташқари, миллий хавфсизлик стратегиясининг функционал ҳолати ҳамда амалга оширилишига бевосита дахлдор бўлган икки муҳим омил, у ҳам бўлса: бир томондан, ресурсларнинг объектив чегарага эга эканлиги бўлса, иккинчи томондан хавфсизлик муҳитининг асосий параметрлари ва даражасини инобатга олиш лозим бўлади.

Барча мамлакатлар томонидан мақулланиб эътироф этилган юқорида келтирилган тизим америкалик стратегия назарийчиси Генри Бартлетт томонидан муомалага киритилган бўлиб «Бартлетт модели» номи билан машҳур.

Давлатлар томонидан миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқиш бўйича жаҳон тажрибаси ҳамда юқорида келтирилган моделга таянган ҳолда, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик стратегиясининг ҳам асосий контурларини белгилаш учун қуйидаги изчиликда иш олиб бориш маъқул. Биринчидан, «хавфсизлик муҳити»ни белгилаш. Шунингдек таклиф қилинаётган модел доимийликка даъво қилмаслигини ҳамда беқарор дунёда рўй берган кескин

Ўзгаришлар хавфсизлик стратегиясига кескин таъсир қилишлигини ҳам назарда тутиш лозим.

Ўзбекистон Республикасига тадбиқан юқоридаги моделни олиб кўрадиган бўлсак дунёдаги кучлар марказининг бир нуқтадан иккинчи бир нуқтага ўтиши, яъни халқаро ҳаётнинг ўзгарувчанлиги, унда доимийликни инкор этишини ҳисобга олган ҳолда хавфсизлик стратегиямизнинг асосий, шунингдек таҳминий контурлари қуйидагича кўринишга эга бўлиши мумкин.

Биринчидан, бугунги кунда миллий хавфсизлигимизда у ёки бу даражада ҳисобга олиниши лозим бўлган куч марказларининг жойланиши: Америка Қўшма Штатлари лидерлигида фаолият юритаётган Шимолий Атлантика давлатлари иттифоқи бўлиб, унинг режаси, хатти-ҳаракатида рўй берган бирон-бир кескин ўзгариш Ўзбекистонга нисбатан хавфсизлик маконида у ёки бу манфий ёки мусбат томонга ўзгариш ясаши муқаррар. Лекин бу НАТО ва Америка Қўшма Штатлари Ўзбекистонга нисбатан хавфсизлик маконида устивор, шунинг билан бирликда яққою яғона омил эмас. Ўзбекистон миллий хавфсизлик стратегияси нуқтаи назаридан Хитой, Фарбий Европа, Россия, Ҳиндистон, Япония ундан кейинги қаторда Покистон, Эрон ва Туркия сингари минтақавий куч марказларида содир бўлган салбий ва ижобий жараёнлар ҳам ҳисобга олинмоғи керак.

Иккинчи ҳисобга олиниши зарур бўлган омил: бугун жаҳон тараққиётини у ёки бу даражада белгилаб турувчи тенденциялар бўлиб, уларнинг орасида энг муҳими икки бир-бирига қарама-қарши, шунинг билан бирликда доимо кўшалоқ тарзда намоён бўлувчи, бир томондан муносиб хавфсизликни таъминлашга бўлган барча халқлар хоҳиш-иродасининг кучайганлиги ва иккинчи томондан эса, қуролланиш пойгасининг жонланиши учун беихтиёр шарт-шароит яратилаётганлиги билан белгиланади.

Учинчи омил асосан «совуқ уруш» давридаги кескин қарама-қаршиликларнинг ўрнини глобал ноаниқлик эгаллаётганлиги билан белгиланади. Гап шундаки, ким-кимнинг таъсир доирасида деган савол бўлиши мумкин эмас.

Тўртинчи омил дунёнинг турли жойларида рўй бераётган воқеаларга янгича қараш диний ва демографик тенденцияларнинг хавфсизлигимизга у ёки бу даражада таъсир ўтказиши билан боғлиқ, чунки, мамлакат хавфсизлиги, истиқболи нуқтаи

назаридан дунёнинг барча жойларида рўй бераётган нохуш мафкуравий, диний ва демографик жараёнларни ҳисобга олиш билан бирга прагматик ташқи сиёсат ва фаолият юритиш муҳимдир.

Бешинчи омил субъектив ташқи таъсир остида минтақамизда пайдо бўлаётган айрим муаммоларнинг миллий хавфсизлигимизга таъсири билан белгиланади.

Қисқаси, юқорида келтирилган омиллар ва тенденциялар у ёки бу даражада миллий хавфсизлик стратегияга таъсир қилиши хатто уни ўзгартиришини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқиш мамлакат заҳиралари чексиз эмаслигини ҳисобга олишни тақазо этади.

Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик стратегиясининг ишлаб чиқилиши тўғрисида сўз борар экан унда бугунги кунда миллий ғоя билан боғлиқ жиҳатнинг кучайганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Зеро, Ўзбекистон бошқа мамлакатларга ўхшаш кўп миллатли, ранг-баранг миллий маданиятлар мажмуасидан ташкил топган бўлиши билан бирга, унда яшайдиган барча халқлар ва элатларнинг «Ўзбекистон ғояси» атрофида жипслашаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Айни пайтда миллий ғоя Ўзбекистон учун хавфсизлик стратегиясининг функцияси, фаолият режими нуқтаи назаридан таянчи сифатида қайси миллат ва диний эътиқодга мансублигидан қатъий назар фуқароларда ҳаводек зарур ғоявий иммунитетнинг шаклланишига олиб келди.

Тўғри, демократия бир томондан бир хилликни инкор этади. Барчанинг юз фоиз миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришга нисбатан тарбиялаш қийин. Лекин бугун давлатимиз тараққиёти ўзининг ҳаёт-мамот босқичига кирган бир даврда умумхалқ жипслик, миллий мафкура атрофида бирлашишга бўлган хоҳиш-ирода ўз кучи ва қудрати ҳамда маънавий-психологик салоҳиятини намоён этиши лозим.

Миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқиш анча мащакатли кўп меҳнат талаб қиладиган жараён бўлганлиги боис, ал такомиллашувида президент шахси билан боғлиқ омилни алоҳида таъкидлаш лозим. Демократик жамиятда ғоявий, сиёсий ранг-баранглик фикрлар хилма-хиллиги кучайган бир даврда, барча ўзбекистонликларни ягона миллий байроқ остида бирлашти-

рувчи миллат куч-қудратининг рамзи сифатида президент И. Каримовнинг фазилатлари алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Албатта Президент барча муаммоларни зудлик билан ечиш лозим деган фикрда бўлмаслик керак. Амалиётда ҳеч қачон ундай бўлмаган. Лекин бутунги мураккаб босқичда Президентъ миллий хавфсизликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш манфаатлари нуқтаи назаридан қуйидаги фазилатларига эътиборни қаратиш зарур: Биринчидан мамлакат президенти энг юқори давлат лавозимини эгаллаган ҳолда, бой миллий меросимизнинг моҳиятини чуқур англаб етиш, халқимизнинг идеаллари ва керак бўлса, аччиқ ҳаёт ҳақиқатини ўзида акс эттирувчи бирдан-бир миллий лидер сифатида ўзини намоён этмоқда. Иккинчидан халқимизнинг бир неча минг йиллар моб. йнида эъзозлаб, ардоқлаб келаётган улкан қадриятларида келиб чиқиб, Президент жамият олдида турган биринчи дар. жели ушворликлар тимсоли бўлмоқдаки, улар орасида, биринчи баббатда, миллатга хос бўлган демократизм, ўзгаларга нисбатан мурувват ва рақибга нисбатан мардлик каби хислатлари алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Ва ниҳоят, учинчидан миллий қадриятларимиз президент талқинида аниқ ва образли ифодаланиши боис, улар ўзбекистонликларга улкан шижоат ва келажакка нисбатан сўнмас ишонч ва сафарбарлик туйғусини бахш этмоқда. Жамият хавфсизлиги, барқарорлиги ва тараққиётининг таянч ва кафолати ҳам шунда.

Таянч тушунчалар

Хавфсизлик муҳити, хавфсизлик ресурслари, асосий стратегия, миллий хавфсизлик стратегияси, риск.

Мустақил яш учун топшириқлар

1. Мамлакат хавфсизлигини таъминлашда Президентимнинг ролини қандай таҳлил қиласиз?
2. Хавфсизликнинг умумбашарийлашувининг объект субъектлар ҳамда ундан келадиган самарани нимада кўрасиз?
3. Тараққиёт билан барқарорлик ўртасида қандай мутаносиблик мавжуд?

4. Ўзбекистонинг хавфсизлигига салбий таъсир этаётган жа-
раён ва тенденцияларни нимада кўрасиз, уларни бартараф
ётишни қандай йўлларини тавсия эта оласиз?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. «Ўзбекистон», 1992 й.
2. Каримов И. А. Минтақада хавфсизлик ва ҳамкорлик учун. «Ўзбекистон», 1996 й, 4-жилд.
3. Каримов И. А. Минтақавий хавфсизликдан ялпи хавфсизлик сари. — Бу-
нёдкорлик йўлидан. «Ўзбекистон», 1996 й, 4-жилд.
4. Каримов И. А. Минтақавий хавфсизликдан жаҳоншумул муаммоларга. —
Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. «Ўзбекистон», 1996 й.
5. Каримов И. А. Диримиз тинч, осмонимиз доимо мусаффо бўлсин. —
Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. «Ўзбекистон», 1996 й.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. — Хавфсизликка таҳдид,
барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари. «Ўзбекистон», 1997 й.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга инпилоқда. «Ўзбекистон», 1999 й.
8. Каримов И. А. Хушёрликка даъват. «Ўзбекистон», 1999 й.
9. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк
келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.
10. Плешаков К. Геополитика в сфере глобальных перемен. // Междуна-
родная жизнь. 1996 г, №10.
11. Каримов И.А. Эғали юрт эркини бермас. Президент И. Каримовнинг ик-
кинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг учинчи сессияси-
да сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2000 йил, сентябр.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкин, биринчидан, политология фани ижтимоий — сиёсий фанлар тизимида ўзига ўрнига эга. Унинг пайдо бўлиши ва шаклланиши сиёсий қарашлар ва таълимотларнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ.

Иккинчидан, мамлакатлар ва халқлар тарихида мустақил демократик жамиятга ўтиш жараёни билан бевосита боғлиқ. Мавжуд ўтиш жараёни Ўзбекистон халқлари ҳаётида ҳам янги даврни бошлаб берганлиги билан характерланади. Политология фани анашу янги даврнинг, мустақилликнинг мевасиди.

Учинчидан, политология фани мавжуд сиёсий инновациялар ва сиёсий жараёнларни таҳлил этишда ва унинг ҳозирги замон ва келажакда ривожланиши истиқбол муаммоларининг ечимини кўрсатиб беришда муҳим ўрин тутади.

Тўртинчидан, мамлакатдаги сиёсий жараёнлар, унинг сиёсий тизими, демократия ва сайлов, сиёсий ҳокимият бўлган муносабатга хос бўлган хусусиятларни қиёсий таҳлил этган ҳолда хулосалар бериш ривожланиши истиқболлиги белгилашда муҳим ўрин тутади;

Бешинчидан, сиёсий ҳаётни ўрганиш унда қатнашган субъектлар фаолиятига таянишни тақозо этади. Сиёсий маданият ва мафкура масалаларининг сиёсий муносабати халқларнинг сиёсий онги, сиёсий маданиятининг ҳокимиятга бўлган муносабати орқали яққил бўлади. Халқларнинг ўзига хослиги, сиёсий жараённинг истиқболлиги таҳлил қилинган ҳолда кўзга ташланади;

Олтинчидан, Политология халқаро тизимлар ва умуминсоний тараққиётнинг сиёсий муаммоларини ўрганишда тақиллик муносабати билан Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларнинг субъектига айланганлиги билан боғлиқ. Политологик таҳлилларга, сиёсий фикр ва башоратга эҳтиёт билан қараш ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

Политология фани ўз истиқболига эга. Мустақиллик бунга янги — янги имкониятларни очиб бермоқда. Бу сиёсий фан сифатида Политология фанини чуқур ўрганишни тақозо этади. Сиёсий таҳлил, янги сиёсий ғоя, фикр ва қарашларни ташлаш, сиёсий жараёнларнинг ютуқларини, айни вақтда унинг мураккаблиklarининг ечимини сиёсий кўра олиш орқали, мамлакатимизда ва дунёда умумбаша барқарорликни таъминлашга, сиёсий фанлар ривожига ҳиссасини қўшиб бораверади.

МУНДАРИЖА

III. 3

ПОЛИТОЛОГИЯ ФАНИ. СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖИ

1-бўлим. Политология фани. Сиёсий фанлар тизимида тугган ўрни ва роли.	5
2-бўлим. Сиёсий қарашлар ва таълимотлар: вужудга келиш ва ри- жланиш.	15

ЎЎИ ИНСТИТУТЛАР ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

1-бўлим. Сиёсий жараёнлар.	41
2-бўлим. Сиёсий тизим.	51
3-бўлим. Демократия. Демократиянинг асосий концепциялари.	63
4-бўлим. Мустақиллик ва Ўзбекистонда демократик жамиятга ўтиш жараёни.	72
Ҳокимият.	81
Сиёсий ҳаёт ва кўппартиялик.	92
5-бўлим. ОАВ ва демократия.	102
Сиёсий етакчилик.	107
Сиёсат ва миллатлараро муносабатлар.	116
6-бўлим. Сиёсат субъекти: гуруҳлар ва қатламлар.	121

СИЁСИЙ ОНГ, МАДАНИЯТ ВА МАФКУРА

1-бўлим. Сиёсий онг.	127
2-бўлим. Сиёсий маданият.	137
3-бўлим. Сиёсий мафкуралар.	150

ХАЛҚАРО ТИЗИМЛАР ВА УМУМБАШАРИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ СИЁСИЙ МУАММОЛАРИ

1-бўлим. Халқаро тизим ва халқаро сиёсат.	163
2-бўлим. Ташқи сиёсат.	171
3-бўлим. Халқаро терроризм.	179
4-бўлим. Минтақавий можаролар ва сиёсий ечимлар.	190
5-бўлим. Халқаро хавфсизлик: барқарорлик ва тараққиёт.	202
6-бўлим.	214

Босишга рухсат этилди 05.09.2000 й. Бичими 60X84^{1/16}. «TimesUZ»
ҳарфида териблиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 13,5.
Нашр ҳисоб табоғи 12,8. Адади 5000. Буюртма № 267.
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДК, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўч., 171 уй.

1054--